

Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти

ФАЛСАФА АСОСЛАРИ

ДАРСЛИК

**Ўзбекистон файласуфлари миллий
жамияти нашриёти
Тошкент - 2024**

UOK: 1(075)

КВК 87

F 22

Фалсафа асослари [Матн]: дарслик / Қиём Назаров ва бошқ. –
Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2024.
– 361 бет.

UOK: 1(075)

КВК 87

Инсоният яратган маънавий бойликлар орасида фалсафа илмида тўпланган хикматлар хазинаси, атоқли алломалар мероси, уларнинг асарлари, ғоя ва таълимотлари муҳим ўрин тутди. Мамлакатимизда Янги Ўзбекистон барпо этилаётган бугунги кунда барча фанлар қатори, фалсафий билимларни эгаллаш, унинг қонун ва категорияларини билиб олиш юртимизда амалга оширилаётган тараққиёт стратегиясининг мақсад-вазифаларини англаш, ислохотчиларнинг янги ва ёш авлодини тарбиялашнинг муҳим омилидир.

Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги томонидан 2023 йил 8 августда тасдиқланган Ўқув дастури асосида тайёрланган мазкур дарсликда фалсафанинг умумназарий масалалари, унинг мантиқ, этика ва эстетикага доир йўналишлари, жамият, инсон, қадриятлар фалсафаси ва коррупцияга қарши кураш асослари бўйича умумий маълумотлар, ушбу соҳадаги қонунлар ва категориялар, асосий тушунчалар ва тамойиллар ҳақидаги билимлар мухтасар тарзда баён қилинган. Дарслик Қ.Назаров, М.Нурматова, А.Шеров, Д.Файзихўжаева, Г.Нишонбоева, А.Равшанов, К.Қдырбаевлардан иборат муаллифлар жамоаси томонидан тайёрланган.

Фалсафа асослари бўйича турли манбалар асосида ёзилган ушбу дарслик олий таълим муассасаларида билим олаётган талабаларга мўлжалланган.

ISBN 978-9943-4788-8-6

С “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти”, 2024

МУҚАДДИМА

Ассалому алайкум, мухтарам китобхон!

Мана, сиз “Фалсафа” фанини ўрганишга киришдингиз. «Бу қандай фан?», “У нималар ҳақида баҳс юритади?” деган саволлар билан ушбу китобни очдингиз. “Фалсафани нима учун ўрганиш лозим?», “Ундан олинган билимларни ҳаётда қўллаш мумкинми?” каби саволлар ҳам ҳаёлингиздан ўтган бўлиши мумкин.

Ҳақиқатан ҳам, фалсафа қандай фан? Унинг мазмун-моҳияти нимадан иборат? Бу фанни ўрганиш инсонга нима беради? Келинг, биргаликда ушбу саволларга жавоб топишга ҳаракат қилайлик.

Аввало, таъкидлаш жоизки, инсоният яратган маънавий бойликлар орасида фалсафа илмида тўпланган хикматлар хазинаси, атоқли алломалар мероси, уларнинг асарлари, ғоя ва таълимотлари муҳим ўрин тутди. Ҳар бир даврнинг буюк донишмандлари ўз юрти ва халқининг тафаккури, рухияти ҳамда орзу-интилишларини фалсафий таълимотларида ифода этганлар, жамият фаровонлиги ва миллат равнақи учун хизмат қиладиган юксак ғояларни ўртага ташлаганлар. Халқни буюк мақсадлар сари етакловчи бундай ғояларнинг муайян давр мафқурасига айланишида фалсафий билимлар катта аҳамият касб этади.

Шу билан бирга, ҳар қандай замонда ҳам инсоният мавжуд экан, олам ва одам қандай қонуниятлар асосида яшайди, ўзгаради ва тараққий этади, деган саволларга жавоб излайди. Умрнинг мазмуни нимадан иборат, авлодлар ортидан авлодлар келиб-кетаверишида қандай маъно бор каби масалалар ҳам барчани ўйлантиради. Эҳтимол, ўзингиз ҳам шу сингари бири-биридан мураккаб саволларга дуч келгансиз, уларга жавоб излагандирсиз? Бу масалалар ҳақида кимлар биландир фикр алмашиб, бахслашгингиз ҳам келар? Фалсафа ана шундай масалалар билан шуғулланади. У ниҳоятда қадимий фан. Олам ва одамлар ўртасидаги муносабатлар, инсон қадри ва умрнинг мазмуни, дунёдаги ўзгаришлар, ўзаро алоқадорлик ва боғлиқлик ҳамда тараққиёт масалалари фалсафанинг асосий мавзулари ҳисобланади.

Айни пайтда кўпчилигимиз “Инсон – Яратганининг мўъжизаси, оламнинг гултожи, тирикликнинг энг буюк қадриятидир”, деган фикрга ўрганиб қолганмиз. Ҳар бир кишига умр бир марта ато этилиши, авлодлар ортидан авлодлар келишининг абадият қонуни эканлиги ҳам барчамизга аён. Шундай экан, ҳаётнинг маъноси ва умрнинг мазмуни нимадан иборат? Сермазмун ва бахтли яшашнинг барчага мос келадиган ҳаммабоп модели, махсус усуллари борми? Нима учун баъзи инсонларнинг ҳаёти, фаолияти ўзгаларга намуна, ибрат бўлади-ю, айрим кишилардан тузукроқ из, бирор-бир яхшилик ҳам қолмайди? Фалсафанинг азалий муаммолари бўлган бу каби саволларга жавоб топиш учун ўз умри ва салоҳиятини бағишлаган не-не буюк зотлар мутафаккирлар, алломалар ўтганлар.

Бундай масалалар ечимини топишда фалсафий тафаккур услубининг бошқа соҳа билимларидан фарқи ва самарадорлиги маълум. Фалсафий билимлардан беҳабар, ундан йироқ бўлган инсон теварак-атрофдаги, жамият, нарса-ҳодисалар ва табиатдаги ўзгаришлар, янгиланишларнинг асосан, ташқи томонини сезги аъзолари воситасида идрок қилади. Лекин, нима учун бу ҳодиса содир бўлди? Нима учун айнан шундай ҳолатда, айнан шу вақтда ва маконда рўй берди? Бу тасодифий ҳодисами ёки зарурийми? Воқеалар ривожини қандай давом этади? Келажакда қандай ўзгаришларга олиб келади? – каби саволлар устида бош қотирмайди. Ушбу саволларга жавоб беришга имкон яратадиган фалсафий билимлар эса одамни фикрлашга мажбур қилади, олам ва яшаш сирларини англашга ёрдам беради.

Қолаверса, биз яшаётган олам турли-туман даражада яралган: жонсиз нарсалар, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси, кишилиқ жамияти. Ташқаридан қараганда булар ҳар қайсиси ўз қонун-қоидаларига эга бўлган алоҳида бир системалардир. Аммо буларни яхлит бир тизим сифатида боғлаб турувчи, ўзаро тақозо қилувчи қандайдир бир боғлиқлик, сабабият, қонуният мавжудми? Нарса-ҳодисаларнинг ички, туб моҳиятини билиш мумкинми? Ва бу билимнинг холис, объектив эканлигига ким кафолат беради? Шу ва шу каби саволларга жавоб бериш учун ҳам фалсафий билимлар ёрдамга келади, албатта. Фалсафадан бошқа билим соҳалари ёрдамида бу саволларга жавоб бериш бироз мушкуллик туғдириши мумкин.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, жуда кўплаб табиатшунослар, адабиёт, санъат ва бошқа ижтимоий соҳалар вакиллари, математик, физик, инженер олимлар фаолиятида воқеа-ҳодисалардаги ўзгаришларнинг сабабини, ўзаро алоқадорлигини ва таъсирини илғай олишдек етук фалсафий тафаккур ва мушоҳада намоён бўлади. Нарсаларнинг ташқи томони, кўриниши эмас, балки унинг ички туб моҳиятига етиш, ўзгаришининг сабабини аниқлаш ҳамда келажакдаги тўғрисида фикрлар билдириш фалсафа мутахассиси бўлмаган кўпчилик олимларга ҳам хос фазилатлардир.

Лекин шу нарса аниқки, фалсафий билимлар инсонни ҳаётда ўз ўрнини топиши, том маънода ўз эътиқодига, фуқаролик позициясига эга бўлишида, мақсадига эришишида бекиёс роль ўйнайди. Албатта, файласуфлар оламни хилма-хил изоҳлайдилар, ҳар бир кишининг ҳаёти ҳам турлича кечади. Бу борадаги энг асосий масала, умрни мазмунли ўтказиш, яхши ном қолдириш, эл-юрт қорига яраб, одамларга доимо керак бўлиб яшаш туйғусини ўзига саодат деб билишдир.

Шу билан бирга, ҳаётда юз бериши мумкин бўлган муаммоларга фалсафий муносабатда бўлиб, уларнинг ечимини топишга ҳаракат қилиш умрни мазмунли ўтказишда жуда муҳим аҳамият касб этади. Афсуски, бу борада оддий тилда ёзилган фалсафий қўлланмалар, халқчил китоблар ҳали ҳам етарли эмас.

Одатда, мутахассис бўлмаган баъзи кишилар фалсафани энг қийин ва ниҳоятда мавҳум фан, деб ҳисоблайдилар. Бунинг сабаби нимада? Бунинг боиси шуки, фалсафа кўп йиллар мобайнида оддий ва равон тилда тушунтирилмас, аксинча, турли қонун ва қоидалар, хилма-хил таълимот ва

қоялар мажмуидан иборат мураккаб бир фан сифатида талқин этилар эди. У ёки бу фалсафий қоида нега керак, уларни ўрганишнинг қандай аҳамияти бор, муайян файласуф айнан бирор бир ғоя ёки таълимотга кўпроқ аҳамият берганининг сабаби нимада, нима учун унинг қарашларида айнан ана шу муаммо устувор бўлди, деган масалалар кўп ҳолларда назардан четда қолар эди. Фалсафа тарихий воқелик билан боғлаб тушунтирилмас, фалсафий таълимотлар ўз асосчилари ҳаётининг узвий қисми экани ёддан чиқарилар эди.

Оқибатда нима бўлар эди? Фалсафа мутахассиси бўлмаган талабаларнинг ниҳоятда оз қисмигина бу фаннинг асл моҳиятини тушуниб оларди, холос. Аксарият ёшлар эса, фалсафа оламига кириб бора олмасдан, гўёки катта шахар бошланадиган жойда қолиб кетарди. Кун сайин чуқурлашиб, фан сирларини бор мураккаблигича тушунтиришда давом этаётган ўқитувчи санокли талабалар билан бирга ўша шахарга кирарди, кўчалар, маҳаллаларни – фалсафа дунёсини кезишда давом этарди. Лекин қолган талабалар эса бу хазинадан бебаҳра бўлиб, шахарга кирмасдан ўтадиган айланма йўлдан боришга мажбур бўлар ва шу тариқа фалсафанинг моҳиятини дурустроқ тушунмай, диплом оларди ҳамда амалиётга кетарди.

Бундайлар назарида фалсафа тушунарсиз, мавҳум ва ортиқча фан бўлиб қолади, фақат баҳо олиш учун ёдланган қонун ва қоидалар тез орада унутилади. Уларда фалсафа қонунларини ҳаётга татбиқ этиб бўлмайди, бу — фойдасиз билим соҳаси, бинобарин уни ўрганишга кетган вақт бекорга ўтди, деган аламли қараш шаклланиб қолади. Агар фалсафадан билим берувчи ўқитувчининг ўзи ҳам бу соҳани бир маҳаллар четлаб ўтган собиқ талабалардан бири бўлса, масала янада чигаллашади.

Аслида, фалсафанинг асосий вазифаси инсон онгида эзгу интилишлар, юксак маънавий қадриятларга мос, соғлом дунёқарашни шакллантиришдан иборат. Бундай дунёқараш бирон-бир ғояни зўрлаб сингдириш ёки қуруқ ёд олдириш орқали эмас, балки ишонтириш, хилма-хил фикрларни ўртага ташлаш, муҳокама қилиш, зарур тушунча, тамойилларни аниқлаш жараёнида шаклланади ва ривожланади.

Ана шуларни ҳисобга олган ҳолда, мазкур китобда қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратилди:

— фалсафани жаҳон маданияти ва цивилизациянинг муҳим таркибий қисми сифатида ўрганиш;

- фалсафий ғоялар, муаммолар, оқим ва йўналишларни тавсифлашда умуминсоний ва миллий қадриятларнинг уйғунлиги тамойилига амал қилиш;

- ҳар бир мавзунини истиқлол ва Ўзбекистонда амалга оширилаётган туб ўзгаришлар билан узвий боқлиқ ҳолда тушунтириш.

Биз бу жараёнда бирор бир ғоя, оқим, йўналиш ёки фалсафий таълимотни мутлақлаштириб, бошқаларининг аҳамиятини камситиш фикридан йироқмиз. Аксинча, мақсадимиз уларнинг барчасини холис талқин этиш, талабаларда фалсафа фани, хилма-хил фалсафий оқимлар, атоқли файласуфлар ва уларнинг таълимотлари ҳақида тўғри ва холисона тасаввурни шакллантиришдан иборатдир.

1-МОДУЛ. ФАЛСАФА ВА МАНТИҚ

1-мавзу. Фалсафа ва унинг жамият ҳаётидаги роли

Режа:

1. «Фалсафа» атамасининг келиб чиқиши ва фалсафа фанининг мазмун-моҳияти
2. «Дунёқараш» тушунчаси, унинг шакллари. Фалсафий дунёқарашнинг йўналишлари ва вазифалари
3. Фалсафада миллийлик ва умуминсонийлик, миллий фалсафани ривожлантириш зарурлиги
4. Ҳозирги давр фалсафасининг долзарб масалалари ва уни ўрганиш вазифалари

«Фалсафа» атамасининг келиб чиқиши ва ушбу фаннинг мазмун-моҳияти. «Фалсафа» тушунчасининг асослари баён қилинган аксарият дарсликларда ушбу атама қадимги юнон тилидаги «философия» сўздан олингани ва у «донишмандликни севиш» («фило» — севаман, «софия» — донолик) деган маънони англатиши таъкидланади.

Шу маънода, фалсафа барча фанлар ривожланишига асос бўладиган ва улардан озиқланадиган, айти пайтда уларнинг ривожланиш йўлларини белгилаб берадиган умуминсоний ва универсал илм соҳасидир. У қадим замонлардаёқ «барча илмларнинг отаси» деб таърифланган. Унинг ҳаётийлиги халқ табиатига, турмуш ва тафаккур тарзига нечоқлик мос экани, жамият манфаатлари ва эзгу интилишларини қай даражада акс эттира олишига боғлиқ.

«Фалсафа» атамаси «философия» сўзининг Шарқ ижтимоий тафаккуридаги шаклидир. Шарқнинг атоқли файласуфи, машхур мутафаккир Абу Наср Фаробий философия сўзини «Ҳикматни қадрлаш» деб талқин этган. Фалсафа Шарқ халқлари ижтимоий тафаккурида «донишмандликни севиш» деган мазмун билан бирга, олам сирларини билиш, ҳаёт ва инсонни қадрлаш, умр мазмуни ҳақидаги қараш ва хикматларни эъозлаш маъносида ишлатилган.

Ҳаёт қонуниятларини яхши биладиган, умрнинг ўткинчи экани, абадият инсонга эмас, оламга хошлигини яхши англаб етган, ўзи ва ўзгалар қадрини тўқри тушунадиган киши ҳеч қачон «Мен — донишмандман» дея очик эътироф этмайди. Айниқса, Шарқ халқлари ҳаётида бу хол яққол кўзга ташланади. Аммо, Фаробий таъкидлаганидек, хикматни қадрлаш, олам ва одам ҳамда ҳаётнинг қадрига етиш — бошқа гап. Шу маънода, бизда қадим замонларда файласуф деганда, кўпдан-кўп илм соҳаларини эгаллаган, устоз ва муаллим сифатида шухрат қозонган аллома ва мутафаккир кишилар тушунилган.

«Философия» атамасини дастлаб, математика фани орқали барчамизга яхши маълум бўлган, аллома Пифагор ишлатган. Европа маданиятига эса, у юнон файласуфи Афлотун асарлари орқали кириб келган. Асрлар давомида философияга нисбатан хилма-хил қарашлар шаклланган, унинг жамият, инсон ва фанлар тизимидаги ўрнига нисбатан турлича муносабат ва ёндашувлар дунёга келган, бу атаманинг мохият-мазмуни ҳам ўзгариб борган. Шу тариқа, у аввало, қадимги Юнонистонда алоҳида билим соҳасига, тўғрироғи, «фанларнинг отаси», яъни асосий фанга айланган.

Қадимги Юнонистонда фанларнинг барчасини, улар қандай илмий масалалар билан шуғулланишидан қатъи назар, философия деб атаганлар. У ҳам ижтимоий борлиқ, ҳам табиат тўғрисидаги илм ҳисобланар эди. Шу маънода, дастлабки философия олам ва унда инсоннинг тутган ўрни ҳақидаги қарашлар тизими бўлиб, дунёни илмий билиш заруратидан вужудга келган эди. Унинг энг асосий қадрияти эркинлик тушунчаси эканини, ана шу эркин ҳаёт тўғрисидаги қарашлар буюк маданий юксалишга асос бўлганини аксарият олимлар алоҳида таъкидлайдилар.

Ушбу фаннинг шаклланишини фақатгина қадимги Юнонистон ва Рим билан боғлаш ҳам бу борада етарли тасаввур бермайди. Чунки ушбу ҳудуднинг дастлабки файласуфи Фалес кўп йиллар Осиёда билим олиб қайтганидан сўнг фалсафий фикрларни алоҳида илм соҳаси сифатида талқин эта бошлагани маълум. Аллома Берунийнинг “Ҳиндистон” асарида ҳиндларнинг дастлабки қарашлари қадимги юнонларники билан ўхшаш эди, деган фикри ҳам бежиз айтилмаган, албатта. Бу ўз навбатида, фалсафий дунёқарашнинг қадимги шакллари барча халқлар тарихига тегишли умумий ҳодиса эканини исботлайди.

Аслида эса, Қадимги Юнонистон ва Римда эрамиздан аввалги VII-III асрларда ушбу фан эндигина шаклланиб келаётган назарий фикрнинг ифодаси, оламни яхлит ва бир бутун ҳолда тушуниш мужассамига айланган эди. Ушбу фан дастлаб сарой илми сифатида шаклланган ва асосан мулозимларнинг тафаккур тарзини ифодалаган. Бу фан билан кўпроқ аслзодалар шуғулланган, унинг асосан улар учун тушунарли бўлган муайян тушунчалари ва атамалари, ўзига хос фикрлаш услублари ва баён қилиш тили ҳам шаклланган.

Фалсафий билимлар ривожини узлуксиз жараён бўлиб, у инсониятнинг тафаккур бобида илгари эришган ютуқларни танқидий баҳолашни тақозо этади. Бироқ бу — уларни тамоман рад этиш, кўр-кўрона танқид қилиш лозим дегани эмас, балки уларга хос барча хато ва камчиликларни англаб, яхши ва ижобий жиҳатларидан фойдаланиш демакдир. Ана шундай танқидий ёндашув ва ворислик фалсафанинг муҳим хусусиятларидан биридир.

Бу фаннинг олдига қўйилган вазифаларга ва унинг ҳаётдаги ўрнига қараб, ижтимоий тараққиётнинг турли даврларида унга бўлган муносабат ҳам ўзгариб борган. Бу муносабатлар дастлабки фанлар пайдо бўлиб ва уларнинг баъзилари фалсафадан ажралиб, алоҳида мустақил фан соҳасига айлана бошлаган даврлардаёқ шакллана бошлаган.

Фалсафанинг ижтимоий онг тизимида тутган ўрни, жамият ва шахс ҳаётидаги аҳамияти нимадан иборат, деган масала ҳамма даврларда ҳам долзарб бўлган. Айниқса, тарихий тараққиётнинг туб бурилиш даврларида фалсафанинг асл мохиятини билиш, унинг усул ва ғоялари кучидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этган.

Кишилиқ жамияти ҳеч қачон бир текис ва силлиқ ривожланмаган. Тараққиёт ортидан инқирозлар, ютуқлар кетидан мақлубиятлар, фаровонликлар изидан заволга юз тутишлар таъқиб этган. Муайян жамият иқтисодий-сиёсий, ахлоқий-диний, бадиий-эстетик тараққиёт борасида инқирозга дуч келар экан, ундан чиқиб кетиш учун илқор фалсафий таълимотларга эҳтиёж сезади.

Шунинг учун ҳам буюк фалсафий таълимотларни, бир томондан, маданий-интеллектуал ривожланиш самараси, иккинчи томондан, туб ижтимоий ўзгаришлар тақозоси дейиш мумкин. Муайян тарихий бурилиш даврида «Фалсафа нима ўзи?» деган масала долзарб аҳамият касб этиши ҳам шундан. Ана шундай даврларда кишилар фалсафанинг мохияти, унинг мақсад ва вазифаларини янгича идрок этганлар.

Қадимги Юнонистон ва Рим давридан буён ўтган икки минг йилдан зиёдроқ вақт мобайнида «Фалсафа энди йўқ бўлди, уни ўрганишнинг ҳеч бир зарурати қолмади» қабалидаги гаплар кўп бўлган. Лекин замонлар ўтиши билан одамзод барибир фалсафага эҳтиёж сезган ва у инсоннинг маънавий камолотида беқиёс аҳамият касб этишига қайта-қайта ишонч ҳосил қилган.

Бу жиҳатдан қуйидаги ривоят жуда ибратлидир. Милоддан олдинги биринчи асрда яшаб ўтган буюк файласуф Лукрецийнинг шогирдларидан бири унга қараб, «устоз, фаннинг бошқа соҳаларига оид илмлар жуда кўпайиб кетди. Энди фалсафани ўрганишнинг хожати бормикан?» дебди. Шунда улуғ файласуф бамайлихотир гап бошлаб, «Фалсафани Сукрот, Афлотун, Арасту каби буюк алломалар яратган. Лекин эндиликда инсониятнинг ана шундай буюк мутафаккирлари яратган бу фанни ўрганмаслик ҳар қайси нодоннинг ҳам қўлидан келадиган иш бўлиб қолди», деган экан.

Фалсафа кишиларга олам тўғрисида яхлит тасаввур беради, бошқа фанлар эса, унинг айрим жиҳатларини ўрганади. Масалан, биология ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини, турларининг келиб чиқиши, ўзгариши ва такомиллашиб бориши каби масалаларни ўрганади. Бу соҳага оид фанлар ушбу йўналишдаги жараёнларнинг баъзи хусусият ва жиҳатларини чуқурроқ тадқиқ этишга ҳаракат қилади. Бинобарин, биолог ҳар қандай ривожланиш жараёни билан эмас, балки фақат жонли танадаги ривожланиш жараёни билан қизиқади. Умуман, ривожланиш жараёнининг ўзи нима, унинг мохияти қандай? Масаланинг айнан шу тахлитда қўйилиши илмий муаммоларни фалсафий масалага айлантиради. Яъни, шу тариқа муайян мавзу оддий илм соҳасидаги йўналишдан фалсафий муаммо тусини олади.

Энди Файласуф ким, деган саволга жавоб берайлик. «Философ» сўзини ҳам юқорида айтганимиздек илк бор буюк математик ва мутафаккир Пифагор қўллаган. Бу тушунчанинг маъносини у Олимпия ўйинлари мисолида қуйидагича тушунтириб берган: анжуманга келадиган бир гуруҳ

кишилар беллашиш, куч синашиш, яъни ўзи ва ўзлигини намоён этиш учун, иккинчи бир гуруҳ – савдо-сотик қилиш, бойлигини кўпайтириш учун, учинчиси эса, ўйиндан маънавий озиқ олиш, ҳақиқатни билиш ва аниқлашни мақсад қилиб олади. Ана шу учинчи гуруҳга мансуб кишилар, Пифагор талқинига кўра, файласуфлар эди.

Бу, бир қарашда, оддий ва жўн мисолга ўхшайди. Аммо унинг маъноси ниҳоятда теран. Чунки, инсон умри ҳам шундай. «Дунё театрга ўхшайди, унга келган ҳар бир киши сахнага чиқади ва ўз ролини ўйнаб дунёни тарк этади», деган фикр бежиз айтилмаган. Кимдир бу дунёга унинг сир-асрорлари тўғрисида бош ҳам қотирмасдан келиб кетади, умрини ейишичиш, уй-рўзқор ташвишлари билан ўтказади. Бошқаси – нафс балосига берилиб, мол-мулкка ружу кўяди. Учинчиси эса, олам хикматларини ўрганади, умрини хайрли ва савоб ишларга сарфлайди, бошқалар учун ибрат бўларли ҳаёт кечиради.

Қадимги даврларда ҳар томонлама чуқур билим ва катта ҳаётий тажрибага эга бўлган, инсон маънавиятини бойитиш ва ҳақиқатни билишга интилувчи кишиларни файласуф деб атаганлар. Фозил ва комил инсонларгина фалсафа билан шуқулланганлар. Аслида, ўша даврларда фалсафани ўрганиш дейилганда, илмнинг асосларини эгаллаш кўзда тутилган. Грек мутафаккири Гераклит (эрамиздан аввалги 520-460 йилларда яшаган) шогирдларига мурожаат қилиб, «Дўстим, сен хали ёшсан, умрингни бекор ўтказмай десанг, фалсафани ўрган», деганда айнан ана шу ҳақиқатни назарда тутган.

Бошқа бир буюк грек файласуфи Эпикур (эрамиздан аввалги 470-399 йилларда яшаган) бу ҳақиқатни қуйдагича ифода этган: «ўз-ўзингни ерга уриш, тубанлашиш нодонликдан бошқа нарса эмас, ўзлигингдан юқори туриш эса – файласуфликдир».

Худди шунингдек, Шарқда ҳам Конфуций ва Моний, Хоразмий ва Форобий, имом Бухорий ва имом Термизий, Беруний ва ибн Сино, Нақшбанд ва Навоий каби донишманд боболаримиз ўз ҳаётий кузатишлари ва тажрибаларини умумлаштириш, инсонга хос хато ва камчиликлардан сабоқ чиқариш, башарият томонидан тўпланган билим ва тажрибаларни ўзлаштириш орқали файласуф даражасига кўтарилганлар.

«Дунёқараш» тушунчаси. Фалсафий дунёқараш. Ҳар бир кишининг дунёга нисбатан ўз қараши, ўзи ва ўзгалар, ҳаёт ва олам тўқрисидаги тасаввурлари, хулосалари бўлади. Ана шу тасаввурлар, тушунчалар, қараш ва хулосалар муайян кишининг бошқа одамларга муносабати ва кундалик фаолиятининг мазмунини белгилайди. Шу маънода, дунёқараш - инсоннинг теваарак атрофини қуршаб турган воқелик тўқрисидаги, оламнинг мохияти, тузилиши, ўзининг ундаги ўрни ҳақидаги қарашлар, тасаввурлар, билимлар тизимидир. Дунёқараш - оламни энг умумий тарзда тасаввур қилиш, идрок этиш ва билишдир.

Дунёқарашнинг бир кишига ёки алоҳида шахсга хос шакли индивидуал дунёқараш дейилади. Гуруҳ, партия, миллат ёки бутун жамиятга хос дунёқарашлар мажмуаси эса, ижтимоий дунёқараш деб юритилади.

Ижтимоий дунёқараш индивидуал дунёқарашлар йиқиндисидан дунёга келади, дейиш мумкин. Бунда ижтимоий дунёқарашнинг умумий ва хусусий шакллари ҳисобга олиш лозим.

Кундалик ҳаётий тажрибалар асосида жамиятда, одамларда оддий, ўз-ўзича ривожланувчи (стихияли) мохиятга эга бўлган қарашлар, тушунчалар, қоялар шаклланади. Бу – дунёқарашнинг ўз-ўзича ривожланувчи (стихияли) шакли ҳисобланади. Уни кўпинча ҳаётий фалсафа, деб ҳам атайдилар.

Ҳаётий фалсафанинг доираси жуда кенг бўлиб, онгнинг содда намоён бўлиш шакллари ҳам, оқилона ва соқлом фикрларни ҳам ўз ичига олади. Ҳаётий фалсафа ёки оддий амалий дунёқарашнинг ўзига хос турини инсон фаолиятининг турли соҳаларидаги билим ва тажрибалар таъсирида шаклланаётган қарашлар ташкил этади. «Ҳар кимнинг ўз фалсафаси бор» дейилганида ана шу ҳол англашилади. Демак, дунёқараш ўзининг кундалик оммавий шаклларида чуқур ва етарли даражада асосланмаган стихияли характерга эга. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда кундалик тафаккур муҳим масалаларни тўқри тушунтириш ва баҳолашга ожизлик қилади. Бунинг учун оламни илмий таҳлил қилиш ва билиш зарур.

Дунёқарашнинг тарихийлик тамойили. Дунёқараш муайян даврда шаклланади. Шу маънода, ҳар қандай дунёқараш ижтимоий-тарихий мохиятга эга бўлиб, кишиларнинг умри, амалий фаолияти, ҳаёти, табиатга таъсири ва меҳнати жараёнида вужудга келади. Ҳар бир даврда ижтимоий гуруҳ, жамият ва авлоднинг ўз дунёқарашини мавжудлиги ҳам бу тушунчанинг тарихий мохиятга эга эканини кўрсатади.

Дунёқарашнинг тарихийлиги яна шундаки, у маълум биржараёнда такомиллашиб боради. Унинг шакллари ўзгаради, тарихий кўринишлари муттасил янгиланиб туради.

Маълумки, инсоният тараққиётининг илк босқичларида дунёқараш ниҳоятда оддий бўлган. Агар шундай бўлмаганида, ҳар қандай жисм ўз ҳажмига тенг суяқлик миқдорини сиқиб чиқариш хоссасига эга эканини кашф этган қадимги замоннинг буюк олими Архимед ҳаммомдан ялонқоч ҳолда чиқиб, «Эврика!», яъни «Топдим!», дея қичқирмаган бўлар эди.

Дунёқарашнинг шакллари. Фалсафий дунёқараш, мохият-мазмунига кўра, маънавий фаолият бўлгани боис, у борлиққа бўлган онгли, инсоний муносабатнинг муайян йўналишларини вужудга келтирган. Масалан, кишиларнинг жамиятдаги ахлоқий муносабатлари – ахлоқий дунёқарашларида, ҳуқуқий муносабатлари – ҳуқуқий, сиёсий муносабатлари – сиёсий, диний муносабатлари – диний, экологик муносабатлари – экологик дунёқараш шаклларида ўз ифодасини топган. Буни тизим тарзида изоҳлайдиган бўлсак, қуйидагича кўриниш касб этади:

1. Ахлоқий.
2. Диний.
3. Ҳуқуқий.
4. Сиёсий.
5. Экологик.
6. Эстетик

Бу тизимни ташкил қилган нисбатан мустақил дунёқараш шакллари ўзаро боқлиқликда, алоқадорликда ҳаракат қилади.

Фалсафий дунёқарашнинг тарихий шакллари инсоният тараққиётининг қонуний натижаси бўлиб, жамият ривожланишининг маънавий мезони сифатида намоён бўлган. Мифологик дунёқараш қадимги замон кишиларининг ўзларига муносиб ҳаёт шароитларини яратиш эҳтиёжларидан келиб чиққан. Эзгулик ва ҳақиқат учун кураш қояларининг ифодаси бўлган афсона ва ривоятларда миллатнинг муайян рухий холати, келажакка ишончи, ватанга мухаббати, инсоний камолотга интилиши бадиий воситалар, афсонавий қахрамонлар тимсолида ифода этилган.

Муайян дунёқараш таркибида диний-илохий қарашлар ўзига хос аҳамият касб этади. Улар инсоннинг илоҳга бўлган эътиқоди билан боқлиқ бўлиб, вужудга келишига кўра, бошқа дунёқараш шакллари каби, муайян асосларга эга. Жамият ҳаётида ҳар қандай, шу жумладан, диний дунёқарашнинг ўрни ва аҳамиятини ҳам сунъий равишида мутлақлаштириш, салбий оқибатларни келтириб чиқариши мумкин. Бу ҳол айниқса, диний фундаментализм ва экстремизм инсоният учун жиддий хавфга айланган ҳозирги даврда яққол намоён бўлмоқда.

Диний дунёқарашни теология деб аталадиган фалсафий фан ўрганади. Теология олам ва одам муносабати, умрнинг мазмуни, ҳаёт ва ўлим муаммоси каби масалаларни илоҳиёт, диний эътиқод тушунчалари билан боқлаб таҳлил қилиш ҳамда ўзига хос мукамал тизимини яратган. Бугунги кунда диний дунёқарашнинг бир талай асосий вазифалари орасида, унинг ҳаёт зиддиятларини бартараф қилиш билан боқлиқ регулятив фаолияти ниҳоятда муҳимдир. Умуман, диннинг баркамол авлодни тарбиялашдаги ўрни ва аҳамияти бениҳоят улкан ва у тобора ортиб бормоқда.

Тараққиёт жараёнида фалсафадан табиатшунослик фанлари билан бирга психология, этика, эстетика каби ижтимоий фанлар ҳам ажралиб чиқди. Кейинчалик маданият, қадриятлар ва ҳуқуқ каби соҳаларни ўрганадиган алоҳида йўналишлар ҳам пайдо бўлди. Улар оламни ўз предмети доирасида яхлит билиш, унинг хусусий қонуниятларини ўрганишга ёрдам беради.

Фалсафий йўналишлар, тадқиқот олиб борадиган соҳасига кўра, ўзига хос бўлиб, асосийлари қуйидагилардир:

Онтология — олам, инсон ва жамиятнинг объектив-универсал моҳияти тўқрисидаги фалсафий таълимотдир. Бошқача айтганда, у борлик тўқрисидаги, инсоннинг оламга бўлган муносабати ҳақидаги фалсафий билим соҳасидир.

Гносеология — билиш фалсафаси бўлиб, оламни англаш, билиш назарияси, билишнинг шакли, усуллари ва имкониятлари тўқрисидаги таълимотдир.

Аксиология — қадриятшунослик ёки қадриятлар тўқрисидаги фалсафий таълимот.

Праксиология — инсоннинг предметли-ўзгартирувчан, амалий фаолияти тўқрисидаги фалсафий таълимот.

Методология — билиш ва ўзгарувчан фаолият усуллари тўқрисидаги таълимот.

Логика — тафаккур шакллари (тушунча, ҳукм, ҳулоса) ва тафаккур воситаларини (таъриф, қоида, муҳокама, тафаккур қонуниятлари), уларнинг мазмунидан қатъи назар, ҳолис ўрганувчи таълимот.

Этика — ахлоқ фалсафаси, инсониятнинг ахлоқий тамойиллари, талаб ва тартиб-қоидалари тўқрисидаги фан.

Эстетика — нафосат фалсафаси, жамият ва инсон ҳаётида гўзалликнинг ўрни, қонун-қоидалари тўқрисидаги қарашлар мажмуи.

Бундан ташқари, инсон фалсафаси (антропология), ижтимоий фалсафа, табиат фалсафаси, маданият фалсафаси (культурология), санъат фалсафаси, мафкура фалсафаси (идеология), дин фалсафаси (теология), сиёсат фалсафаси (политология), ҳуқуқ фалсафаси, техника фалсафаси каби соҳалар ҳам мавжудки, улар бир сўз билан ижтимоий-фалсафий фанлар тизими дейилади.

Иккинчи хил классификация фалсафий фанлар таснифида олам ва одам, борлиқнинг асоси билан боқлиқ масалалар қандай усулда хал қилинишига қараб белгиланади. Бундай таснифлаш натижасида монизм, дуализм, плюрализм, материализм, идеализм, теизм, атеизм каби кўплаб йўналишлар кўзга ташланади. Фалсафани ўрганиш жараёнида бу тушунчаларга хали кўп дуч келамиз ва ўрни келганда уларга зарур изох ва таъриф беришга ҳаракат қиламиз.

Бу тизимда фалсафа тарихи билимнинг муҳим тармоқи ҳисобланади. Бунда тадрижий тараққиёт тамойили асосида фалсафий тизимлар ўртасидаги тарихий изчилликка таянилади. Мазкур қўлланмада фалсафа тарихи ана шундай тамойил асосида ўрганилган.

Фалсафий билимлар тизимининг ўзгариши ва мазмунан бойиб бориши объектив ижтимоий-тарихий жараён маҳсули бўлиб, у жамиятнинг ривожланиш даражасига мос келади ва уни ўзида ифода этади. Фалсафий билимлар тизимидаги алоҳида йўналиш ҳар бир тарихий даврда ўзига хос қонуниятлар асосида ривожланса ҳам, уларнинг умумий тамойиллари мавжуд. Яъни, биринчидан, ҳар бир фалсафий билим йўналиши жамият ривожланишида ўзига хос детерминант (сабаб) вазифасини бажаради. Иккинчидан, фалсафий билимлар жамият тараққиётига таъсир қилувчи субъектив омил бўлса ҳам, вужудга келиш асоси - генезиси нуқтаи назаридан объектив ходисадир. Учинчидан, фалсафий билим йўналишларининг ўзаро боқлиқлик, алоқадорлик муносабати, уларнинг дунёни билишдаги яхлитлигини таъминлайди.

Фалсафада миллийлик ва умуминсонийлик, миллий фалсафани ривожлантириш зарурлиги. Фалсафа умуминсоний фан сифатида башариятга доир умумий муаммоларни қамраб олади, албатта. Маълумки, олам ва одам муносабатлари, жамият ва табиатни асраш, умрни мазмунли ўтказиш, яхшилик ва ёмонлик каби қадриятлар билан боқлиқ масалаларнинг барчаси инсоният учун умумий. Аммо фалсафада муайян миллий хусусият, мақсад ва интилишлар ҳам ўз ифодасини топади. Аслида, юқорида зикр этилган умуминсоний мавзу, масала ва муаммоларнинг барчаси аввал-бошда

хусусий, миллий, минтақавий аҳамиятга молик масалалар тарзида намоён бўлади. Ўз юрти, миллати, ота-онаси ва ёр-биродарларини севган ватанпарвар инсон, аввало, ана шуларнинг камоли учун қайқуради, уларни ўйлайди, уларга хизмат қилишни олий саодат деб билади. Бундай шахс дунёқарашида ана шу жиҳат ва хусусиятлар албатта акс этади. Бу эса, ўз навбатида, умуминсоний фан бўлган фалсафада миллийликнинг акс этишига асос бўлади. Умуминсонийлик — ватансизлик (космополитизм) бўлмагани сингари, миллийлик ҳам — миллий қобикқа ўралиш, миллий маҳдудлик дегани эмас.

Лекин сизнинг хаёлингизда беихтиёр «Миллий фалсафа бўлиши мумкинми? Ахир, юқорида фалсафага ўз мохияти билан умуминсоний фандир, деган таъриф берилди-ку?» — деган саволлар чарх уриши мумкин. Бу — ўзига хос миллий тараққиёт йўлидан кетаётган барча халқлар фалсафаси учун дахлдор бўлган саволлардир. Агар биз юқорида қайд этилган муаммоларга миллий манфаатларимиз нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, ўзбекистонда бу йўналишни ривожлантириш зарурати етилганини англаймиз.

Фалсафий адабиётларда миллий фалсафа мавзуида турлича фикрлар мавжуд. Айрим файласуфлар, аслида миллий фалсафа бўлиши мумкин эмас, бундай ёндашувнинг ўзи этник маҳдудликка олиб келади, деб ҳисоблайди. Бошқалари эса, модомики, миллий фалсафа миллий қоя ва мафқурани шакллантиришни назарий асоси экан, ҳар қандай умумий қонуниятлар муайян ижтимоий макон ва тарихий замонда хусусий ҳолда намоён бўлади, дея миллий фалсафани ёқлаб чиқади.

Биз миллат бор экан, миллий маданият, тил ва адабиёт ҳам мавжуд деган фикрга ўрганиб қолганмиз. Аслида, уларнинг барчаси нафақат бир миллатга, балки бутун инсониятга хос-ку! Бизнинг назаримизда, миллий фалсафа миллат менталитетини белгиладиган муҳим омилдир. Умумбашарий цивилизацияга узвий қўшилиш жараёни миллий фалсафани яратиш орқали содир бўлади. Энг муҳими — фалсафадаги миллийлик умуминсонийликни рад қилиш эвазига эмас, балки уни ижодий бойитиш орқали ривожланиб боради.

Фалсафа тарихига назар ташлайдиган бўлсак, айрим миллий фалсафаларнинг умуминсоний маънавият хазинасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилганини кўрамиз. Масалан, Рим империяси заволга юз тутганидан кейин ўз миллий давлатчилигига эга бўлган Европа мамлакатларида, ўрта асрларга келиб, миллий фалсафа яратиш имкони туқилди. (ўрта аср Европа маданиятига бақишланган мавзуда бу ҳақда атрофлича фикр юритамиз). Тўқри, улар умумевропа худудида, қадимги Юнонистон ва Рим маданияти негизида шаклланди. Уларда Европа халқларига хос умумий жиҳат ва хусусиятлар, умумэтник менталитет акс этган эди. Бу жараён аввало, Италия ва Англияда, сўнгра Францияда юз берди. Бу фалсафий мактабларнинг Ф. Бэкон ва Р. Декарт, Б. Спиноза ва Ж.Ж. Руссо каби атоқли намояндлари нафақат ўз мамлакатлари, балки Европа ва жаҳон фалсафаси тарихида ўчмас ном қолдирди. Улар, авваламбор, ўз юрти, ўз миллати шаъну шарафини

юксакликка кўтариш, тараққиётга олиб чиқиш учун илқор қояларни ўртага ташлаган, давр тақозо этган мафқураининг шаклланишига хисса қўшган.

Худди шундай, XV111-X1X асрларда миллийлик ва жаҳон фалсафасининг тараққиётига ниҳоятда катта таъсир кўрсатган худуд Пруссия бўлди. Узоқ вақт Австрия-Венгрия империяси таркибида бўлган бу ўлка мустақилликка эришиб, миллий давлатчилигини тиклаганидан кейин, миллий озодликнинг фалсафий инъикоси ўлароқ И. Кант, И. Ҳегел, Фихте, Шеллинг, Фейербах каби донишмандлар томонидан асосланган немис фалсафаси шаклланди. Кейинчалик бу фалсафа Ничше, Фрейд каби кўплаб файласуфлар томонидан ривожлантирилди. Ушбу фалсафа мактабининг атоқли намояндаси ҳисобланган Ҳегел таълимоти эса, Прусс монархиясининг давлат мафқураси мақомини олди. Ҳамма нарсанинг ўткинчи эканлигини ниҳоятда яхши биладиган, янги замоннинг Арастуси номини олган Ҳегел Прусс монархиясининг ўткинчи эканлигини билмасмиди? Нима сабабдан у диалектик таълимоти эмас, балки монархияга хизмат қилган фалсафий системасининг мукамалроқ бўлиши учун кўпроқ куч сарфлади? деган саволлар халигача файласуфларни ўйлантириб келади.

Хўш, нима сабабдан Ҳегел бу йўлдан борди? Чунки, Ҳегел ўз даврининг, ўз халқининг фарзанди эди. У мустақил немис миллий давлати — Прусс монархияси даврининг махсули, ўша давр фалсафасининг намояндаси эди. У «Файласуфлар осмондан ёмқир каби ёқилмайдилар ёки ёмқирдан кейинги кўзиқоринлардек ердан ўсиб чиқмайдилар, балки уларни халқ яратади» деганида айнан ана шуни назарда тутган эди. Ҳегел ўз ижоди ва фаолияти билан Прусс монархияси, гарчанд монархия шаклида бўлсада, немис давлати эканлигини ўз миллатининг онги ва дунёқарашини таркибий қисмига айлантириб кета олган буюк файласуф эди. Унинг «Ақлга мувофиқ нарсаларнинг барчаси воқеодир, воқе бўлган нарсаларнинг барчаси эса ақлга мувофиқдир», деган сўзларини ҳам ана шу маънода тушуниш лозим. Ҳегелнинг бу масалада диалектик эмас, балки метафизик усулга кўпроқ эътибор берганлигининг сабаби ҳам ана шунда.

Ўша давргача, Рим империяси кулаганидан кейин кўпроқ тарқоқ худудларга бўлиниб, Австрия-Венгрия империяси таркибида яшаб келган немис миллати учун Прусс монархияси — миллий давлат эди. Унинг шакли-шамойили келажакда ўзгариши бошқа масала бўлгани холда, бу давлатнинг Европада немис миллий давлати тарзида сақланиб қолиши, унинг миллат фалсафасига айланиши билан боқлиқ эди. Миллат фалсафасига, унинг дунёқарашига айланган миллий давлатчилик қояси ҳеч қачон сўнмайди, гарчанд юртни ёвлар асрлар давомида босиб турсаларда, қачондир барибир қад ростлайди ва миллатнинг давлати тарзида яна қайта намоён бўлади. Ҳегел ўз миллатининг фалсафаси ва дунёқарашига ўша давлатнинг шакли-шамойилини ва мазмун-моҳиятини сингдириб кета олган файласуф даражасига кўтарилгани учун ҳам бу миллат тарихида ва у орқали, жаҳон фалсафаси тарихида абадий қолади. Миллийлик ва умумевропа маданиятидан баҳра олган бу фалсафа халигача ўз жозибасини йўқотмаганлигининг сабабларидан бири ҳам ана шунда.

Шунга ўхшаш вазифани, ўз даврида, миллатимизнинг асл фарзанди Алишер Навоий ҳам бажарган. У озодликка эришган миллат фалсафасини адабиёт фалсафасига, мустақил давлат тилини адабиёт тилига айлантира олган, ўз халқининг бу соҳадаги дахоси буюк эканлигига, нафақат замондошлари, балки келажак авлодларни ҳам ишонтириб кета олган эди. Навоий ва унинг замонида, ўша даврга хос ўзгаришларнинг бошида турган Амир Темур фаолиятига қайта-қайта мурожаат этилишининг сабабларидан бири ҳам ана шунда. Зеро, ҳар бир халқ, аввало, ўзининг тарихидан бугунги кун учун ташбехлар излайди ва ижтимоий тараққиёти учун асос бўладиган маънавий тамойил, анъана ва қадриятларга мурожаат қилади.

Бугунги кунда башарият милодий XX аср билан хайрлашиб, учинчи минг йилликка қадам қўйди, ҳаётнинг барча соҳаларида улкан ютуқларга эришди. Фан ва техника, маданият ва маориф бекиёс ривожланди. Одамзод ўзининг ақл-заковати ва меҳнати билан жуда кўп янгиликлар яратди. Дунёнинг кўплаб сир-асрори кашф этилди, буюк ихтиролар қилинди.

Биз яшаётган дунё сўнгги йилларда ниҳоятда ўзгариб кетди. Хусусан, Ватанимиз тарихида XX асрнинг 90-йилларида оламшумул воқеалар юз берди: мамлакатимиз мустақилликка эришиб, туб ислохотларни амалга оширишга киришди. Халқимизнинг ҳуқуқий демократик жамият барпо этиш зарурати дунёқарашни тубдан ўзгартириш, эски ақидалардан тамоман воз кечиш, истиқлол мафкурасини шакллантириш, халқ маънавиятини юксалтиришни тақозо этмоқда. Бунда ижтимоий фанлар, айниқса фалсафий билимларни эгаллаш муҳим аҳамият касб этади.

Бугунги дунёда ўз миллий фалсафа мактабини яратган халқлар бор. Чунончи, “ҳинд фалсафаси”, “хитой фалсафаси”, “немис фалсафаси”, “инглиз фалсафаси” кабилар шулар жумласидандир. Миллий адабиёт, миллий маданият, санъат ва хоказолар бўлгани каби, миллий фалсафанинг ҳам бўлиши табиий. Аммо бу — фалсафа миллий қобикқа ўралиб қолади, дегани эмас. У умуминсоний фан сифатида, бир томондан, умумбашарий муаммоларни қамраб олса, иккинчи томондан, шу масалалар билан шуқулланаётган аниқ шахс – файласуф мансуб миллатнинг муайян манфаатларини ҳам ифодалайди. Миллат озод бўлса, ўз турмуш тарзига мос фикрласа, оламини, унинг муаммоларини дунёқарашига хос холда идрок эта олса, унинг ўз фалсафаси шаклланади. Бундай фалсафа халқ манфаатларини ақл-идрок, мафкура йўли билан ҳимоя қилишга, унинг онги, дунёқарашини ва маънавиятини юксалтиришга хизмат қилади.

Ҳозирги давр фалсафасининг долзарб масалалари ва уни ўрганиш вазифалари. Фалсафий тафаккур ривожини инсоният тараққиёти билан узвий боқлиқ жараёнлардир. Маълумки, ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларнинг барчаси ижтимоий онда акс этади. Тараққиёт жараёнида даврлар ўзгариши билан унга хос маънавий, ҳуқуқий, сиёсий ва фалсафий мезонлар ҳам шакллана бошлайди. Аммо бу ўз-ўзидан юз бермайди. Айниқса, инсон тафаккурининг ўзгариши, дунёқарашининг янгича тамойилларга эга бўлиши узоқ давом этадиган мураккаб жараёнлардир. Бу хол бизнинг кунларимизда ҳам яққол намоён бўлмоқда.

Ҳозирги кунда жамиятимизда истиқлол қояларига асосланадиган янги дунёқарашни шакллантириш асосий вазифа бўлиб турибди. Зеро, инсон дунёқарашини, унинг асосий тамойилларини ўзгартирмасдан, янги жамиятни қуриш қийин. Истиқлол талаблари даражасида фалсафий тафаккурни янгилаш вазифаларини бажариш қоят мураккаб бўлиб, қуйидаги бир қатор муаммоларни ҳал қилишни тақозо этмоқда:

- кишилар онги ва турмуш тарзидан собиқ тузумга хос қайриинсоний тамойилларни сиқиб чиқариш;

- ўзбекистон фалсафасида жаҳон фалсафий тафаккури ютуқларидан янада кенгрок фойдаланиш;

- бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш жараёнида нафақат оддий фуқаро, балки зиёли ва фалсафа мутахассисларининг онгида ҳамон сақланиб келаётган лоқайдлик ва мутелик каби қайфиятларга барҳам бериш;

- маънавий меросимизни қайта тиклаш ва ижодий ривожлантириш жараёнида буюк аждодларимиз фалсафий меросини янада кенг ва чуқуррок ўрганиш;

- фалсафий адабиётларни миллий манфаатларимизга янада кўпрок мослаш, қўлланма ва дарсликларимизда миллий қоя ва истиқлол мафкураси тамойилларини акс эттириш;

- истиқлол талабларига мос келувчи соқлом қояли маънавий баркамол авлодни тарбиялаш заруратига мос тадқиқотлар олиб бориш, улар асосида таълим-тарбиянинг самарали усул ва имкониятларини излаб топиш.

- жаҳон ва Шарқ халқлари фалсафий меросини пухта ва чуқур ўрганиш, бу жараёнда турли ғоя ва мафкураларнинг давлатлар ва халқлар тақдирига таъсирини аниқ кўрсатиш ва шу асосда истиқлол мафкурасининг тамойилларини кишилар онгига сингдириш.

Ана шу масалаларни уй\ун ҳолда ҳал қилиш фалсафий дунёқарашимизни янгилашга ёрдам беради.

Бунда, аввало жамиятнинг сиёсий-ҳуқуқий, иқтисодий-ижтимоий ҳаётида юз берадиган ижобий ўзгаришлар уни ҳаракатлантирувчи, тараққий эттирувчи асосий омил — инсон тафаккури, рухияти, хис-туйқуларига самарали таъсир этади. Шу билан боқлиқ равишда, Ватан ва халқ тарихи, маънавий-маданий мерос, она тили, дин, миллий турмуш тарзи, миллий урф-одатларни янги даврнинг мохият-мазмунидан келиб чиққан ҳолда тиклаш, бойитиш ва миллий қурур-ифтихорнинг юксалишида жуда улкан ўрин тутди.

Жамият тараққиёти ва фалсафанинг ривожланиши диалектикаси ана шу хусусиятларга асосланиб, ўзига хос тарзда намоён бўлади. Бир томондан, жамиятнинг ўзгариб бориш тамойили фалсафий ғоя, назария ва таълимотлар ўзгаришини тақозо қилади. Иккинчи томондан, ўзгараётган фалсафа жамият моддий-маънавий ҳаёт тарзини илқаб олиб, унинг истиқболларини белгилаш, мафкурасини шакллантиришда назарий, услубий асос бўлиб хизмат қилади. Айниқса, мамлакатимиз бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтган бугунги кунда кишилар тафаккури ва онгида сақланиб қолаётган эскича фикрлаш қолипларини бартараф этиш, янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни

рақбатлантириш, миллий ўзликни англаш, истиқлол мафкурасини шакллантиришда шошилмай, беҳуда хис-хаяжонларга берилмасдан, ақл-заковат билан иш тутишда фалсафанинг ўрни ва аҳамияти қоятда улкандир.

Фалсафа ҳар қандай мураккаб ижтимоий-иқтисодий, сиёсий вазиятда ҳам кишиларни юксак қоявийлик, мустахкам эътиқод, келажакка ишонч руҳида тарбиялаш билан бирга, уларга мураса ва ҳамкорлик қилиш, чигал муаммоларни ҳам умуммиллий, умуминсоний манфаатларни назарда тутган ҳолда маданий ва маърифий ҳал этиш имкониятларини топишга ёрдам беради.

Таянч тушунчалар

Фалсафа, файласуф, фалсафий муаммолар, фалсафанинг миллийлиги, фалсафанинг умуминсонийлиги, дунёқараш, дунёқарашнинг вазифалари, мифологик дунёқараш, диний дунёқараш, фалсафанинг вазифалари, тафаккурнинг ўзгариши, дунёқарашнинг янгиланиши.

Такрорлаш учун саволлар

1. «Фалсафа» тушунчасининг моҳиятини қандай тушунасиш?
2. Фалсафанинг баҳс мавзулари нима?
3. Фалсафанинг умуминсонийлиги деганда нимани тушунасиш?
4. Фалсафа миллий бўлиши мумкинми?
5. «Дунёқараш» тушунчаси, унинг моҳияти ва тарихий шакллари.
6. Фалсафий дунёқарашнинг вазифалари нималардан иборат?
7. Ўзбекистонда янги дунёқарашни шакллантириш вазифалари.

2-МАВЗУ. ФАЛСАФИЙ ТАФАККУР ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ: ШАРҚ ФАЛСАФАСИ

Режа:

1. Қадимги Шарқ фалсафаси ва унинг миллий йўналишлари
2. Қадимги Ҳиндистон ва Хитой фалсафаси
3. Ўзбекистон ҳудудидаги қадимги фалсафий қарашлар. Зардуштийлик таълимоти
4. Араб халифалиги ва ислом фалсафаси
5. Амир Темур ва темурийлар даври фалсафаси
6. Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонлиги давридаги ижтимоий тафаккур
7. XIX аср охири ва XX аср бошидаги фалсафий тафаккур

Тарихни билиш, ундан тўғри ва холис хулосалар чиқара олиш инсон маънавий камолоти учун ниҳоятда муҳим. Тарих — буюк муаллим, ўтмишдан сабоқ берадиган тарбиячидир. Гап энг қадимги давр фалсафаси ҳақида борар экан, бу ҳақиқат янада катта аҳамият касб этади. Айримлар «Бизга минг йиллар қаърида ётган маданият ва фалсафадан нима фойда, яхшиси, бугуннинг гапидан гапиринг?», «Ўтмиш қаъридан ташбех излагандан кўра, бугунги муаммолар устида бош қотирган маъқул эмасми?» деган хаёлларга бориши мумкин. Бир қарашда уларнинг гапида ҳам жон борга ўхшайди. Аммо бир нарса аниқ: ўтмишни билмасдан туриб, келажакни тўқри тасаввур этиш мумкин эмас. Зеро, ўтмишсиз келажак йўқ.

Шу маънода, биз фалсафа тарихини азбаройи ўтмишга қизиққанимиз учун ўрганмаяпмиз. Биз уни турли замонларда рўй берган хилма-хил воқеа ва ходисаларнинг фалсафий фикр ва онгида қандай акс этгани, уларни қандай қояларнинг туқилишига сабаб бўлгани, қайси таълимотлар инсоният тараққиётига қандай таъсир кўрсатгани, қайси мафкура одамзодни кўпроқ ривожланиш ёки таназзул томон етаклагани каби ҳақиқатларни билиб олиш учун ўрганамиз. Тарихни ўрганмоқ ва ундан сабоқ олмоқ ҳар бир инсон учун зарурдир. Бу — фалсафа билан шуғулланаётган мутахассис учун ҳам, уни ўрганаётган талаба учун ҳам бирдек муҳим аҳамиятга эга. Тарихни фалсафасиз тўғри тушуниб бўлмагани каби, фалсафани ҳам тарих ҳақиқатисиз тўғри англаб бўлмайди.

Қадимги Шарқ фалсафаси ва унинг миллий йўналишлари. Шарқ қадимий маданият ўчоғи ва жаҳон цивилизациясининг бешиги дея бежиз

таърифланмаган. Зеро, Шарқнинг ўзига хослиги, унга мансуб бўлган маданий тараққиёт жaxon цивилизациясининг бешиги, дунё халқлари ривожига қўшилган муносиб ҳисса экани ҳам сир эмас.

Шарқ маданияти тараққиётининг илк даврлари деганда, кўпгина мутахассислар бизнинг Ватанимиз ўтмишини, Миср, Бобил ва инсоният тарихининг энг қадимги цивилизацияларидан бири бўлган Шумер даврларини, қадимги Хитой ва Ҳиндистон диёрида яшаган халқларнинг маънавий меросини эсга олади. Буларнинг ҳар бири инсоният тарихида жамият ҳаёти, кадриятлар тизимининг ўзига хослиги, бошқариш ва иқтисодий жараёнларнинг муайян тарзда намоён бўлиши билан тавсифланади. Ушбу маданият ўчоқлари хақида мактаб таълими жараёнида «Энг қадимги тарих» дарсликлари орқали маълумот берилган. Зукко талабалар ўша даврларда қандай сиёсий жараёнлар кечгани, қандай подшолик ва империялар бўлганини яхши билади. Биз бугун ўша даврлардаги фалсафий дунёқараш, қадимги аждодларимизнинг фикр-мулоҳазалари, ўзига хос таълимотларининг асосий тамойиллари билан яқинроқ танишмоқчимиз.

Қадимги Миср ва Бобил фалсафаси. Кўхна Шарқ цивилизациясининг бешикларидан бири бўлган Миср, қадимги замонда илк ўтроқ ҳаёт ва ўзига хос дехқончилик анъаналари бошланган Нил дарёси бўйларидаги маданият дунё олимлари диққатини тортиб келади. Эрамиздан аввалги тўртинчи минг йилликнинг охири ва учинчи минг йиллик бошларида қадимги Миср ва Бобил худудида дастлабки диний-фалсафий фикрлар, олам хақидаги фанлар, яъни астрономия, космология, математика, мифологияга оид қарашлар бирмунча ривож топа бошлаган эди. Табиий-илмий, диний-фалсафий фикрларнинг юзага келиши икки йўналишда борган. Биринчи йўналиш олам хақидаги тасаввурларнинг астрономия, космология, риёзиёт фанлари ривожини билан боқлиқ эканини, иккинчи йўналиш эса, бу тасаввурларнинг мифология билан боқлиқ бўлганини кўрсатади.

Биринчи холда, асосан, табиий билимларга таянилган, кундалик ҳаётда дуч келинадиган воқеа-ходисалар аниқ далиллар асосида таҳлил этилган, ўрганилган, улардан тегишли хулосалар чиқарилган. Бу – ўша давр учун табиий хол эди, яъни у – даврнинг инсон онгида акс этиши, кундалик турмуш ходисаларининг оддий бир тарзда ифодаланиши эди. Айнан ана шу хол табиий билимлар ривожига, гарчанд содда тарзда бўлса-да, аксарият ходисаларнинг фалсафий асосда изоҳланишига сабаб бўлган.

Иккинчи холда эса, ҳали табиат кучларининг қаршисида ниҳоятда ожиз бўлган одамзод, албатта, теварак атрофдаги воқеа-ходисаларни мифологик изоҳлаши табиий бир хол эди. Шу билан бирга, одамнинг мавжудлик хоссаларини ва олам қонуниятларини илмий тушуниш кўникмаси ҳали шаклланиб улгурмаган ўша қадим замонларда, афсона ҳамда ривоятларга асосланиб фикр юритмасликнинг имкони ҳам йўқ эди. Бу – ўша даврлардан қолган ёзма манбаларда, хусусан, «Хўжайиннинг ўз қули билан ҳаётининг мазмуни хақида суҳбати», «Муғаннийнинг қўшиғи», «Ўз ҳаётидан

хафсаласи пир бўлган кишининг ўз жони билан суҳбати» каби битикларда акс этган.

Қадимги Миср ва Бобилда шаклланган фалсафанинг энг асосий хусусияти шундан иборат эдики, уларда, бир томондан, илохий кучларга ишонч, уларнинг табиат ва жамиятга кўрсатадиган таъсирини мутлоқлаштириш хусусияти устувор бўлган бўлса, иккинчи томондан, афсона ва ривоятлар тарзида бўлса-да, дунёвий билимлар, илмий қарашлар ҳам аста-секин шакллана бошлаган. Умуман, бундай хусусиятни, қадим замондаги барча цивилизацияларга хос дейиш мумкин.

Қадимги Ҳиндистон фалсафаси. Қадимги Ҳиндистон ҳам инсоният маданиятининг бешикларидан биридир. Унга хос дастлабки таълимотлар ёзма манба — «Веда»ларда ўз аксини топган. «Веда»лар эрампиздан бир ярим минг йил олдин ёзилган бўлиб, мутаассиб диндор хинду учун олий муқаддас илм ва башорат китобидир. Ҳиндулар «Веда»ни олий тангри Брахма томонидан айтилган сўзлар деб билади. «Веда»да хиндуларнинг қадимги тарихи, иқтисодиёти, дини, фалсафаси, ахлоқ ва нафосатига оид фикрлари акс этган. «Веда»лар бизгача тўртта тўплам (самхитлар) шаклида етиб келган. Булар — «Ригведа», «Самаведа», «Яжурведа», «Адҳарваведа»дир.

Ҳинд фалсафаси асослари «Упанишадалар» номи билан машҳур бўлган манбаларда ҳам ўз аксини топган. «Упанишадалар» сирли билим деган маънони англатиб, «Веда»ларнинг фалсафий қисмини ташкил этади. «Упанишадалар» яхлит китоб ёки фалсафий рисола бўлмай, балки турли вақтда турли мавзуда ижод этган номаълум муаллифларнинг матнларидан иборатдир. Уларнинг мазмуни ва услуби ҳар хил ва турлича фалсафий қарашлар маҳсулидир. «Упанишадалар»даги фалсафий мавзулар, асосан, инсонни ўраб турган борлиқ, унинг ҳаётдаги ўрни ва вазифаси, ташқи олам ва инсон табиати, унинг ҳаёти ва руҳиятининг моҳияти, билиш имкониятининг чегаралари, ахлоқ меъёрлари ҳақидадир. Фалсафий муаммолар асосан диний-мифологик нуқтаи назардан баён этилган.

Қадимги хинд фалсафий мактаблар икки гуруҳга бўлинади. Ҳиндистонлик файласуфлар бу гуруҳларни астика ва настика деб атайди. Веданта, санкхья, йога, вайшешика, ньяя ва миманса — астика гуруҳига кирувчи фалсафий мактаблардир. Ушбу мактабларнинг тарафдорлари «Веда»нинг муқаддаслигини тан олиб, бирдан-бир ҳақиқат ундагина ифодаланган, дейишади. Чорвака-локаята, буддизм ва жайнизм — настика гуруҳига киради.

Чорвака-локаята тарафдорлари материалистик таълимотни илгари сурганлари учун «Веда»нинг муқаддаслигини тан олишмайди ҳамда олам илохий куч томонидан яратилмаган, «Веда» ҳақиқий билим бермайди, деб таъкидлашади. Буддизм ва Жайнизм диний-фалсафий мактаблар бўлишига қарамай, улар ҳам «Веда»нинг муқаддаслигини тан олмаган. Санкхья қадимги Ҳиндистондаги дуалистик фалсафий мактаб бўлиб, олам асосида моддий унсур (пракрити) модда ва рух (пуруша) ётади, деб ҳисоблайди. Бу йўналишга, асосан, оламдаги барча нарсалар икки унсурнинг турли тенг миқдорда (пропорцияда) бирикишидан юзага келади, олам сабабият орқали

ривожланади, оламда учта сабаб мавжуд, дейилади. Улар қуйидагилардир: моддий сабаб, яратувчи сабаб, алоқадор бўлмаган сабаб. Бу фалсафий мактаб ҳақида буюк бобокалонимиз Абу Райхон Беруний «Ҳиндистон» асарида атрофлича фикр юритган.

Қадимги Хитой фалсафаси. Қадимги Хитойда фан ва маданият ўзига хос шаклда ривожланган. Эрамиздан аввалги икки мингинчи йилнинг ўрталарига келиб, Юань-инь давлатида муайян хўжалик шакли юзага келган. Эрамиздан аввалги XII асрда эса, урушлар натижасида давлат Чжоу қабиласининг қўлига ўтган. Бу ҳокимият эрамиздан аввалги III асргача давом этган. Бу вақтда диний мифологик дунёқараш ҳукмронлик қилган. У олам ва табиатнинг пайдо бўлишини ўзига хос тарзда тушунтирган ва дунёвий билимлар ривожига ўз таъсирини ўтказган.

Бундай руҳдаги фалсафий қоялар айниқса қадимги Хитой донишманди Конфуций (551-479) ижодида яққол акс этган. Унинг «Ҳикматлари», яъни афоризмлари жуда машҳур. Конфуций таълимотида умуминсоний қадриятларнинг хитой халқи турмуш тарзида ўзига хос тарзда намоён бўлиши, бу халққа хос маънавий мезонлар акс этган. Бу таълимот бир неча асрлар давомида ушбу ҳудудда миллий қоялар мажмуи, миллатнинг мафқураси сифатида одамларнинг маънавий онги ва қиёфаси шаклланишига таъсир кўрсатган. у ҳозирги Хитойда ҳам ўзининг муайян аҳамиятини сақлаб қолган.

Конфуций фикрича, оламни осмон бошқаради. Осмон иродаси — тақдирдир. Биз яшаб турган олам, ундаги тартиб осмон ҳукмдори томонидан юборилган. Жамият ҳаётидаги тартибга қаттиқ амал қилиш талаб этилади. Тартиб, Конфуций нуқтаи назарига кўра, илохий мазмунга эга ва унинг моҳиятини «Ли» тушунчаси белгилайди. у, яъни тартиб дунёнинг моҳиятини акс эттиради. Бинобарин, жамиятдаги барча ҳаракатлар унга биноан амалга ошиши лозим. Тартиб — инсоният жамоасининг энг олий ҳаётий қадриятларидан биридир. Конфуцийнинг таъкидлашича, шахс фақат ўзи учун эмас балки жамият учун ҳам яшаши керак. Конфуций таълимотида инсоннинг ҳаётдаги ижтимоий ўрни ниҳоятда улук, у ўзига раво кўрмаган нарсани бошқаларга ҳам раво кўрмаслиги, ўзига раво кўрган нарсани бошқаларига ҳам раво кўриши лозим.

Конфуцийнинг қарашлари кейинчалик жаҳон фалсафасида ахлоқий тамойиллар ривожига, адолат, биродарлик, эркинлик қоялари такомилида муҳим ўрин тутган. Бу таълимот Хитойда икки минг йил давомида давлат дини даражасига кўтарилган ва халқ ҳаётида муҳим аҳамият касб этган.

Қадимги Хитойнинг кўзга кўринган файласуфларидан бири Лао-Цзидир (VI-V асрлар). Унинг таълимотига кўра, олам, жамият ва инсон ҳаёти Дао қонунига бўйсунмоқи лозим. Даосизм таълимоти ана шу тариқа шакллланган. Дао қонуни — табиатнинг яшаш қонунидир, ундаги ранг-баранглик кураши ва уйқунлиги абадийлигининг эътироф этилишидир. Бу қонунга кўра, оламнинг асосини ташкил этувчи «Ци», яъни бешта унсур — олов, сув, ҳаво, ер ва ёқоч ёки металл оламдаги барча жисмлар асосини ташкил этади ҳамда

уларнинг юзага келишини таъминлайди. Лао-Цзининг таъкидлашича, оламда ҳеч бир нарса доимий ва ўзгармас, ҳаракатсиз ҳолда бўлиши мумкин эмас.

Даосизмга биноан, дунёдаги ҳамма нарса бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб туради. қарама-қарши кучлар ўртасидаги кураш, яъни инь ва Янь орасидаги муносабат — бизни ўраб турган оламни ҳаракатга келтирувчи кучлар манбаидир. Инь ва Янь ўртасидаги кураш даони англатади. Одамзод бу кураш жараёнида доимо яхшилик томонида туриши, ўзини қуршаб турган табиат ва атрофдаги оламга меҳр кўрсатиши лозим. Бўлмаса, Дао қонуни бузилади ва бундай жойда бахцизлик, фожиа юз беради. Лао-Цзи бу ўринда экологик фалокатни назарда тутган. «Кишилар Дао қонунини бузмасликлари керак, акс ҳолда табиат улардан албатта ўч олади», деган эди Лао-Цзи. Буни экологик фалокатлар авж олиб бораётган бугунги кун воқелиги ҳам тасдиқлайди.

Умуман, табиат, жамият ва инсонга нисбатан эҳтиёткор муносабатда бўлиш, Она замин ва Ватанни асраб-авайлаш, одамлар ўртасидаги муносабатларда яхшилик томонида туриш — қадимги халқларга хос бўлган фалсафанинг бош қояларидир. ўша, ҳамма нарса оддий тушунилган қадим замонлардаёқ буюк ақл эгалари одамларни табиатни асрашга, инсонни қадрлашга чақиргани бежиз эмас. Улар инсоният ҳаётига хавф соладиган даражага етмай туриб, у борадаги муаммоларнинг олдини олиш тўқрисида жуда ибратли ўғитлар берган. қадимги дунё фалсафасини чуқурроқ ўрганган одам ўша давр мутафаккирлари ҳозирги замон цивилизацияси қаршисида турган барча умумбашарий муаммолардан одамларни огохлантирганлигининг гувоҳи бўлиши мумкин. Гап бу огохлантиришни эшитиш, уларни ўзлаштириш ва ҳаётнинг қонунига айлантриришда эди, ҳолос. Афсуски, одамзод насли ўзи яратган буюк даҳоларнинг барча ўғитларига ҳамма вақт ҳам қулоқ солавермаган. Илм ва фанда неча-неча кашфиётлар қилинган, аммо улардан ўз вақтида керакли тарзда фойдаланилмаганига кўхна тарих гувоҳ. Бугун ҳам аждодларимизнинг Ватан, табиат, жамиятни асраш, ундаги тартиб ва қоидаларни бузмаслик тўғрисидаги даъватлари эскиргани йўқ. Йиллар, асрлар ўтиши уларнинг қадрини туширмайди. Зеро, бу таълимотлар инсониятнинг ўтда ёнмас ва сувда чўкмас умуминсоний қадриятлари тўғрисидадир.

Ўзбекистон ҳудудидаги қадимги фалсафий қарашлар. Зардўштилик таълимоти. Эрамиздан аввалги X асрдан эрамизнинг VII асрларигача бўлган давр махсули бўлган диний-фалсафий таълимотлардан бири зардўштиликдир. Бу таълимотга Зардўшт асос солган бўлиб, Шарқ ва Ғарбда Заратуштра, Зароастр номлари билан машҳурдир. Манбаларга кўра, Зардўшт эрамиздан аввалги VI асрнинг биринчи ярмида яшаган. Лекин унинг тарихий ёки афсонавий шахс эканли ҳақида аниқ бир тўхтамга келингани йўқ. У ўзини пайғамбар деб эълон қилган. Лекин унинг пайғамбарлиги илохий китобларда ўз тасдиғини топмаган.

Кейинги йилларда олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, бу таълимот Ватанimiz ҳудудида, хусусан, Хоразм заминида пайдо бўлган. Зардўштиликнинг бош китоби «Авесто»дир. Унда қадимги халқларнинг дунё тўғрисидаги тасаввурлари, ўзига хос қадрият ва урф-одатлари акс этган.

Унда оламнинг азалий қарама-қарши кучлари - яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва зулмат, иссиқлик ва совуқлик, ҳаёт ва ўлим борасидаги қарашлар ўз ифодасини топган. «Авесто»да, шунингдек, табиат фалсафаси, тарих, этика, тиббиётга оид маълумотлар ҳам берилган.

Фалсафа тарихида македониялик Шох Филиппнинг ўғли Александр (эски ўзбек тилида Искандар дейилган) истилоси ва Грек-Бақтрия даври фалсафаси ҳам халқимизнинг тараққиёт тарихида муҳим ўрин тутган. Манбаларда Александр «Авесто»нинг кўпгина қисмини ёндириб юборгани ҳақида маълумотлар бор. Бугунги кунгача ҳам айрим тарихчилар Александр «Авесто»нинг тилини билмагани, уни ўқий олмагани сабабли бу китобнинг кадр-қимматини тушунмаган ва уни ёкиш тўқрисида кўрсатма берган, деган фикрларни баён этадилар. Аслида ундай эмас. Бу — тарихий ҳақиқатни, гарчанд у кимлар учундир аччиқ ва кимлар учундир ибратли бўлса-да, хаспўшлашга уринишдан бошқа нарса эмас. Негаки, Александр ўз замонида фанларнинг отаси деб ном олган фалсафани фан даражасига кўтарган, буюк донишманд сифатида етти иқлимда тан олинган Арастудан таълим олган эди. Бинобарин, Александрни саводсиз, китобнинг қадрини тушунмайдиган кимса деб таърифлаш тарих ҳақиқатига тўғри келмайди.

Тўғри, у «Авесто»ни ўтда куйдирган бўлиши мумкин. Лекин бунини китобнинг қадрини тушунмагани учунмас, балки ерли халқларни бирлашишга даъват этиб турувчи, улар эътиқод қўйган миллий ғоялар тимсоли бўлган ва ўз салтанатига қарши муттасил кураш олиб борувчи ватанпарварларни тарбиялайдиган манба эканини назарда тутиб, шу ишни амалга оширган. У, юқорида таъкидланганидек, мазкур китоб омон турса, у ушбу замин фарзандлари учун ўзликни англаш, бинобарин, куч-қудрат манбаи бўлиб қолаверишини ниҳоятда яхши тушунган. Александрдан кейин яшаган Рим императорлари ҳам Миср ва Византияга қарши уруш қилиб, яҳудийларнинг ерини босиб олганида туб аҳолининг маданий бойликларини йўқ қилгани, «Забур» ва «Таврот»нинг қадимги нусхаларини куйдириб юборгани юқоридаги мисолнинг тасодифий эмаслигидан далолат беради.

Умуман, ҳар қандай шароитда ҳам истилочиларнинг биринчи иши халқ ва миллатларни зўрлик билан босиб олиш, бойликларини талаш бўлса, кейинги асосий фаолияти — миллатни ўз тарихи ва анъаналаридан узиб қўйиш, маданий меросини талон-тарож қилиш, унинг маънавиятини йўқотишдан иборат бўлади. Тарихнинг бу аччиқ сабоқи мустамлакадан озод бўлган, ўз мустақиллигини сақлаб қолиш ва мустахкамлашга интиладиган ҳар қандай халқ тараққиёти учун энг муҳим хулоса бўлиб хизмат қилади.

Марказий Осиёда буддавийлик ҳам ўз ўрнига эга. У диний-фалсафий таълимот сифатида қадимги Ҳиндистонда эрамиздан аввалги VI асрнинг охири ва V аср бошларида вужудга келган. У жаҳонда кенг тарқалган динлардан биридир. Бу таълимотга асос солган донишманд Сидхарта уруқидан чиққан Гаутама ҳисобланади. Кейинчалик у «Будда», яъни нурланган деган лақабга эга бўлган. Буддавийлик исломга қадар ўрта Осиёда тарқалган қадимги динлар орасида мавқе жиҳатидан жуда катта ўрин тутди. Бу таълимот ўрта Осиёга эрамиздан аввалги II-I асрларда кириб келган.

Тарихий манбаларга кўра, уни Тоҳаристонга балхлик савдогарлар олиб келишган. Кушонлар даврида буддавийлик дини хукмрон динга айланган эди.

Буддавийликнинг ўзбекистон ва Ҳиндистон халқи ўртасида ўз даврида маънавий кўприк бўлиб хизмат қилганлиги аниқ. Халқларимиз орасидаги дўстлик ва биродарликнинг илдизлари ҳам ўша даврга бориб тақалади ва бугунги кунда аксарият кишилар, айниқса, ёшларимизнинг хинд халқи, унинг маданияти ва санъатига қизиқиши тасодифий эмас.

Моний таълимоти юртимизда буддавийликдан кейин кенг тарқалган эди. У зардўштийлик ва христианликнинг синтезлашуви натижасида вужудга келган. Моний форс ва араб тилларида бир неча рисоалар ёзган. Лекин улар бизгача етиб келмаган. Моний хатто «Монийлик ёзуви» номли алифбо ҳам тузган. унинг таълимотича, ҳаётда даставвал нур дунёси – яхшилик ва зулмат дунёси- ёвузлик бўлган. Улар ўртасида абадий кураш боради, инсон икки унсурдан (рух — нур фарзанди, жисм — зулмат махсули) иборат. Монийлик халқ оммаси манфаатларини ҳимоя қилувчи таълимот бўлгани сабабли хукмрон мафкура қаршилигига дуч келган.

Монийлик таълимоти асосида Маздак таълимоти юзага келган. У эрамининг V-VI асрларида кенг тарқалган эди. Унинг асосчиси Маздак (470-529 йиллар) бўлган. Маздак ва унинг маслакдошлари ўз қарашларида халқ оммасига суянган. Халқнинг озодлик, эркинлик, ҳурлик йўлида олиб борган ҳаракатларига раҳнамолик қилгани учун тез фурсатда уларнинг маслакдошлари, издошлари кўпайиб кетган. Маздакийлик ижтимоий тенгсизликни бартараф этиш йўлида курашга даъват этувчи мафкура сифатида хизмат қилган. Унда асосий ёвузлик-бойликка хирс қўйиш ва ўта камбақаллик қораланади. Бу инсонпарвар ҳаракатдан чўчиган шох Маздакни турли хийлалар билан ўлимга маҳкум этади. Маздакийлар ҳаракати, эрамининг VI асрида бостирилганига қарамай, турли мамлакатларда муайян даражада давом этган.

Марказий Осиёда вужудга келган қадимги фалсафий таълимотлар, улар илгари сурган ғоялар бугунги кунда ҳам муҳим аҳамиятига эга. Ватанимизнинг ўша даврда шаклланган ва ривожланган бой маданияти, миллий маънавиятимиз, фалсафамиз жаҳон цивилизациясига катта таъсир кўрсатган. Афсуски, Ватанимизнинг ана шу давр тарихи ниҳоятда кам ўрганилган. Бу даврга оид манбаларнинг аксарияти эса йўқ қилиб юборилган. Бу вайронкорликнинг бошида милоддан аввал македониялик Александр турган бўлса, мамлакатимизни забт этган кейинги босқинчилар ҳам ана шу йўлдан борган. Улар халқ онгидан мустақиллик ва эркин ҳаёт тўғрисидаги мақсад-муддаоларни бутунлай йўқотиб юборишга уринишган. Бунинг натижасида маънавий қашшоқ ва тарихий хотирасиз кишилар тарбияланиши лозим эди. Босқинчилар Мовароуннаҳрда ниҳоятда бой маданият шаклланганини эътироф этган. Аммо унинг босқинчилик ғояларига мос келмайдиган жуда кўп намуналарини аёвсиз йўқ қилишган.

Араб халифалиги ва ислом фалсафаси. Мовароуннаҳр араб халифалиги таркибига киритилиши билан бирга ислом дини ҳам кириб келди. Ушбу диннинг назарий асослари мусулмонларнинг муқаддас китоби

бўлмиш Куръон ва Ҳадисларда акс этган бўлиб, ислом асрлар давомида юртимиз тарихи ва халқимиз тафаккурига катта таъсир кўрсатган. Бу ҳақда манбалар кўп ва биз шу сабаб бу тўғрида кенг тўхталмаймиз.

Мусулмон Шарқи, жумладан ислом жорий этилганидан кейин Ватанимиз худудидан етишиб чиққан буюк мутафаккирлар ижодида Оллоҳ, инсон ва табиат масалалари илоҳиёт ва дунёвий фалсафанинг муҳим муаммоларидан бири бўлиб келган. Биронта буюк аллома ва мутафаккир исломий қадриятлар мавзуини четлаб ўтмаган.

Диний илмлар соҳаларида имом Бухорий, имом Термизий, имом Мотуридий ва имом Бурхониддин Марғинонийлар пешқадамлик қилганлар. Имом Бухорий (810-870йиллар) йирик илоҳиётчи, муҳаддис сифатида 60 мингга яқин ҳадис тўплаган, улардан ишончли деб топганлирини махсус тўплам холига келтирган. Бу тўплам «Саҳихи Бухорий» номи билан машҳурдир. Имом исо Термизийдан (824-892) «Сунани Термизий мерос бўлиб қолган. Бу мазҳабнинг муҳим жиҳатлари калом ва илоҳиёт соҳаларининг пири Абу Мансур Мотуридий (вафоти 944 й.) нинг «Тавҳид» ва «Таъвилот» асарларида ва Бурхониддин ал-Марғиноний (1123-1197) нинг «Ҳидоя» тўпламида ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Дунёвий илмлар соҳасида Муҳаммад ал-Хоразмий (783-850) ва Ахмад ал-Фарғоний (тахм. 797-865) бутун мусулмон Шарқи ва жаҳонда табиий ва аниқ фанлар ривожига салмоқли хисса қўшган буюк алломалардир. Муҳаммад ал-Хоразмий араб халифалигининг пойтахти Бағдодда «Донишмандлик маскани» («Байт ул-хикма») га раҳбарлик қилган. Унинг «Астрономия жадвали», «Ҳинд ҳисоби тўқрисида рисола», «қуёш соати тўқрисида рисола», «Мусиқа ҳақида рисола», «Тиклаш ва қарши қўйиш ҳисобига оид мухтасар китоб» каби асарларида алгебра соҳасига асос солинди.

Шарқ халқлари орасида «Буюк математик» унвонига сазовор бўлган Ахмад ал-Фарғоний (тахм. 798 й. да қувада туқилган) астрономия ва математика соҳаларида ном таратди. Унинг «Самовий жисмлар ҳаракати ва юлдузлар фанининг мажмуаси ҳақида китоб», «Астрономия асослари», асарларида коинот ҳаритаси тузилди. Ер ва фазовий сайёралар ҳажми, иқлимлар, жўкрофий кенгликлар тўқрисида кузатувчилар орқали асосланган янги маълумотлар берилган, илм-фаннинг янги йўналишларига асос солинган. қўлга киритилган маълумотларни умумлаштириш, тадқиқотда хиссий ва ақлий мушоҳада муштараклиги алломага хос хусусиятлар сифатида дунёқарашни шакллантиришнинг муҳим омиллари бўлиб келди ва ундан кейин яшаган илм аҳлига таъсири сезилиб турди.

Фалсафа, табиатшунослик ва тиббиёт тарихини Форобий, Беруний ва Ибн Синосиз тасаввур қилиб бўлмайди. Абу Наср Форобий (873-950) – мусулмон Шарқида Арастудан кейин «иккинчи устоз» унвонига муяссар бўлган йирик мутафаккир ва аллома. Унинг қаламига 160 дан зиёд асар мансуб бўлиб, улар асосан қадимги юнон олимлари асарларидаги табиий-илмий ва фалсафий муаммолар шархлаш ҳамда бу соҳаларнинг долзарб масалаларини таҳлил қилишга бақишланган. Мутафаккир оламни икки

кўринишда: «Вужуду вожиб» (оллох) ва «вужуди мумкин» (барча моддий ва рухий нарсалар) мисолида талқин қилади, барча нарсалар «вужуди вожиб» туфайли яшаш ҳуқуқига эга бўлади. Улар ўзаро бир-бири билан сабабий тарзда боқланади. Сабабсиз оқибат бўлмаганидек, оқибациз сабаб ҳам бўлмайди, дейди Форобий. Олам сифат, миқдор, жавҳар, акциденция (муҳим бўлмаган хосса), имконият, зарурият ва тасодифият, макон ва замон, ҳаракат ва ривожланиш каби тушунчаларда ифодаланади. Билиш жараёни ақл ва сезгилар орқали юзага келади. Билишда ақл ва мантиқ илмининг мақоми беқиёсдир. Ақл воситасида инсон илм-фанни яратади. Мутафаккир ўз асарларида комил инсон, фозил фуқаро, одил ҳукмдор, бахт-саодат, унга эришиш йўллари, давлатнинг хусусиятлари, ахлоқий ва ақлий тарбия, ижтимоий истиқбол тўқрисида илқор қояларни илгари сурган. Форобийнинг Шарқ халқлари фалсафий тафаккури ривожига бўлган таъсири сезиларли бўлган.

Абу Райхон Беруний (973 — 1048) деярли барча фан соҳаларида ижод этган буюк қомусий аллома ва машҳур мутафаккирдир. У яратган 152 та асардан 28 таси бизгача етиб келган. Унинг табиатни ўрганишдаги хизмати каттадир. Аллома жисмларнинг ўзаро тортишуви, қуёш ва Ойнинг тутилиши, зарра, инерция ва сунъий танланиш, ривожланиш аномалияси, Ер қаърида рўй берадиган геотектоник силжишлар, Ер қиёфасининг тадрижий тарзда ўзгариб туриши, хилма — хил оламлар тўқрисида илмий башоратларни илгари сурган. Унинг фалсафий қарашлари табиий-илмий қарашлари таъсирида шаклланди. У модда ва замон, қонуният, зарурият ва тасодифият, ҳаракат ва ривожланиш, зиддият, сабаб ва оқибат каби фалсафий муаммоларга катта эътибор берган.

Берунийнинг асарларида билиш масалалари муҳим мақомга эгадир. Билишга бўлган қизиқишнинг иккита сабаби бор. Биринчидан, бу ўзига хос лаззатдир. Иккинчидан, билишдан мақсад одамлар эҳтиёжларини қондиришдир. Билиш сезгилар етказиб берган маълумотлардан бошланади. Улар билишнинг юқори босқичи ақлий билиш учун ўзига хос кўмакчи ва асос бўлиб хизмат қилади. Билимнинг чинлиги кузатув ва синов — тажриба орқали белгиланади. Улар туфайли ашёларнинг муҳим жиҳатлари ўрганилади, уларнинг миқдорий томонлари аниқланади, билиш жараёнининг самарадорлиги ошиб боради.

Берунийга кўра, инсон қиёфаси табиат таъсирининг натижасидир. Унинг ички қиёфасига келсак, уни инсон чексиз саъй-ҳаракатлар оқибатида тубдан ўзгартириши мумкин. Ҳар бир киши ўз хулқ-атворининг соҳибидир. Жамият тадрижий ўзгаришлар орқали ривожланиб боради. Адолат, фуқаро учун қамхўрлик, зулмни бартараф этиш, жамиятни ақл ва адолат туки остида бошқариш мутафаккирнинг идеалидир.

Абу Али ибн Сино (980-1037) буюк аллома ва мутафаккир. У Бухоро яқинидаги Афшона қишлоқида туғилиб, Ҳамадонда вафот этган. Ибн Синодан қолган маънавий меърос тахминан 280 номдан зиёдрокдир. Улар тиббиёт, фалсафа, мантиқ, психология, ахлоқ, мусиқа, фармакология ва бошқа соҳаларга бақишланган. Олимнинг «Шифо китоби» «Тиб қонунлари», «Билимлар

китоби», «Табиат дурдонаси» каби асарлари машҳурдир. Борлиқни талқин этишда Ибн Сино Форобий изидан бориб, уни «вужуди вожиб» ва «вужуди мумкин»дан иборат, деб эътироф этади. «Вужуди вожиб» биринчи сабаб вазифасини бажаради. «Вужуди мумкин» эса унинг оқибатидир. Яратилиши доимий бўлганлиги учун яратилган «вужуди мумкин» ҳам абадийдир. Олимнинг сабабиятга оид мулохазалари эътиборга моликдир. Унга кўра, сабаблар моддий (муайян ҳолатни келтириб чиқарувчи сабаб), фаол (муайян ҳолатни ўзгартирувчи сабаб), шаклий (турли хил қувватлар билан боқланган сабаб) ва тугалловчи (барча сабабларнинг пировард мақсади) сабаблардан иборатдир. Ибн Сино Закариё ар-Розий ва Беруний каби жаҳон фалсафий тафаккури тарихида биринчилардан бўлиб кузатув ва тажрибага муҳим эътибор қаратди. Масалан, аллома улар кўмагида ҳастанинг ҳолати, келажакда кутилаётган кайфияти, дори-дармонлар таркиби, инсон ва атроф-муҳит ўзаро муносабати муаммоларини ҳал этишга уринди.

Хуллас, Марказий Осиёда илк ўрта асрлар даврида кенг тарқалган ислом дини, исломий таълимотлар, тасаввуф фалсафаси, имом Абу Ҳанифа, имом Бухорий, имом Термизий, имом Мотуридий ва имом Бурхониддин Марғинонийлар ғоялари, Мусо ал-Хоразмий ва Ахмад ал-Фарғоний тадқиқотларида илгари сурилган табиий-илмий қоялар, Форобий, Беруний ва Ибн Синонинг табиий-илмий қарашлари, фандаги янги йўналишлар биринчи галда мусулмон Шарқи, қолаверса, бутун жаҳон табиий-илмий ва фалсафий тафаккурининг раванқига ҳаётбахш таъсир кўрсатди.

Амир Темур ва темурийлар даври фалсафаси. Инсоният тарихида шундай даврлар борки, унда буюк ишларга тайёр миллатлар, ўзининг йўлбошчилари етакчилигида, тарихнинг муайян қисқа босқичларида минг йилларда қўлга киритиш мумкин бўлган натижаларга эришганлар. Айнан ана шундай даврлар инсоният тарихига шу миллатга мансуб буюк кишиларнинг ўчмас номини битади, жаҳон маданиятини бойитади, умумбашарий тараққиётга катта ҳисса бўлиб қўшилади.

Темур ва темурийлар даври худди ана шундай, мўғул босқинчиларидан озод бўлган халқимизнинг миллий даҳоси энг юксак чўққига кўтарилган даврдир. Бу давр фалсафаси халқимизнинг соҳибқирон Темур бошчилигида озодликка эришган ва мустақилликни сақлаш ҳамда мустаҳкамлаш учун амалга оширган буюк ишларининг ифодасидир. Бу халқимизнинг марказлашган давлат тузиш, миллий давлатчилигини тиклаш ва барқарор қилиш, мустақил яшаш орзуларининг ушалган давридир.

Бу даврда мантиқ, табиий-илмий фанлар, айниқса фалакиёт, фалсафа ва ахлоқшуносликка катта эътибор берилди. Мантиқ илмининг йирик вакилларида бири Саъдиддин Тафтазонийдир (1322-1392) у Нисо вилоятига қарашли Тафтазон қишлоқида дунёга келади. Ёшлигидан илоҳиёт фанлари, араб тили, нутқ санъати ва мантиқ билан шуқулланади. Тафтазоний мадрасаларда мударрислик қилди. Туркистон, Ҳирот, Жом, Ўзбурдон мадрасаларида талабаларга дарс берди. Тафтазоний шухрати, илмий ишлари Яқин ва ўрта Шарқ мамлакатларига кенг тарқалди. Темурнинг таклифи билан аллома Самарқандга келиб, шу ерда умрининг охиригача яшади. Тафтазоний

40 дан ортиқ рисолаларнинг муаллифидир. Муҳимлари: «Тахзиб ал-мантик вал-калом» («Мантиқ ва каломга сайқал бериш») «Мухтасар ал-маоний» (Риторикага оид «қисқача маънолар»), «Ал-иршод ал-ходий», (Араб тили грамматикасига оид «Йўл бошловчи раҳбар»), «Ал-мақосид ат-толибин» («Фалсафа ва каломга оид «Толиби илмларнинг мақсадлари») ва бошқалар. Тафтазоний ўтмиш олимларининг жуда кўп асарларига шарҳлар ҳам битган.

Ўша даврнинг яна бир атоқли алломаси Мир Саййид Шариф Журжоний Астробод шаҳри яқинида туқилган. Журжоний Истамбул, қоҳира, Ҳирот, Шероз шаҳарларида бўлиб, улардаги олимлардан илм сирларини ўрганган. 1387 йилдан бошлаб Самарқанд мадрасаларида мантиқ, фалсафа, фалакиёт, фикҳ ва адабиёт, мунозара илми ва бошқалардан дарс беради. Журжоний 50дан ортиқ рисолаларнинг муаллифи бўлиб, уларнинг аксарияти мантиқ, фикҳ, фалсафа ва табиатшуносликнинг муҳим муаммоларига бақишланган. Олимнинг «Ат-таърифот» («Таърифлар»), «Одоб ул-мунозара» («Мунозара олиб боришнинг қоидалари ҳақида рисола»), «Сукро» («Кичик далил бўла оладиган ҳукм»), «Кубро» (Катта далил бўла оладиган ҳукм), «Авсат дар мантик», («Мантиқда ўрта хулоса»), «Рисолайи вужудия» («Борлиқ ҳақида рисола») ва бошқа асарлари мавжуд. Булардан ташқари, Журжоний салафларининг, хусусан ибн Сино, Чақминий ва Насриддин Тусийларнинг асарларига шарҳлар ёзганлиги маълум.

Умуман олганда, Тафтазоний ва Журжонийнинг фалсафий ва мантикий қарашлари илм-фан ривожига катта хисса бўлиб қўшилди ва кейинги даврларда яшаган мутафаккирларнинг дунёқарашига самарали таъсир кўрсатди.

Жаҳон илм-фани тараққиётига катта улуш қўшган буюк фалакиётчи олим ва давлат арбоби Муҳаммад Тарақай Улуғбек (1394-1449) математика ва фалакиёт соҳасида баркамол ижод қилган. Унинг отаси, Амир Темурнинг ўқли Шохруҳ Мирзо эди. Улуғбек ёшлигидан илм билан қизиқди. унга таниқли олимлар қозизода Румий ва Ўйсиддин Жамшид устозлик қилдилар. У гарчи давлат арбоби бўлса ҳам, маданият ва илм-фан равнақига кўп кучини сарфлади, математика, астрономия, геометрия, тарих, кимё ва бошқа соҳаларда илмий тадқиқотлар олиб борди. Олимнинг дунёқарашида Афлотун, Арасту, Птолемей, Муҳаммад Хоразмий, ал-Фарқоний, Форобий, ибн Сино, Беруний ва бошқаларнинг асарлари муҳим ўрин эгаллади.

Улуғбекнинг улкан ишларидан бири унинг Самарқандда, Кўҳак тепалигида, Оби Раҳмат ариқининг бўйида, расадхона барпо этганлигидир. Ушбу расадхона қурилиши 1424 йилда бошланиб, 1429 йилда тугалланди. Олимнинг энг муҳим асари «Зижи жадиди Кўрагоний» деб аталади. Ундан ташқари, Улуғбек математикага оид «Бир даража синусни аниқлаш ҳақида рисола», астрономияга бақишланган «Рисолайи Улуғбек» ва тарихга оид «Тўрт улус тарихи» китобларини ёзди. Улуғбек мантиқ илми, фикҳшунослик, муסיқа ва адабиёт назариясини яхши билар эди. Олимнинг «Зижи» икки қисм, муқаддима ва 1118 юлдузнинг ўрни ва ҳолати аниқлаб берилган жадваллардан иборат.

Улуқбек ўз атрофига қобилиятли олимларни тўплади, ўзга мамлакатлардан иқтидорли алломаларни таклиф этди. Ана шундай олимлардан бири Ғиёсиддин Жамшид ал-Коший (1430 йилда вафот этган) бўлиб, у йирик риёзиётчи ва фалакиётчидир. Унинг асарлари «Мифтоҳ ул-ҳисоб» («Ҳисоб калиди»), «Рисола ал-мухитийа» («Доира ҳақида рисола») ва бошқалардир. XVI асрдан бошлаб Европа мамлакатларида унинг кашфиётидан фойдалана бошладилар.

Тарихда Али қушчи номи билан машҳур бўлган Алоуддин Али ибн Муҳаммад қушчи (1403-1474) Улуқбекнинг шогирдидир. У илмий ишларини фалакиёт ва риёзиёт соҳасида олиб борди. Унинг асарлари: «Арифметика илми ҳақида рисола», «Мантиқ рисоласи», «Астрономияга оид рисола» ва бошқалардир. Али қушчи «Астрономияга оид рисола»сида Ой ва қуёш тугилиши қонуниятларини илмий асослаб берди. Олим табиат сирлари ва унинг қонуниятларини ўрганди, жисмлар ҳаракати ва уларнинг оддийдан мураккабга ўтиши тўғрисида ўз фикрларини илгари сурди.

Умуман шуни таъкидлаш лозимки, Улуқбек ва у асос солган астрономия мактаби коинотдаги ходисаларни ўрганишда муҳим рол ўйнади, ўша вақтгача фанга маълум бўлмаган ходисаларни идрок қилиб, инсон ақл-заковатининг билиш имкониятларини кенгайтди, кейинги даврларда яшаган олимларга самарали таъсир кўрсатди. Улуғбекнинг астрономия соҳасидаги ғояларини Европада XVI асрдан бошлаб Коперник, Галилей ва бошқалар ривожлантирдилар.

Улуғбек ислом динига чуқур эътиқод қўйган, илоҳиёт ривожига муносиб ҳисса қўшган, мактаб ва мадрасалар қуришга эътибор берган шох ва жаҳонга машҳур олим эди. Лекин собиқ шўролар даврида унинг табиий-илмий қарашлари ислом динига қарши қаратилди, ҳатто уни атеист даражасига кўтаришга уринишлар ҳам бўлди. «Улуғбек Мирзо — деб таъкидлаган эди Алишер Навоий, — донишманд подшоҳ эди. Камолоти бағоят кўп эрди». “Темурхон наслидин Мирзо Улуғбек, Ки дкнё кўрмади подўлҳ анингдек” мисралари ҳам Навоийга тегишлидир.

XV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ҳирот маданий ва илмий марказга айланди. Айниқса, Темурийлардан Хусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида бу ерда илм-фан, адабиёт соҳасида юксалиш юз берди. Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби жаҳонга машҳур мутафаккирлар етишиб чиқди. ўрта аср мумтоз адабиётининг вакили, улуқ шоир ва мутафаккир Абдурахмон Жомийни (1414-1492) Навоий устоз деб ҳисоблар эди. Унинг қаламига мансуб асарлар «Нафахот ул-унс», «Ҳужжат ул-асрор», «Муסיқа ҳақида рисола», «Нақши фусус», «Воҳид атамаси ҳақида рисола», «Ҳаж қилиш йўллари ҳақида рисола», «Баҳористон» ва бошқалардир. Жомийнинг энг йирик асари «Ҳафт авранг» бўлиб, унга «Тухфат ул-ахрор», «Сухбат ул-аброр», «Юсуф ва Зулайхо», «Сухбат ул-асрор», «Лайли ва Мажнун», «Саламон ва Абсол», «Хирадномайи исқандарий» дostonлари киради.

Барча мусулмон мутафаккирлари каби Жомий ҳам худо абадий, мутлак ва дунёдаги ҳамма нарсаларнинг сабабчисидир, худо мавжуд бўлганда, борлиқ йўқ эди, дунё ўзининг бошланқичини Оллохдан олган, демак, худо ҳамма нарсанинг яратувчисидир, деб ҳисоблайди. Жомийнинг фалсафий

қарашлари унинг инсонпарварлик қоялари билан чамбарчас боқланиб кетади. Мутафаккирнинг кўпгина асарларида инсон, адолат, мухаббат, эзгулик қоялари тасвирланади. Жомий нақшбандийлик таълимотига эътиқод қилиб, унинг назарий ва амалий жиҳатларини ривожлантиради.

Жахон маданияти равнақиға улкан хисса қўшган сиймолардан бири, улук ўзбек шоири ва мутафаккири Низомиддин Мир Алишер Навоийдир (1441-1501). Унинг отаси Ғиёсиддин кичкина Шахрисабздан Ҳиротга бориб қолган барлос бекларидан эди. Навоий Ҳиротда Хусайн Бойқаро саройида турли лавозимларда ишлади, 1472 йилдан бошлаб вазир этиб тайинланди. Мамлакат ободончилиги, халқ равнақи ва осойишталиги йўлида кўп ишлар қилди.

Навоий ижоди бой бўлиб, асарлари турли мавзуларга бағишланган. «Ҳамса» яъни «Ҳайратул аброр», «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий» дostonлари ҳамда «Хазойинул маоний» («Маънолар хазинаси»), «Лисон ут — тайр», «Мажолисун нафоис», «Махбубул кулуб», «Мезон ул-авзон», «Мухокамат ул-луқатайн» ва бошқалар.

Навоийнинг ижоди фалсафий фикрларга бой бўлиб, унда жамият ва инсон муносабати, инсоннинг бахт-саодати, комил инсон ва фозил жамоа, таълим-тарбия ҳақидаги фикр-ўйлари ўз ифодасини топган. Шоир ижтимоий-фалсафий қарашларининг муҳим хусусияти шундан иборатки, унда фалсафий фикрлар мажозий тарзда, бадий ўхшатиш ва рамзий иборалар ёрдамида, зохирий ва ботиний маъноларда баён қилинади. Навоийнинг ижодий меросида инсонпарварлик ва комил инсон ғояси муҳим ўринни эгаллайди. Навоийнинг яхшилик, эзгулик, мухаббат, дўстлик, адолат, тинчлик, осойишталик ва бошқа гўзал фазилатлар, маънавий-ахлоқий қадриятлар тўғрисидаги қимматли фикрлари, насихатомуз сўзлари республикамиз мустақилликка эришгандан сўнг ҳам баркамол инсонни тарбиялашга хизмат қилмоқда.

Темурийлардан кейинги ижтимоий жараёнлар ва фалсафий тафаккур. XVI асрдан бошлаб Мавороуннаҳрда ўзаро урушлар, низолар авжга чиқди, Темурийлар давлати инқирозга юз тутиб, майда давлатларга бўлиниб кетди.

XVI-XVII асрларда фалсафий ва ахлоқий фикр соҳасида Пошшоҳўжа, Мирзажон аш-Шерозий ал-Бағнавий, ибн Муҳаммаджон Юсуф ал-Қорабоғий, Муҳаммад Шариф ал-Бухорий ва бошқаларнинг асарларини кўрсатиш мумкин. Бундан кейинроқ халқимиз фалсафий тафаккури тарихида Боборахим Машраб, Сўфи Оллоёр, Турди Фароғий ва бошқаларнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари муҳим ўринни эгаллади.

Улар орасида Машрабнинг ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий фикрлари эътиборга сазовордир. Боборахим Машраб (1640-1711) Наманганда таваллуд топади. У Мулла Бозор Охундан диний-тасаввуфий таълимот сирларини ўрганади. Кейинчалик эса Офоқ Хожага муридлик қилади, 1675 йилда Наманганга қайтади. Машраб ўзининг маънавий устозлари сифатида Боязид Бистомий ва Мансур Ҳалложларни эътироф этади, кейинги ҳаётида Яқин ва

ўрта Шарқ мамлакатларининг кўп жойларида хусусан, Тошкент, Туркистон, Самарқанд, Бухоро, Андижон, Хўжанд, Бадахшон ва бошқа ерларда бўлади. У умрининг охирида Балхда бўлиб, Қундузда Махмуд Қатагон томонидан қатл қилинади.

Ўзининг ижтимоий-фалсафий фикрлари билан Марказий Осиё маданиятига катта таъсир кўрсатган шоир ва файласуф Мирза Абдулқодир Бедилдир (1644-1721). Бедил илмнинг кўп соҳалари, хусусан фалсафа, адабиёт, санъатшунослик бўйича ижод қилди. У хинд, араб, эрон, кўплаб Осиё халқларининг илмий меросини чуқур ўзлаштирган етук олимдир. Булардан ташқари, Бедил Саъдий, Аттор, Жомий, Ҳофиз, Навоийларнинг шеърияти, дунёқарашини пухта билган. Вахдати-мавжуд оқими тарафдорлари сирасига кирган. Унинг муҳим асарлари «Чор унсур», «Ирфон», «Рубоиёт», «Ғазалиёт» ва бошқалардир.

Мирза Бедил ижтимоий-сиёсий қарашларида жамият, инсон, давлат ва унинг келиб чиқиши, уни бошқариш йўллари, деҳқончилик ва унинг фойдаси ҳақида фикр юритди. Айниқса, у инсонни юксак даражага кўтарди, унинг ирқи, дини ва миллатидан қатъи назар ҳурматга сазовор эканлигини уқтирди. У одамлардаги ватанпарварлик, меҳнацеварлик, вафодорлик, сахийлик, самимийликни қадрлади, дангасалик, такаббурлик, очкўзлик, ёлқончилик, маккорликни қоралади. Бедилнинг инсонпарварлик руҳи билан сукорилган ижтимоий ва фалсафий қоялари ўша даврда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Олим ўзининг фалсафий қарашлари билан ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасидаги маданий, илмий ва дўстлик алоқаларини мустаҳкамлашга катта ҳисса қўшди.

Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонлиги давридаги ижтимоий тафаккур. XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошларида Марказий Осиёда уч давлат — Қўқон ва Хива хонлиги ҳамда Бухоро амирликлари пайдо бўлди. Улар даврида ҳам илм-фан, адабиёт ва санъатни ривожлантирган баъзи мутафаккирлар яшадилар.

Бу даврда Хоразмда Комил Хоразмий, Огахий ва Мунис каби шоирлар ижод қилдилар: Огахий — Муҳаммадризо Эрнийезбек ўкли 1809 йилда Қиёт қишлоқида туқилиб, 1874 йилда вафот этган. Шоирнинг муҳим асарлари «Гулшани давлат», «Риёз уд-давлат», «Жомеъ ул воқеоти Султони», «Зубдат ут-таворих», «Шоҳиди иқбол», «Баёзи мутафарриқай форсий», «Фирдавс ул-иқбол» ва бошқалардир. Булардан ташқари, Огахий Саъдий Шерозий, Низомий, Кайковус, Жомий ва Кошифийнинг бадий, тарихий, фалсафий, ахлоқий-дидактик асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

Огахий ўзининг «Қасидаи насихат» номли асари ва бошқаларда давлатни бошқариш йўллари кўрсатади, Хива хони Ферузга мамлакатни одилонга бошқаришнинг йўл-йўриқларини айтади. Огахий ўзининг ижтимоий қарашларида инсонпарварлик қояларини илгари сурди, одамларни яхшилик ва эзгуликка, хайрли ишлар билан шуқулланишга, маърифатпарварликка даъват этди. Унинг тарихий рисоалари ҳаққонийлиги билан ажралиб туради. Мутафаккир Хива хонлигининг 1813-1873 йиллар тарихини ёзиб қолдирган.

Ҳозирги вақтда, тарихимизни холисона яратишга интилиш кучайган бир шароитда, Огахий асарларининг аҳамияти ошиб бормоқда.

Қўқон хонлиги худудида яшаб ижод этган ўша давр маърифатпарварлик ҳаракатининг йирик намояндалари Нодира (1792-1843), Увайсий (1789-1850), Дилшод Барно (1800-1906), Муқимий (1850-1903), Фурқат (1859-1909), Завқий (1853-1921), Анбар Отин (1870-1914) ижтимоий зиддиятлар кучайган даврда яшадилар. Улар фалсафий фикр ривожига муносиб хисса қўшдилар.

Ўша давр фалсафий тафаккури нуқтаи назаридан отаси Увайсийнинг жияни бўлган Анбар Отиннинг “Қаролар фалсафаси” (“Рисолаи фалсафаи сиёҳон”) рисоласи муҳим аҳамиятга молик асардир. Асар кичик муқаддима ва тўрт фаслдан иборат бўлиб, унда шоиранинг ижтимоий-фалсафий қарашлари, ўзи яшаган давр ва унинг муаммолари ҳақидаги фикр-мулоҳазалари акс этган. Муаллиф рисолада замона адолацизлиги ва меҳнатчи халқнинг оғир аҳволдан нолийди, мустамлакачилик залолатларини кўрсатади, мавжуд муаммоларни ҳал қилиш йўллари қидиради, маърифатни улуғлайди, фалсафий тафаккурни юксалтириш ҳақидаги хулосаларини баён қилади.

Ўша даврда Туркистонда кўплаб маърифатчилар етишиб чиқди. Маърифатпарварлик мафкурасининг кўзга кўринган вакиллари билан бири Бухоро амирлигида катта мавқега эга бўлган аллома Аҳмад Дониш (1827-1897) бўлиб, у фалсафа, фалакиёт, риёзиёт, адабиёт, тарих соҳасида асарлар ёзган. У мамлакатни одилона бошқариш учун ислохот зарурлигини уқтиради. Давлат, олимнинг нуқтаи назарича, халқнинг манфаатини ҳимоя қилиши, ҳукмдор эса, билимдон, ақлли бўлиб ўз атрофидагилар билан кенгашиб давлатни идора қилиши лозим. Бундай фикрлар, ижтимоий-сиёсий қарашлар олимнинг «Наводирул-вақое» ва бошқа рисоаларида ўз ифодасини топган. Олимнинг асарлари ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

XIX асрнинг иккинчи ярмида ижод этган қорақалпоқ шоири ва мутафаккири Бердақ (1827-1900) «Омонгелди», «Халқ учун», «Ахмоқ подшо», «Яхшироқ», «Бўлган эмас», «Ерназарбий» каби асарларнинг муаллифидир. Ушбу асарларда мутафаккир қорақалпоқ халқининг турмуш тарзини, ўша замондаги ҳаётини мохирона тасвирлайди. Бердақ асарларида ахлоқ ва хулқ-одоб, нафосат ва гўзаллик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, тенглик, қахрамонлик ва мардлик, мустақиллик, ҳақиқат учун кураш каби миллий ва умуминсоний қадриятлар кенг ўрин олган. Унинг ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий қарашлари ёшлар онгида маънавият ва миллий мафкурани шакллантиришда муҳим тарбиявий кучга эга.

XIX аср охири ва XX аср бошидаги фалсафий тафаккур. Минтақамиз 19 аср охирларида Чор Россияси таркибига зўрлик билан қўшиб олинди ва бу ижтимоий тафаккурда чуқур из қолдирди. Туркистонда маърифатчилик ҳаракатининг авж олиши жаҳидчилик ғояларининг вужудга келишида муҳим ўрин эгаллади. Лекин Шўролар даврида жаҳидчилик кўпинча бир томонлама талқин қилинди, унинг қоя ва мақсадларини сохталаштириш ва хатто уни миллатчилик ҳаракати деб баҳолаш ҳоллари ҳам бўлди. Мустақилликка эришилгандан сўнг бу ҳаракатни холисона ва илмий нуқтаи назардан тадқиқ

қилиш имконияти туқилди. Жаидчилик ҳаракатининг йирик намояндалари Туркистонда мустақиллик, миллий тараққиёт учун, халқнинг манфаатлари учун кураш олиб бордилар. Жаидчилик ҳаракатининг муҳим хусусияти уни миллий-озодлик ҳаракати ва Туркистонда миллий буржуазияни вужудга келиши билан чамбарчас боқлиқлиги эди.

Ўша даврда жаидчилик ҳаракатининг қатор вакиллари етишиб чиқди. Булар Мунаввар қори, Авлоний, Бехбудий, Фитрат, Чўлпон ва бошқалардир.

Махмудхўжа Бехбудий (1875-1919) жаидчилик ҳаракатининг асосчиларидан бири бўлиб, янги мактаблар қуриш, ёш авлодни мустақиллик руҳида тарбиялаш, уларни илмли қилиш, маърифат ва тараққиёт учун курашга катта хисса қўшган мутафаккирдир. Бехбудий янги мактаблар учун «Рисолайи асбоби савод», «Рисолайи жуқрофияи умроний», «Китобат ул-атфол», «Амалиёти ислом», «Рисолайи жуқрофияи русий» ва бошқа дарсликларни ёзади. Унинг асосий асари «Падарқуш» драмасидир. Булардан ташқари, Бехбудий кўплаб публицистик мақолалар ёзди, матбуотда хизмат қилди, нашр ишлари билан машқул бўлди. Унинг мақолаларида миллат ва Ватан тақдири, мустақиллик қояси, ахлоқ ва таълим-тарбия ва бошқа масалалар ўрин олган.

Жаидчилик ҳаракатининг йирик намояндаларидан бири Абдулла Авлонийдир (1878-1934). У педагогик фаолият ва бадиий ижодни қўшиб олиб борди. Авлоний очган мактабларда дунёвий фанларни болаларга ўқитиш йўлга қўйилди. Мутафаккир «Иккинчи муаллим», «Биринчи муаллим», «Алифбедан сўнгги ўқув китоби» каби дарсликларни яратди. Айниқса, олимнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» дарслиги болалар дунёқараши, миллий онги ва мафқурасининг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Унда болаларга илм-фан сирларини ўргатиш, яхши хулқ-одоб қоидаларини сингдириш, Туркистон халқини асрий қолоқликдан қутқариш йўллари, иқтисод, тадбиркорликни ривожлантириш, мамлакатни хомашё қарамлигидан халос этиш, маърифат ва маънавиятни юксалтириш масалалари ёритилган. Авлоний «Адвокатлик осонми», «Биз ва Сиз», «Португалия инқилоби», «Икки севги» ва бошқа драматик асарлар ёзиб, ўзбек театри ва драматургияси ривожига муносиб хисса қўшди.

Жаидчилик ҳаракатининг яна бир ёрқин вакили Абдурауф Фитрат (1884-1939) бўлиб, илмнинг кўп соҳаларида ижод қилган мутафаккирдир. Олим «Сайха» («Бонг»), «Ҳинд сайёҳининг қиссаси», «Учқун» тўплами, «Чин севиш», «Ҳинд ихтилочилари», «Ўзбек тили грамматикаси», «Чиқатой адабиёти» ва бошқа кўплаб асарлар ёзди. Фитратнинг асарларида халқни жаҳолат ва нодонликдан қутқариш, илм-маърифатга чорлаш, миллий мустақилликка эришиш, халқнинг ўзлигини таниши, онгининг ўсиши, кучли ва ривожланган давлат тузиш, халқнинг билимдон бўлиб, тижорат ва тадбиркорлик билан шуқулланиши, Европанинг фан ва техника ютуқларини ўрганиш каби қоялар илгари сурилади. Унинг юқоридаги миллатпарварлик ва ватанпарварлик руҳи билан суқорилган қоялари ҳозир ҳам тадбиркорлик, маънавият ва маърифатни раванқ топтиришда, миллий қоя ва мафқурани шакллантиришда, халқнинг ўзлигини англашида муҳим аҳамиятга эга.

Хуллас, Ўзбекистон худудидаги ижтимоий-фалсафий фикр тарихини қисқа ёритиш шундан далолат берадики, у бизнинг давримизгача узлуксиз равишда маданият, инсон тафаккури ва ақл-заковатининг юксалишида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Лекин мустабид тузум даврида ижтимоий-фалсафий фикр тарихига бир томонлама, синфий нуқтаи назардан ёндашилди, фақат коммунистик партия мафкураси талабларига тўғри келадиган ғоя ва фикрларга эътибор берилди. 1917 йилдаги Октябрь тўнтаришидан сўнг аста-секин ўтмиш маънавияти, фалсафий фикри ўрнини марксча-ленинча мафкура эгаллай бошлади. Олий ўқув юртлари, кенг халқ оммаси орасида диалектик ва тарихий материализм ва илмий атеизм тарқиб қилинди, уларга тўқри келмайдиган таълимотлар қаттиқ танқид остига олинди. Энг ачинарлиси шуки, ўз миллий маданияти, урф-одати ва анаъаналарига содиқ бўлган, уларни сақлаб қолишга интиланган зиёлилар, шоир ва ёзувчилар қувғинга учраб, катагон қилинди.

Лекин юқоридан бўлган тазйиқларга қарамай, маданий-маънавий ва ижтимоий-фалсафий меросимизни ўрганиш, тадқиқ қилиш тамоман тўхтаб қолмади. 60-70 йилларда И.М. Мўминов, В. Зоҳидов, кейинроқ эса, О.Файзуллаев, Э.Юсупов, М.Хайруллаев, Ж.Туленов, Ҳ.Пўлатов каби олимларнинг ижтимоий-фалсафий тадқиқотлари ўша давр тафаккурини акс эттиришда аҳамиятга эга бўлди.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви фалсафий меросимизни ҳолисона, ҳаққоний ва янгича тафаккур асосида тадқиқ қилиш учун кенг имкониятлар яратди. Эндиги вазифа собиқ мафкуранинг асоратларини бартараф қилиб, миллий мафкурамизга таяниб, бой маънавий ва маданий қадриятларни, ижтимоий фалсафий тафаккур тарихини чуқур ва ҳар томонлама ўрганишдан иборатдир.

Таянч тушунчалар. зардўштийлик, «Авесто», Конфуцийлик, «Веда»лар, буддавийлик, илк ўрта асрлар фалсафаси, «Қуръон», Ҳадислар, ислом фалсафаси, тасаввуф, темурийлар даври фалсафаси, «Темур тузуклари», «Зижи Кўрагоний», “Хамса”, “ Бобурнома”, хонлик ва амирликлар даври фалсафаси, “Қаролар фалсафаси”, жадидчилик, жадидлар фалсафаси.

Такрорлаш учун саволлар

1. Шарқ — инсоният цивилизациясининг қадимий ўчоғи.
2. «Авесто» тўғрисида нималарни биласиз?
3. Зардўштийликнинг моҳияти нимадан иборат?
4. Ислом дини ва фалсафаси тўғрисида нималарни биласиз?
5. Темур ва темурийлар даври фалсафаси
6. Амирлик ва хонликлар даври фалсафаси.
7. 19 аср охиридаги миллатнинг тарқоқлиги ва маънавий таназзул оқибатлари.
8. Жадидчилик - миллий тараққиёт учун кураш фалсафаси.

3-МАВЗУ. ФАЛСАФИЙ ТАФАККУР ТАРАҚҚИЁТИ БОСҚИЧЛАРИ: ҒАРБ ФАЛСАФАСИ

Режа:

1. Қадимги Юнонистон ва антик давр Рим фалсафаси
2. Рим империясининг қулаши ва илк ўрта асрларда Европа маданияти
3. Уйғониш даври ва XVII-XIX аср Европа фалсафасидаги оқимлар ва йўналишлар
4. XX аср ва ҳозирги замон Ғарб фалсафаси

Қадимги Юнонистон ва Рим фалсафаси. Қадимги давр фалсафасининг бир силсиласи Юнонистон ва Римга тегишлидир. Бу даврдаги фалсафий қарашлар — антик давр фалсафаси деб юритилади. Унда Милет фалсафий

мактаби, Элей фалсафий мактаби, Фалес, Зенон, Гераклит, Пифагор, Сукрот, Афлотун, Арасту, Демокрит, Эпикур ва бошқаларнинг фалсафий, табиий — илмий, ижтимоий — ахлоқий таълимотлари муҳим ўрин эгаллайди.

Юнонистонда дастлабки фалсафий таълимотлар эрамиздан аввалги VII-VI асрлар ўртасида Милет шаҳрида юзага келган ва ривожланган. Милет мактаби вакиллари Фалес, Анаксимандр, Анаксименлардир. Унинг асосчиси Фалес (эрамиздан аввалги 624 — 547 йилларда яшаган). У Юнон фани ва фалсафасининг асосчиси бўлиб, ўз даврининг етук сиёсий арбоби, файласуфи бўлган. Фалес таълимотига кўра, табиатдаги турли-туман жисм ва ходисалар дастлабки ибтидо — сувдан пайдо бўлган ва яна сувга айланади ва бу моддий бирлик доимо ўзгаришда бўлади. Анаксимандр (Фалеснинг шогирди) эрамиздан аввалги VII аср охири ва VI ўрталарида яшаб ижод этган. У «Табиат ҳақида» асарини ёзган, бироқ асар бизгача ётиб келмаган. Фалес оламнинг асосига сувни қўйган бўлса, Анаксимандр дунё — чексиз, газсимон апейрондан иборат, иссиқлик ва совуқлик, куруқлик ва намлик апейрондан ажралиб чиқиб, модданинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишини таъминлайди, деб ҳисоблаган. Унинг таълимотини замондоши, шогирди Анаксимен давом эттирди. Анаксимен (эрамиздан аввалги 588-525 йиллар) ҳаво — оламнинг асоси, деб билган. Унингча, хавонинг қуюқлашишидан сув, ер, тош каби моддалар ташкил топган, сийраклашишидан эса олов пайдо бўлган.

Яна бир юнон файласуфи Гераклит (эрамиздан аввалги 520-460 йиллар) Кичик Осиёнинг Ғарбий қирғоғидаги Эфес шаҳрида заргар оиласида дунёга келган. У стихияли диалектикага асос солган, олов — оламнинг асоси, деб билган. Унинг фикрича, оламда ҳамма нарса ҳаракатда. «Оқар сувга бир сонияда икки марта тушиш мумкин эмас, чунки сув ҳар дақиқада янгиланиб туради». Оламда турғунлик йўқ. Гераклитнинг фикрича, доимий ўзгариш, ҳаракат ва ўзаро қарама-қарши томонларга ўтиш — жисмлар сифатининг нисбийлиги билан боқлиқ. Масалан, денгиз суви инсон истеъмоли учун яроқсиз бўлса, балиқлар учун айна муддаодир. Гераклитнинг қарашлари фалсафий тафаккур ривожига катта таъсир кўрсатган.

Пифагор (эрамиздан аввалги 580-500 йиллар) Юнонистоннинг Самос оролида яшаб ўтган файласуфлардан биридир. У қадимги Юнонистонда диний-мафкуравий фалсафий мактаб, яъни пифагорчиликка асос солган. Пифагор ўзининг сиёсий қарашлари туфайли подшо Поликрет билан чиқиша олмаган ва Самосни тарк этиб, жанубий Италияга кўчиб кетган, ўша ерда ўз уюшмасини ташкил этган. Унингча, дунёни билиш жараёни, аввало, рақамларни билишдан бошланиши керак. Пифагорчиларнинг таълимотига кўра, оламнинг асосида модда ҳам, табиат ҳам эмас, балки идеаллашган рақамлар ётади; нарса ва ходисалар айнан ана шу рақамлар махсулидир. Пифагорчилар биринчи бўлиб Юнонистонда табиатдаги нарса ва ходисаларни изохлашда миқдор категориясини илгари суради.

Элей фалсафий мактаби намояндаси Ксенофан (эрамиздан аввалги VI — V аср) шоир ва файласуф бўлган. У Кичик Осиёда дунёга келган. Илм олиш мақсадида Юнонистонга, жанубий Италияга саёхат қилиб, умрининг сўнгги

йилларини Элей шаҳрида ўтказган. Тарихчи Диоген Лаэртскийнинг ёзишича, Ксенофант «Табиат ҳақида» асарининг муаллифидир. Афсуски, ушбу асарнинг ярмигина омон қолган, холос. Унинг фалсафий таълимотига кўра, табиат - ўзгармас ва ҳараказидир, «Ҳамма нарса ердан униб чиқади ва пировардида яна ерга қайтади». Биз ҳаммамиз ердан туғилганмиз ва ерга айланамиз». Ксенофан қадимги юнон файласуфларидан биринчи бўлиб, билишнинг имконияти ва чегараси ҳақида фикр юритган. Бу қадимги юнон гносеологиясининг ривожига тўртки бўлди.

Ксенофант илгари сурган ғоялар унинг шогирди Элей фалсафий мактабининг кўзга кўринган намояндаларидан бири, эрамиздан аввалги 504 йили туқилган Парменид томонидан ривожлантирилган. Пармениднинг шогирди ва дўсти Зенон (490-430 йиллар) ўз устозининг таълимотини ҳимоя қилди ва уни ривожлантирди.

Қадимги Юнон маданиятида софистлар фалсафаси катта ўрин тутади. Софистлар антропология (инсон ҳақидаги фан) ва гносеология (билиш тўқрисидаги фан) муаммолари билан шуқулланган. Софистлар янги касбларнинг мохир усталари, яъни ўқитувчилар, дипломатлар, нотиклар, суд маҳкамаларида ишловчи мутахассислардан иборат бўлиб, ҳақиқат, осойишталик, адолат ўрнатишга хизмат қилган. уларнинг таълимоти Сукрот фалсафасига ҳам маълум даражада таъсир кўрсатган.

Сукрот (эрамиздан олдинги 469-399 йиллар) (асли — Сократ) — қадимги Юнон файласуфи, у камбағалдан чиққан, тош йўнувчининг ўғли, Афина ҳаётида фаол иштирок этган, ёшлар тарбияси билан шуғулланган, хурфикрли инсон, ўта билимдон киши сифатида машҳур бўлган. Унинг ҳаёти фожиали тугагани тўғрисидаги мисол фалсафий афсонага айланиб кетган. Ўз даврида Афинадаги ҳукмрон тартиб-қоидаларга қарши чиқиб, янги фикрларни илгари сургани учун уни дахрийликда ҳамда ёшларни ахлоқан бузишда айблаганлар. Унга шунчаки айб эмас, сиёсий айб қўйилган. Гарчанд қутилиш имкони бўлса-да, қонун ва жамият тартибларини ниҳоятда қаттиқ ҳурмат қилганлиги боис, у жазодан қочишни истамаган ва бир қадах заҳар ичиб ўлган. Сукрот ва унинг тарафдорлари жамият қонунларига, улар қандай бўлишидан қатъи назар, сўзсиз итоат этишни тарғиб этганлари ғоятда ибратлидир. «Афлотун менинг дўстим, аммо қонун дўстликдан устун туради» деган хикматли ибора ўша давр маънавиятининг яққол ифодасидир. Бу масалалар Шарқ фалсафасида ҳам катта ўрин тутганли боис халқимиз, буюк алломаларимиз Сукрот номини бениҳоя ҳурмат билан тилга олган, унинг ахлоқ-одоб ҳақидаги панд-насихатларига амал қилган.

Сукротнинг шогирди Афлотун (асли — Платон) жаҳон фалсафаси тарихида ўчмас из қолдирган буюк алломадир. У нафақат файласуф олим, балки санъаткор, шоир ва драматург бўлган, ўз қояларини диалоглар тарзида баён қилган. Афлотун 428 йил 21 майда Делос оролида туқилган. ўзидан кейин 35 дан зиёд диалог шаклидаги асарлар ёзиб қолдирган. Арастунинг у ҳақдаги маълумотларини бирдан-бир тўқри далил деб қараш мумкин. Чунки Арасту Афлотуннинг энг яқин дўсти ва шогирди бўлган.

Афлотун «Ғоялар дунёси ва соялар дунёси» таълимотининг асосчисидир. Унингча, қоя ҳақиқий борлиқ, биз биладиган ва яшайдиган дунё эса унинг соясидир. Ҳақиқий ўзгариш ва тараққиёт қоялар дунёсига хос, соялар дунёсидаги ҳаракат эса унинг аксидир. Ғоялар дунёсининг қонуниятларини ҳамма ҳам билолмайди. Уларни биладиган зотлар ниҳоятда кам учрайди, улар улкан ақл эгаси бўлади ва тарихда чуқур ном қолдиради. Аксарият кишилар эса, соялар дунёси билан кифояланади.

Афлотуннинг шогирди ва сафдоши Арасту (384 — 322 йиллар) (асли — Аристотель) қадимги Юнонистоннинг буюк файласуфи, ўзининг бетакрор, жаҳонни лол қолдирган илмий мероси билан машҳурдир. ўн етти ёшида ўз илмини ошириш мақсадида Афинага келиб, Афлотун асос солган академияга ўқишга кирган ва 20 йил давомида (Афлотуннинг ўлимига қадар) шу ерда тахсил олган. Кейинчалик Македония подшоси Филиппнинг II таклифига биноан, унинг ўқли Александрга 3 йил мунтазам устозлик қилган. Бинобарин, кейинчалик дунёни забт этиб, жаҳонгирлик мақомига кўтарилган Искандарнинг камолотида Арастунинг хизматлари беқиёс бўлган.

Кейинроқ Арасту Афинага қайтиб келиб, 50 ёшларида «Ликей» номли мактаб очган. Илмий фаолиятининг самарали бўлишида, умуман, Юнонистондаги илм-фан ривожига Александр томонидан кўрсатилган ҳиммат ва рақбатлар муҳим аҳамият касб этган. Искандар вафотидан кейин унга қарши кучлар бош кўтариб, Арастуни даҳрийликда айблашган ва судга тортишган. Суддан олдин Эвбей оролига кўчиб кетган Арасту кўп ўтмай ўша ерда вафот этган.

Арасту забардаст қомусий олим бўлиб, фалсафа, мантиқ, психология, ахлоқ, нотиклик санъати, табиий фанлар бўйича ўлмас, бебаҳо асарлар ёзиб қолдирган. Арастунинг ғоя ва қарашлари Шарқда кенг ёйилган ва у “Биринчи муаллим”, дея эътироф этилган.

Юнон фалсафасида Демокритнинг қарашлари ҳам муҳим ўрин тутди. У ҳақиқий борлиқ — моддий дунё, абадий ва поёнсиз, чексиз-чегарасиз реалликдир, олам майда моддий заррачалардан, яъни атомлардан ва бўшлиқдан иборат дея таълим беради. Атомлар ва бўшлиқ ўзаро яхлит абадий ибтидодир. Атомлар — бўлинмас ва ўзгармас, сифат жиҳатдан бир хил, унинг миқдори шакли сингари беҳисобдир. Ҳаракат, деган эди Демокрит, атомлардан иборат модданинг абадий, табиий ҳолатидир. Демокрит тасодифиятни инкор этган. У «на табиатда на жамиятда ҳеч бир нарса тасодифан пайдо бўлмайди», деб ёзган. Демокритнинг фалсафий қарашларида ахлоқий таълимот муҳим ўрин тутди. Унинг бу борадаги қарашлари сиёсий қарашлари билан узвий боқлиқдир. Яхши бошқарилаётган давлат — буюк кўрғондир. Давлат манфаатлари қолган барча нарсалардан устун турмоғи лозим.

Қадимги Юнон мутафаккири Эпикур (341-270 йиллар) Демокрит илгари сурган атомчилик таълимотини янада такомиллаштириб, уни юқори поқонага кўтарган ва тегишли қарашлар билан бойитган файласуф. Эпикур таълимотича, олам — моддий, абадий ва чексиз. Атомлар — бўлинмас, олам — жисм ва бўшлиқдан иборат, деб ёзган эди у. Барча жисмларни Эпикур

икки гуруҳга бўлган. Биринчи гуруҳга жисмларни ташкил этувчи атомларни киритган бўлса, иккинчи гуруҳга атомларнинг бирлашишидан ташкил топган жисмларни киритган. Эпикур ички ҳаракат қонуниятини кашф этиб, Демокрит илгари сурган атомчилик таълимотига улкан хисса қўшган. Эпикурнинг фалсафий-ахлоқий таълимоти ўз замонасида илқор аҳамиятга эга бўлган. Роҳат-фароқат, хурсандчилик деганда, кайф-сафо, маишат, шохона ҳаётни эмас, балки жисмоний эзилиш ҳамда рухий ташвишлардан халос бўлишни, озодликни тушунамиз, дейди Эпикур. унинг фикрича, давлат кишиларнинг ўзаро келишуви асосида тузилиши лозим. Эпикур илгари сурган ижтимоий келишув қояси кейинчалик XVIII аср француз маърифатпарварлари ҳамда XX аср файласуфлари томонидан давом эттирилган.

Эпикур таълимотини римлик Лукреций Кар (эрамиздан аввалги 99-55 йиллар) давом эттирган. У «Нарсаларнинг табиати тўқрисида» номли асари билан машҳур бўлган. Яшашдан мақсад, деб ёзган Лукреций, бахтли ҳаёт кечиришдан иборатдир. Жамият ҳам, худди табиат сингари, ўз қонунларига эга ҳамда табиат қонуниятларига таянган ҳолда ривож топади, дейди у. Унинг фалсафий қарашлари ўз даври ва ўрта аср фалсафасига ўз таъсирини кўрсатган.

Унинг фикрича, модда (материя) — абадий, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб, шаклини ўзгартириб яшаш — унинг хоссаси. Оламдаги барча нарсалар иккига — оддий ва мураккаб турга бўлинади. Лукреций Кар атом ҳаракатининг учта турини санаб ўтган. Булар — нарсанинг оқирликка эга бўлгани учун тўқри чизикли ҳаракати, нарсанинг ўзича оқиш ҳаракати, нарсага туртки бўлган асосга қаратилган ҳаракат. Лукрецийнинг назарияси мохиятан содда бўлса-да, табиатшуносликка улкан таъсир кўрсатган.

Рим империяси даври ва ўрта асрларда Европа фалсафаси. Европада қадимги Юнон ва Рим давридан ўрта асрлар фалсафасигача, яъни милoddан илгариги I асрдан милoddнинг XIV асригача, бир ярим минг йил давомида бир қанча оқимлар пайдо бўлди ва амал қилди. Бу давр фалсафасида икки хил жараённи кўриш мумкин: 1. Христианликнинг шаклланиб давлат дини ва мафқурасига айланиши; 2. Ўрта асрларга келиб инквизициянинг устивор йўналишга айланиши. Гностика, апологетика, патристика, реализм, номинализм ва бошқа оқимлар ўша давр фалсафасининг кийёфасини белгилайди.

Гностиклар. Бу давр фалсафасида ўз ўрнига эга бўлган гностицизм эрамизнинг 150 йилларида ўзининг юксак равнақига эришади. Улар шундай фалсафий таълимот яратдиларки, уларнинг фикрича Худо руҳ сифатида ёвузликда мутлақо соф, инсон эса ўз табиатининг рухий жиҳати билан худога мослашган. Бу масалада гностицизм файласуфлари христианликни юнон фалсафаси билан бирлаштиришга ҳаракат қилдилар. Агар бу уринишда гностицизм қалаба қилса, христианлик қадимги дунёнинг навбатдаги фалсафий дини бўлиб қолар эди ва шундай бўлди ҳам. 354 йилда Помпей собори христианликни Рим империясининг асосий дини деб эълон қилди.

Апологетлар христианлик тарихида I ва III асрларда вужудга келди. Апологетика сўзининг луқавий маъноси «ҳимоя қилиш», — демакдир.. Апологетлар асарларида икки анъана яққол сезилиб туради. Яъни инкор қилиш ва тасдиқлаш. Улар энг аввал мушриклар томонидан христианликка кўйилган айблар — ғайриодатий ҳаракатлар, дабдабазлик кабиларни инкор қилганлар. Христианликнинг софлигини эса тасдиқлаганлар. Бу соҳада Юстиннинг «Биринчи апологея», «Иккинчи апологея» асарларини, Тулеан ва Анаксагор каби файласуфлар фаолиятини таъкидлаш лозим.

«Патристика» - сўзи «ота» («падре») сўздан келиб чиққан. Бу ном билан одатда Ғарбда епископларни уларга ҳурмат сифатида атаганлар. Машҳур бўлган черков оталаридан бири Иоан Златоуст (347-407) эди. Унинг 640та даъватларидан кўпчилиги авлиё Павел номаларининг шарҳи эди. Унинг асарларида инжилни амалий қўллаш соф ахлоқий масалалар билан қоришиб кетган.

Ғарбда энг йирик черков оталаридан бири «Пок» деган унвонга сазовор бўлган Аврелий Августин (354-430) бўлиб ҳисобланади. У файласуф ва ислоҳиётчи бўлган. Августин ўз ҳаётини епископликка, тадқиқотчиликка, адабиётга бақишлайди. У 100 га яқин китоб, 500 та даъват ва 200 га яқин номалар ёзади. Унинг ўша даврдаги энг машҳур асарларидан бири «Сиғиниш» 401 йилда ёзилган. Бу асарда у ўзининг христианликкача бўлган ҳаётини ёзади. Унда Таврот оятлари рамзий — тимсолий баён қилинади. У мушриклик фалсафасини қоралайди. Унингча, бу фалсафа инсонни христиан диничалик ҳеч маҳал ҳақиқатга олиб келмайди. Августин баҳс шаклида бошқа (диалог) фалсафий асарлар ҳам ёзган.

«Схоластика»- сўзи юнонча «школа»дан («shola») олинган бўлиб, «ўқиш жойи», «мактаб» маъноларини англатади. Буюк Карл саройида ўқитувчилик қилганларни, ёки умуман сарой мактабидаги ўқитувчиларни схоластлар деб атаганлар. Шунингдек, динни ўрганишда фалсафани татбиқ қилган ўрта аср олимларини ҳам схоластлар деб атаганлар. Схоластикани маълум даражада илоҳиётни ақлга мослаштириш, динни тафаккур ёрдамида қувватлашга бўлган интилиш деб ҳам баҳолаш мумкин. ўша даврда илоҳиётни муқаддас китоблар ақидалари асосида эмас, балки фалсафий нуқтаи назардан тадқиқ қилиш тоқозо қилинарди. Схоластларнинг мақсади эътиқод ақлга мувофиқми деган саволга жавоб бериш бўлган.

Реализм. Унинг йирик вакилларида бири Ангельм Кеттерберий (1038-1109) дир. У Шимолий Италияда туқилган, 1093 йилда Кеттерберий шахрининг архиепископи этиб тайинланади. Ангельм ўзининг икки асари билан машҳур. Биринчиси «Монополия» — худонинг борлигини сабаб оқибат муносабатлари тизимида исбот қилиш. Бу исбот — космологик исботнинг шакли сифатида шундай талқин қилинади: инсон ҳаётда кўп неъматлардан фойдаланади. Бу неъматлар эса энг олий илоҳий неъматларнинг аксидир. Улар орқали ҳамма нарсалар мавжуддир. Узлуксиз таназзулни тасаввур қилиб бўлмагани сабабли, ҳамма нарсанинг бир сабабчиси бўлиши керакки, биз уни худо деб атаймиз.

Ангельмнинг иккинчи асари «Прологион» худо борлигининг дедуктив исботидир. Унинг таъкидлашича, ҳар бир одам учун олий ва комил мохият ҳақида қоя мавжуддир. Бу қоя эса объектив мавжудликка эга бўлган реалликка мос келади. Чунки агар борлиқ мавжуд бўлмаганда эди, нарса комил бўлмас эди. Агар худодан юқорироқ олий нарсани тасаввур қилиш мумкин эмас экан, демак, худо реалликда мавжуддир.

Арасту таълимотининг кўп томонларини қабул қилган ўрта аср схоластлари мўътадил реалистлар деб аталганлар. Уларнинг йирик вакиллари Пьер Абеляр ва Аквиниялик Фомалар бўлган. Британияда туғилган П. Абеляр (1079-1142) жуда ёшлигиданоқ ўз билими билан машҳур эди. Абеляр — мўътадил реалистдир. Унинг таъкидлашича, реаллик ёки универсалий дастлаб худо ақлида мавжуддир, ундан кейин нарсаларнинг ўзида мавжуддир ва ниҳоят, одамларнинг онгида мавжуддир. Абеляр «Мен эътиқод қилиш учун биламан» деган қояни илгари сурган. Яъни билмайдиган, билимсиз кишидан кўра, дин ва унинг асосий тамойилларини яхши ўрганган киши абзал. Бундай киши ақидапараст эмас, балки ўзи билган нарсанинг қадрини биладиган инсондир.

Аквиниялик Фома (1224-1292) мўътадил реализмнинг яна бир йирик вакили бўлиб ҳисобланади. Фома ўша давр учун Арасту натур фалсафасини илоҳиёт билан бирлаштиришга ҳаракат қилган. Бунда у мўътадил реализм позициясида турган ва схоластиканинг энг йирик намояндаси бўлган. Унинг фикрича, натурал фалсафада тафаккур ва Арасту мантикий таълимоти ёрдамида худо мавжудлиги ҳақидаги ҳақиқатга эришиши мумкин.

Фоманинг «Илохий суммалар» асари 3000 мақоладан иборат бўлиб, 600 масалани ёритишга бақишланган. У илоҳиётнинг системали баён қилиниши вазифасини бажаради. «Илохий суммалар»нинг биринчи қисми худонинг мавжудлиги ва борлиги масаласида баҳс юритади. Иккинчи қисми «худога қараб ҳаракат» ҳақида хикоя қилади. Фома таълимотидан кейинчалик «томизм» оқими шаклланди ва у «неотомизм» тарзида Фарбда ҳозир ҳам сақланиб қолган.

Ўша даврнинг машҳур файласуфларидан бири Вильям Оккамдир (1309-1349). Унинг фикрича, илоҳиёт ақидалари рационал (ақл) йўл билан исботланиши мумкин эмас. Улар фақат Таврот нуфузи туфайлигина қабул қилиниши мумкин. Бу қараш эътиқод ва тафаккурни бир-биридан ажратарди, уларни омухта қилишни қораларди. Оккам, шунингдек, универсалийларнинг объектив мавжудлигини инкор қилади. Унингча, универсалийлар тафаккур тушунчалари учун фақат исмдирлар. Бу тушунчаларни одам ўз онгида яратган. Унингча, алоҳида одам инсонга нисбатан реалроқ ва муҳимроқдир.

Роджер Бэкон (1214-1292) ҳам Оккам мансуб бўлган оқим вакиллариандир. У ўз ҳаётини илмий тажрибаларга бақишлаган. Улар ёрдамида у тажрибавий фанга асос солди. Бундай методни ХҲІ асрда Френсис Бэкон ишлаб чиқди. Ҳақиқатни топишда табиатни тажрибавий ўрганиш методини қўллаш номиналистлар қарашларига тўлиқ мос келарди. Номиналистлар ва реалистлар ўртасидаги қарама-қаршилик ўрта аср схоластикасининг муҳим муаммоларидан бири эди. Бутун ўрта асрларда схоластиканинг бу икки оқими ўртасида кураш кетган. Схоластиканинг авжга

чиққан даври — 1150 ва 1300 йилларда — Фома Аквинийскийнинг мўътадил реализми номинализм устидан қалаба қозонди. Лекин 1300 йилдан кейин черков илохиётчилари тафаккурида номинализм юқори мавқени эгаллай бошлади. Бу кўп жиҳатдан уйқониш даври фалсафасига таъсир кўрсатди. Шунингдек, хақиқатга эришишнинг тажрибавий методини (рационализм) вужудга келишида катта хизмат қилди.

Европа фалсафасининг ривожда университетлар муҳим ўрин тутди. Улар билим ва маърифатнинг ўчоқи сифатида 1200 йилларда вужудга келди. 1400 йилларга келиб, Европада 23 та университет мавжуд бўлган. Университет дастурининг жуда катта қисмини схоластика билан шуқулланиш ташкил этар эди. Университетларнинг вужудга келишининг сабаби машхур олимларнинг фаолиятидир. XII асрда Итерий Рим ҳуқуқининг буюк тадқиқотчиси сифатида машхур бўлади ва талабалар уни эшитиш учун Болонья шаҳрига оқиб кела бошлайдилар. Натижада Болонья шаҳри университети муваффақиятли фаолият кўрсата бошлайди. Абелярнинг ўқитувчи сифатидаги шухрати кўп жиҳатдан Париж университетининг вужудга келишига сабаб бўлди. Университетлар, шунингдек, талабаларнинг чиқишлари натижасида ҳам вужудга келган. Масалан, XII асрда Англия ва Франция қироллари орасидаги низо оқибатида, Англия талабаларига яхши муносабат билдирилмаганлиги уларнинг Париждан Англиянинг Оксфорд шаҳрига кўчиб ўтишларига сабаб бўлди. Бунинг натижасида машхур Оксфорд университети ташкил топди. Кембридж университети эса Оксфорд университети талабаларининг кўзқолон кўтариши ва 1209 йилда уларнинг Оксфорддан Кембриджга кўчиб ўтишлари натижасида вужудга келди.

Университетлар қадимги Юнонистон ва Римда, шу билан бирга бизнинг мамлакатимизда ҳам машхур бўлган устоз ва шогирдлар тўпланиб илм ўрганадиган, ўргатиладиган ва илмий бахслар олиб бориладиган мактаблар тарзида шаклланган бўлсалар-да, аммо фан соҳаларининг кўплиги туфайли алоҳида илм ўчоқига айланиб қолдилар. Уларнинг тажрибаси кейинроқ бутун дунёга тарқалиб кетди.

Уйғониш даври фалсафаси. Бу инсоният тарихида юз берган энг буюк илқор тараққиёт даврларидан бири эди. Уйғониш даврининг натижаси сифатида намоён бўлган Ғарбий Европа мамлакатларидаги туб ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар Нидерландияда ХҮІ асрнинг 60-70 йилларида, Англияда ХҮІІ асрнинг 40-50 – йилларида бўлиб ўтди. Бу даврга келиб, Европада алоҳида миллатларнинг шаклланиши юз берди, миллий давлатлар пайдо бўлди. Энди монархия тузуми жамиятнинг илқор табақалари назарида фақат тарихан ўз умрини ўтаб қолмасдан, балки ғайритабиий, ғайриақлий бўлиб кўрина бошлади. Ўша даврнинг идеологлари илгари тан олинмаган инсоннинг табиий ҳуқуқлари масаласини ўртага қўйдилар. Улар ижтимоий тартиблар инсон табиатига мос келишини талаб қила бошладилар. Бор-ўқки 50-60 йил илгари инквизиторлар Жордано Брунони ёқиб юборганларида ломим демаган Европа, энди ўзининг ҳаётида марказий ўринни инсон ҳуқуқлари эгаллаши кераклигини хис эта бошлади. Ҳатто Рим папасининг номидан бўлса-да, инсон умрига зомин бўлишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқлиги,

одамзоднинг яшаш, фикр юритиш эркинлигининг табиийлиги англаб олина бошлади. Албатта, бунгача иквизиция бир неча асрлар бу худудни ақидапарастлик чангалида ушлаб турган, не-не ақлли кишиларни ўз домига тортиб улгурган эди.

Маънавий уйғонаётган миллат ва худудда ҳеч қачон ақидапарастлик ўз таъсирини тўла — тўкис сақлаб қола олмайди. Европада ҳам худди шундай бўлди. Маънан камолга етган, миллий давлатчилигига эга бўлган ва ана шу мустақил давлатларини камолга етиши учун қарздор эканлигини англаб олган Европа миллатлари ўзларининг комил инсонларини энди инквизициянинг, ақидапарастларнинг ҳукмига топширишга сира ҳам ҳақлари йўқ эканлигини англадилар. Европа уйғонди.

Европада айнан ана шу даврда илгариги, бутун минтақа ҳаёти учун христианлик ва унинг хилма-хил оқимлари умумий ва ягона мафкура ролини ўтаб келган давр тугади. Энди диний оқимлараро кураш, христианликнинг софлигини сақлашга уринишнинг мутлақлаштирилиши натижасида вужудга келган инквизиция ҳам ўз даврини ўтаб бўлди. Бутун Европани бошқариб келган қон-қардош ва бир-бирига душман қироллар даври ҳам ўтмишга айлана бошлади. Илм-фан соҳасида чуқур ўзгаришлар рўй берди. Одамларнинг дунёқараши кескин ўзгара бошлади. Эндиликда миллий давлатларнинг ҳар бири учун муҳим бўлган мафкуранинг шаклланиши заруриятга айланиб қолди. Албатта бунда биз санаб ўтган омиллар, яъни қироллик анъаналари, христианлик ва унинг оқимлари таъсири, умумевропага хос хусусиятлар, Рим империяси даврида бир оила бўлиб яшаган халқлар ўртасидаги худудий ва маънавий яқинлик ўз таъсирини ўтказди. Аммо, асосийси, бу даврда миллий қоялар тўла-тўкис амалга ошиши учун ижтимоий шароит етилди, италия, инглиз, француз ва бошқа халқлар ўз давлатчилик анъаналарини тўла-тўкис тикладилар. Бу давлатларда шаклланган фалсафий мактаблар фақат миллий қобиққа ўралиб қолмадилар, балки умумевропа ва бутун жаҳон тараққиётининг умумбашарий муаммоларини фалсафий жиҳатдан изохлаш, илмий ўрганиш ва асослашга ҳаракат қила бошладилар. ушбу давр фалсафаси ҳам олдингига нисбатан катта қадам ташлади. Фалсафий қонунларни фаннинг турли соҳаларида синаб кўрилиши ўша давр файласуфлари учун одатий холга айланди. Бу тамойиллар эса миллий чегараларни билмайдиган, умуминсоний қадриятлар хусусиятига эгадир. Уйғониш даври Европа фани ва фалсафаси ҳам инсоният тарихида энг буюк кўтарилиш даврларидан бири бўлиб қолди.

Инглиз фалсафаси. Ўша давр фалсафасининг асосий вакилларида бири Ф. Бэкон (1561-1626) юқоридаги масала ҳақида шундай деган эди: «Моддий дунё, мамлакатлар, денгизлар, планета жуда кенг бўлгани холда инсонларнинг маънавий дунёсини эски чегаралар билан ўраб қўйилиши шармандалиқдан бошқа нарса эмас» («Янги Органон» китоби). Бэкон инглиз фалсафасининг ўрта асрлардаги тараққиётига энг катта хисса қўшган олимлардан биридир. Бэкон томонидан схоластикага қарши қаратилган идолларнинг танқиди катта методологик аҳамиятга эга. У ижтимоий-сиёсий

қарашлари бўйича кучли марказлашган давлат тарафдори бўлган. Жамият ҳаётида асосий ролни Бэкон фикрича санъат ва савдо ривожланиши ўйнайди.

Унинг таълимотини Томас Гоббс (1588-1679) такомиллаштирган ва ривожлаштирган. Гоббс моддийликни асосий субстанция деб ҳисоблаган, материянинг абадийлиги, ҳаракатнинг эса механистик тарзда амалга ошишининг тарафдори бўлган олимдир. У математик сифатида борлиқнинг намоён бўлишини геометрия фани нуктаи назаридан тушунтирган. Билиш назариясида Гоббс кўпроқ эмпирик жиҳатларга ўз эътиборини қаратган, сезгиларнинг билимлар ҳосил қилиш жараёнидаги аҳамиятини таҳлил қилган. Жамият тараққиёти ва унда давлатнинг ўрни ҳамда келиб чиқиши масаласида Гоббс кўпроқ хусусий мулкчиликка асосланади. Шу билан бирга унинг фикрича давлатнинг монархия шакли мақсадга мувофиқ бўлиб ҳисобланади.

Инглиз фалсафасида Жон Локк (1632-1704) қарашлари алоҳида ўрин тутаяди. У тажрибани билишнинг асосий манбаи деб ҳисоблайди. Бунда ички ва ташқи тажриба ажратиб кўрсатилади. 1690 йилда Локк томонидан ёзилган «Инсон ақли ҳақида тажриба» номли асарида Р. Декартнинг «ту\ма \оялар» тў\рисидаги қарашларига қарши чиқади. Локкнинг фикрича билиш табиат ва инсон ўртасидаги муносабатлардан иборат бўлиб, ҳақиқатлар эса кишиларнинг бу жараёнда ҳосил қилган тушунчалари, \оялари ва ҳулосаларининг оламга мос келишидан иборатдир.

Ижтимоий-сиёсий қарашларига кўра Локк давлатнинг ўзига хос кўйидаги тамойилларини таърифлайди: 1. Ҳокимиятни қонун чиқарувчи тизими; 2. Ҳокимиятнинг ижро этувчи органлари; 3. Иттифоқ федератив ҳокимияти. Ана шу тамойиллар уй\ун бўлганида давлатнинг фаолияти самарали амалга ошади.

Француз фалсафаси. Ўрта асрлардаги Европа фалсафаси тараққиётида Францияда шаклланган миллий фалсафа мактаби ниҳоятда катта ўрин тутаяди. Бу борада Р. Декарт, Волтер, Ламетри, Гельвеций, Дидро, Голбах ва Руссоларнинг қарашлари ниҳоятда муҳим.

Р. Декарт (1596-1650) фалсафасида дуализм асосий ўрин тутаяди. Унинг фикрича материя ва руҳ борлиқнинг асосида ётади ва худога бўйсунаяди. Олам, Декарт фикрича чексиз ва абадий, у инсон тафаккурига бо\лиқ бўлмаган ҳолда ривожланади ва такомиллашади. Р. Декартнинг «Мен фикр қилаяпман, демак мен мавжудман» деган фикри файласуфлар орасида машҳур бўлиб ҳисобланади. Билишда фикр ва сезгиларнинг аҳамиятини ниҳоятда ортиқча деб билган Р. Декарт рационализм таълимотининг асосчиси бўлиб ҳисобланади. Унингча инсоннинг фикрлаши ва мулоҳаза қилиши шубҳа остига олиб бўлмайдиган жараёндир, ундан бошқа ҳамма нарсани текшириш шубҳа остига олиш мумкин. Декарт ўша замоннинг энг буюк математикларидан бири бўлиб, ўз даврида аниқ фанлар соҳасида катта аҳамият касб этган дедукция усулини фалсафага киритган олим бўлиб ҳисобланади.

Ламетри ва Гельвеций, Дидро ва Голбах ўз даврида француз ҳаётида ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлган миллий давлатчилик, инсон эркинлиги ва ҳақ-ҳуқуқлари муаммоларига алоҳида эътибор қаратганлар. Француз миллатини маънавий жиҳатдан юксакликка кўтариш ва маърифатли халққа

айлантириш учун ўз асарларида ана шу кадриятларга эришишнинг йўллари ва усуллари кўсатиб берганлар.

Улар томонидан яратилган кўп томлик «Энциклопедия» ўша замоннинг маънавий муаммоларини маърифатли йўл билан хал қилиш усуллари ва имкониятлари кўрсатиб берилган «Европа қомуси» даражасига кўтарилган эди. Бу китобни яратишда бошқа кўпгина маърифатпарвар француз олим ва мутахассислари ҳам қатнашган бўлиб, ўзининг аҳамияти, муаммоларининг умуминсоний нуқтаи назаридан ечилиши, халқчиллиги ва тилининг француз миллати ҳаёт тарзига яқинлиги билан энциклопедия XVIII аср Европасининг тенги йўқ китоби эди. Айнан ана шу китоб муаллифлари ўзларининг бошқа асарлари ва фаолиятлари билан 1789-1884 йиллардаги Француз инқилоби қабул қилган «Инсон ва граждандар ҳуқуқлар декларацияси»да илгари сурилган умуминсоний кадриятларни жамият тараққиётининг энг устивор маънавий мезонларига айлантирдилар.

Немис мумтоз фалсафаси. XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида Германия бошқа Ғарбий Европа мамлакатларига нисбатан иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан қолоқ эди. Аммо француз инқилобининг кучли таъсири остида шундай фалсафий таълимот вужудга келдики, унинг шаклланишида табиатшунослик ва ижтимоий фанларнинг ривожини асосий ўринни эгаллади.

Немис фалсафасининг асосчиларидан бири Иммануил Кант (1724-1804) фақат машҳур файласуфгина бўлиб қолмасдан, йирик табиатшунос олим ҳамдир. Кант томонидан яратилган газ ҳолатидаги улкан туманликдан қуёш системасининг келиб чиқиши ҳақидаги назария ҳозирги даврда ҳам астрономия соҳасидаги энг муҳим таълимотлардан биридир. Кантнинг табиий-илмий қарашлари табиат ходисаларини метафизик руҳда тушунтирувчи таълимотларга зарба берди. Кант ўз даври табиатшунослиги эришган ютуқларни фақат Коинот тузилиши масаласига эмас, шу билан бирга Коинот генезиси ва ривожланиши масалаларига ҳам татбиқ қилди. Кантнинг инсон ирқларининг табиий келиб чиқиши ҳақидаги назарияси ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Кант фалсафада катта ўрин қолдирди. Унинг вафотидан кейин немис фалсафасининг ривожини Ҳегел (1770-1831) ижодида ўзининг юксак чўққисига эришади. Ҳегел диалектиканинг қонунлари ва категориялари ҳақидаги таълимотни ривожлантирди. Фалсафа тарихида биринчи марта бир тизимга солган ҳолда диалектик логиканинг асосий қоидаларини ишлаб чиқди. Ўша даврларда ҳукмрон бўлган метафизик фикрлаш услубини танқид қилди. Ҳегелнинг таъкидлашича, категориялар борлиқнинг объектив шакллари дир. Борлиқнинг асосида эса, «дунёвий ақл», «мутлақ қоя» ёки «дунё руҳи» ётади.

Ҳегел умумжаҳон тарихини тўрт босқичга бўлади: 1. Шарқ дунёси; 2. Юнон дунёси; 3. Румо дунёси; 4. Герман дунёси: Ҳегелнинг даъвосича, фақат герман халқларида тўлиқ эркинлик бўлган. Бу халқлар ўз тарихий ривожланишларида ислохотчилик (реформация), 1789 йил Француз инқилоби меваларидан баҳраманд бўлганлар. Фақат уларгина умумий фуқаролик ва сиёсий эркинликка эришганлар. Ҳегелнинг таъкидлашича, ақлга мувофиқ давлатчиликни ўрнатган фақат герман халқигина умумжаҳон — тарихий

жараённинг хақиқий тимсолидир. Ҳегел умумий фалсафий системаси ҳам, унинг яратган методи ҳам бошқа камчиликлардан, ички қарама-қаршиликлардан холи эмас эди.

XX аср ва ҳозирги замон фалсафаси. Маълумки, ҳамма замонларда ҳам фалсафа ўз даврининг долзарб муаммоларини хал этиш йўлларини топишга ҳаракат қилган. XX асрга келиб инсоният фан ва техника тараққиёти соҳасида улкан ютуқларни қўлга киритди. Лекин шу билан бирга, айнан ушбу аср ижтимоий силсилалар, иккита жаҳон уруши, экологик инқироз, оқир йўқотишлар даври ҳам бўлди. Бу эса фалсафий фикрнинг тараққиётида ўз аксини топди, унинг турли йўналиш ва оқимлари шуқулланган муаммоларнинг салмоқи, мақсад-муддаосини аниқ белгилади. Бунинг натижаси сифатида, ҳозирги давр фалсафасида ниҳоятда хилма — хил оқим ва йўналишлар мавжуд. ўз навбатида бу илм-фан ва амалиётнинг ҳамда XIX асрнинг иккинчи ярми ва ҳозиргача бўлган фалсафа илми ривожининг асосий хусусиятларини белгилайди.

XX асрга келиб кўпгина фалсафий оқимлар ўзларининг анъанавий фалсафага алоқадор эканликларини ҳамда улардан фарқ қилишларини таъкидлаш мақсадида, номларига «нео», яъни янги, замонавийлашган деган маънони англатувчи қўшимчани қўшганлар. Масалан, неопозитивизм, неотомизм ва бошқалар шулар жумласига киради.

Фаннинг жамият ҳаётидаги ўрнини белгилаш ва унга нисбатан муносабатга қараб, замонавий фалсафий таълимотларни асосан икки йўналишга ажратиш мумкин. Улардан бири — сциентизм (лот scientia — фан) яъни фан мавжуд барча ижтимоий муаммоларни хал этиши мумкинлигини илм-фан тараққиётининг доимий ижобийлигини асословчи фалсафий дунёқараш. Сциентизм қоялари, неопозитивизм, технологик детерминизм каби таълимотларнинг асосини ташкил этади.

Иккинчиси — антисциентизм, яъни фан тараққиёти жамият ҳаётига салбий таъсир кўрсатишини асословчи фалсафий дунёқараш. Бундай дунёқараш экзистенциализм, франкфурт ижтимоий-фалсафий мактаби, Рим Клубининг бир қатор тармоқларини, баъзи диний-фалсафий оқимларнинг фанга муносабатини ифодалайди. Антисциентизм илм-фан тараққиётининг натижаларини назорат остига олиш, бу масалада жамият ҳаётини хавф остига қўймаслик талаби билан боқлиқдир. Антисциентизмнинг айрим ўта ашаддий намояндалари фан-техника тараққиётини тамоман тўхтатиб қўйиш қоясини ҳам илгари сурадилар. Умуман олганда, XX аср фалсафасида бир-бирига муқобил бўлган йўналишлар рационализм ва иррационализм, антропологизм ва натурализм, сциентизм ва антисциентизм, материализм ва идеализм ўз ўрнига эга бўлмоқда.

Жамият тараққиётига оид ғоялар таҳлили фалсафада антик даврлардан, Суқрот ва Афлотун замонларидан бошлаб шакллана бошлаган. Бу қояларнинг ривожиди XVII-XVIII асрларда яшаган италиялик файласуф Дж. Вико, XVIII асрда яшаган И.Г. Гердер ва айниқса, немис фалсафасининг йирик намоёндаси Ҳегел катта ҳисса қўшганлар. Жамият тараққиёти тўғрисидаги таълимотлар орасида тадрижий тараққиёт ва инқилобий сакрашлар йўлидан

боришни илгари сурадиган таълимотлар талайгина. Кўпчилик тадрижий йўлни маъқул кўради ва биз юқорида тилга олган файласуфларнинг аксарияти ана шундай қараш тарафдордир.

XX асрга келиб жамият тарихий тараққиётига оид таълимотларни умумлаштириш натижасида ижтимоий тараққиётнинг плюралистик модели, «локал маданиятлар» ҳамда «цивилизацияларнинг хилма-хиллиги» концепциялари шаклланди. Уларга кўра, жамият тарихи — ўзига хос маданиятларнинг бирлиги эмас, хилма-хиллигидан иборат. Шу маънода у органик табиатдаги ҳаёт шакллариининг ранг-баранглигига қиёсланади. Демак, табиат қандай хилма-хилликнинг бирлиги бўлса, жамият ҳам ана шундай ранг-барангликнинг уйқунлигидир. Жамиятда ҳам ҳамма ва ҳар бир нарсанинг ўз ўрни бор.

Бу ғоялар немис файласуфи ва социологи О. Шпенглер (1880-1936) ва инглиз тарихчиси А. Тойнби (1889-1975) таълимотларида ҳар томонлама асослаб беришга ҳаракат қилинди. О. Шпенглер ўзининг «Европанинг сўниши» номли асарида тарихни бир — биридан мустасно бўлган маданиятлар мажмуидан иборат, деб ҳисоблайди ҳамда мукамал ривожланган 8 хил маданиятни кўрсатади. Булар: араб, хинд, вавилон, хитой, юнон-рим, византия-араб маданиятлари, майя ва русс-сибир маданиятларидир. Маданиятлар ўзига хос диний асосга эга бўлиб, уларнинг ҳар бири қатъий биологик маромга (ритмга) бўйсунди. Ва қуйидаги асосий даврларни босиб ўтади: туқилиш ва болалик, ёшлик ва камолот, қарилик ва сўниш. Бунинг асосида маданиятлар ривожининг икки босқичи мавжуд, деб кўрсатилади. Биринчи босқич — маданият равнақи (соф маданият) ва иккинчиси — унинг таназзули («цивилизация»). О. Шпенглер европоцентризмга, яъни барча маданиятларни европалаштириш ғоясига қарши чиқди. Ҳар бир маданиятнинг ўзига хослиги, бир-биридан мустасно холда ривожланиш қоясини мутлақлаштирди. Улар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ҳам мавжудлигига кам эътибор қаратди.

Яна бир олим А. Тойнби эса ўзининг 12 жилдлик «Тарихни ўрганиш» асарида маданиятларнинг ҳудудий ривожланиш ғоясини давом эттирди. Бироқ унинг таълимоти Шпенглер концепциясидан ўзининг икки жиҳати билан фарқланади. Биринчидан, инсонда ўз ҳаётини эркин белгилаш имконияти мавжудлигини, тарихий тараққиёт зарурият ва эркинликнинг ўзаро бирлигидан иборат эканлигини назарда туца, иккинчидан, тарихий тараққиётнинг даврий модели дунёвий динлар (буддизм, христианлик, ислом) нинг барча халқларни яқинлаштирувчи ва жипслаштирувчи бош омил қояси билан бойитилган. Тойнби Ғарб христиан цивилизациясининг таназзулга қараб бораётганлигини кўрсатиб, унинг олдини олиш йўлини маънавий бирликда, жаҳон халқларининг ягона динни қабул қилишларида, деб ҳисоблайди.

Умуман олганда, ҳозирги пайтда жамият тараққиётининг цивилизацион концепцияси кўпчилик файласуфлар томонидан тан олинмоқда. Хусусан, индустриал ва постиндустриал жамият ғоялари, айниқса, оммавийлашиб

бормоқда. Унга кўра, жамият тараққиётининг бош мезони — саноатнинг ривожланиш даражасидир.

Шундай қилиб, XX аср охири ва XX1 аср бошларига келиб ранг-баранг фалсафий таълимотлар шаклланди. Уларнинг барчасини мазкур мавзуда кўриб чиқиш имконияти бўлмаса-да, юқорида баён этилган маълумотлардан фалсафий плюрализм ҳақида, фалсафа замон ва макон билан боқлиқ мураккаб фан эканлиги тўғрисида муайян хулосага келиш мумкин. Бу соҳадаги билимларимиз, ўз навбатида бизнинг миллий қоя ва мафкурамизни шакллантиришга, маънавиятимизнинг бойиб, мустахкамланиб боришига, интеллектуал камолотимизга хизмат қилади.

Таянч тушунчалар: Рим империяси, христианлик дини, схоластика, апологетика, реализм, номинализм, уйғониш даври фалсафаси, инглиз фалсафаси, француз фалсафаси, немис мумтоз фалсафаси, XX аср фалсафаси, тарих фалсафаси.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Рим империяси ва ундан кейинги давр фалсафаси
2. Христианлик ва Европада ижтимоий тафаккур
3. Инквизиция нима, унинг оқибатлари ҳақида нималарни биласиз?
4. «Уйғониш даври» тушунчасини қандай талқин этасиз?
5. XX аср фалсафасининг асосий оқим ва йўналишлари.
6. Ҳозирги замон фалсафасини ўрганишнинг аҳамияти.

4-МАВЗУ. БОРЛИҚ (ОНТОЛОГИЯ) ВА РИВОЖЛАНИШ ФАЛСАФАСИ

Режа:

1. Олам ва одам муносабатлари
2. Борлиқ ва унинг мавжудлик шакллари
3. Борлиқ ва йўқлик, мавжудлик ва реаллик
4. Борлиқнинг атрибутлари: ҳаракат, фазо ва вақт, макон ва замон
5. Фалсафанинг қонун ва категориялари

Олам ва одам муносабатлари. Сиз билан биз яшаётган шу дунё ўзининг барча мураккаблиги ва муаммолари, жозибадорлиги ва бутун гўзаллиги билан ягона оламни ташкил этади. Олам тушунчаси, энг аввало, одам ва унинг фаолияти кечадиган маконни акс эттиради. Агар одам бўлмаганида эди, бу олам ҳақидаги тасаввурлар ҳам бўлмас эди. Демак, олам одам билан мазмундордир. Олам уни ташкил этувчи нарсалар билан биргаликда намоён бўлади. Ҳеч нарсаси йўқ олам йўқликдир. У мавхум тушунча, яъни абстракциядир.

Қадимги даврлардан буён одам ўзини англагач, оламнинг таркибий қисми эканлигини тушуна бошлади. Дастлаб, унинг ҳаётини таъминловчи

тирикчилик воситаларининг аҳамиятини тушуниб етди ва уларни эъзозлаш, авайлаб-асраш туйғуси шакллана бошлади.

Шу туфайли, олам асосида ётувчи тўрт элементни: хавони, сувни, тупроқни ва оловни муқаддаслаштириш сингари қоялар вужудга келди ҳамда олам тўқрисидаги содда космологик қарашлар пайдо бўлган.

Олам, энг аввало, тор маънода бу одам яшайдиган жой. Аслида одамзод ва ҳайвонот олами, ўсимлик ва ҳашаротлар дунёси, жисмоний, руҳий, маънавий олам ва бошқа шу сингари кўплаб тушунчалар бор. Улар дунёда мавжуд бўлган нарса ва ходисалар номи билан аталади. Масалан, одамнинг руҳий олами унинг билим, тажриба ва ҳаёлотини ўз ичига олувчи ўта кенг қамровли тушунчадир. Бунда биз олам одам яшайдиган жой, деган маънога қараганда янада кенгроқ мазмунга эга бўламиз.

«Онтология» атамаси. Фалсафанинг кўплаб соҳалари ва турли йўналишлари бор. Улар орасида борлиқ тўғрисидаги фан «Онтология» муҳим ўрин эгаллайди. Онтологиянинг предметини борлиқ ташкил этади. Унинг мазмуни борлиқ ва йўқлик, меъёр ва сифат, миқдор ва ўлчов, макон ва замон, ҳаракат ва ўзгариш каби тушунчалар орқали ёритилади.

Ўз ўрни ва аҳамиятига кўра асл фалсафани ўрганиш айнан онтологиядан бошланади. Шунинг учун ҳам ўтмишда яшаган файласуф ва мутафаккирлар ижодида онтология қамраб оладиган борлиқ ва мавжудлик, коинот ва олам, ботинийлик ва зоҳирийлик, борлиқ ва йўқлик, материя ва ҳаракат, макон ва замон, чеклилик ва чексизлик, инсон ва жамият борлиғи билан боғлиқ масалаларга алоҳида аҳамият берилган. Фалсафа тарихида ушбу соҳага доир турли оқимлар ва йўналишлар шаклланган.

«Онтология» атамаси борлиқ ҳақидаги таълимот маъносида илк бор Р.Гоклениус (1636 йил) ва И.Клауберг (1646 йил) томонидан илмий муомалага киритилган. Луғавий маънода у юнонча “ontos” – борлиқ ва “logos” – таълимот деган мазмунни англатади. Ғарб файласуфи Х.Вольф тадқиқотлари бу атаманинг кенг тарқалишига асос яратди ва у фалсафанинг асосий мазмунини ташкил этувчи муҳим бўлимини ифодалай бошлади.

“Борлиқ тушунчаси”.¹ Файласуфлар қадим замонлардан буён «борлиқ» ва «йўқлик» ҳақида баҳс юритишган. Улар борлиқнинг вужудга келиши, моҳияти, хусусиятлари ва шакллари ҳақида кўплаб асарлар ёзишган. Хўш, борлиқ нима? Бу савол бир қарашда жуда оддий кўрингани билан унга шу чокқача барча кишиларни бирдай қаноатлантирадиган жавоб топилгани йўқ. Бу ҳолат борлиққа турлича нуқтаи назарлардан қарашларнинг мавжудлиги билан изоҳланади. Масалан, айрим файласуфлар борлиқни моддийлик, моддий жисмлар билан боқлаб тушунтиришади. Уларнинг нуқтаи назарларича, борлиқ – объектив реалликнигина қамраб олувчи тушунчадир. У ҳолда фикр, инсон тафаккури, ўй-хаёлларимиз борлиқ тушунчасидан четда қолар эканда, деган саволга улар, бундай тушунчалар объектив реалликнинг хосиласидир, деб жавоб беришади.

¹ Ушбу қисм ф.ф.д., проф. Б.Тураев асарлари асосида тайёрланди.

Фалсафанинг борлиқ хақидаги таълимотни изохлайдиган қисми — онтология деб аталади. (Бу тушунчани фалсафада биринчи бор Х. Вольф қўллаган). Олам ва борлиқ масалаларини фалсафанинг ана шу соҳаси ўрганади.

Йўқлик ҳеч нима демақдир. Ҳамма нарсани ҳеч нарсага айлантирувчи, ҳамма нарсанинг ибтидоси ҳам, интихоси ҳам йўқликдир. Бу маънода йўқлик чексизлик, ниҳоясизлик ва мангулик билан бирдир. Йўқлик чекинган жойда борлиқ пайдо бўлади. Демак, борлиқнинг бунёдкори ҳам, кушандаси ҳам йўқликдир. Борлиқ йўқликдан йўқликкача бўлган мавжудликдир. Йўқликни ҳеч нарса билан қиёслаб бўлмайди. Фанда йўқлик нима, деган саволга жавоб йўқ.

Борлиқнинг структуравий тузилишини унинг сифатий ривожланиши нуқтаи назаридан олиб қарасак, моддий олам бу ҳолда ҳам учта даражага ажралади. Унинг ташкилий структура даражаларини: аорганик дунё (нотирик табиат), органик дунё (тирик табиат) ва ижтимоий дунё (жамият) га ажратилади. Улар бир-биридан хилма-хиллиги, уюшганлиги, нисбий мустақиллиги ва фаоллиги билан фарқ қилади.

Аорганик дунё ёки нотирик табиатда физикавий ва химиявий алоқадорликлар ҳукмронлик қилади, шу туфайли нотирик табиатдаги қонуниятлар шу табиат фанлари доирасида чекланган бўлиб, тирик дунёга нисбатан пассив ва ташкилий уюшганлиги паст даражада бўлади.

Тирик табиатда яъни органик дунёда эса биологик алоқадорликлар ҳам қатнашганлиги сабабли унинг уюшганлик даражаси юқорироқ, фаолроқ ва мураккаброқ тузилган бўлади.

Ижтимоий дунё даражасида эса, юқорида айтилган алоқадорликлардан ташқари, жамиятга хос бўлган ижтимоий алоқадорликлар ҳам иштирок этади. Бундай дунёнинг тузилиши ниҳоятда мураккаб бўлиб, борлиқ бу даражада ўзининг ўта уюшганлигини, нисбий мустақиллигини ва юқори даражада фаоллигини намоиш қилади. Бу дунёнинг структуравий элементи бўлган ҳар бир инсон жамиятга хос бўлган барча алоқадорликларни ўзида акс эттиради ва ижтимоий муносабатларда, алоқадорликларда онгли равишда, мақсадга биноан, муайян мўлжалларни олдиндан белгилаган ҳолда ҳаракат қилади.

Бу борада оддий бир мисол келтирайлик. Масалан, қўлингиздаги китобни ҳам ҳар хил, бир-бирига ўхшамайдиган, аммо бир касбдаги олим ва мутахассислар ёзишган. Агар сиз, масалага ижтимоий дунёнинг тузилиши нуқтаи назаридан баҳо бермоқчи бўлсангиз, унда мазкур китобнинг қайси қисми қандай ёзилгани, кимнинг қандай фикрлаши, мавзуни содда ва халқчил тушунтира олиши ёки мураккаб тилда баён қилишига эътибор беринг. Шунда масала бироз ойдинлашади. Худди шундай ҳолни сизга турли фанлардан дарс бераётган ўқитувчилар мисолида ҳам кузатишингиз мумкин. Кейин эса, ўзингиз ва ўртоқларингизнинг дарсларга, китобларга, уларни ўзлаштириб, ўқиб ва уқиб олишга, ҳаётга муносабатингизга виждонан баҳо бера олсангиз, бу борадаги мураккаб жараёнларни муайян даражада тўғри англаб олишингиз мумкин. Ҳолбуки бу — бор-йўки сиз, ўқитувчиларингиз ва мазкур китобни

ёзган кишилар ҳаётининг кичик бир қисмидаги жараёнлар, холос. Ҳаёт эса ниҳоятда мураккаб, унда бир вақтнинг ўзида, бирваракайига қанчадан-қанча воқеа ва ходисалар кечади. Масалан, сиз ҳозир ана шу сатрларни ўқияпсиз, жисмингиз ва ҳаёлингизда, атрофингизда, сиз билан бирга яшаётган, сиз биладиган ва билмайдиган одамлар жисми, онги ва қалбида не-не ўзгаришлар, жараёнлар кечмоқда... Демак, табиат доимий ўзгаришда ва ҳаракатда, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишда, ривожланишда ва таракқиётда. Сиз ва бизнинг умримиз эса, ана шу чексизликнинг бир лаҳзаси, жисмимиз ва жонимиз ҳам азалий ва абадий ўзгаришлар жараёнидаги оламнинг мўжизасидир. Бу оламда айнан сиз ва бизнинг дунёга келганимиз ҳам Яратганнинг ана шундай мўжизаси ва биз эса мана шу ёруғ оламда ўтганларнинг келажақдаги авлодлар билан боқланишида бир халқамиз холос. Ва айнан ана шундай бўлганлиги учун ҳам табиат, жамият, ривожланиш ва таракқиёт қаршисида доимий қарздормиз. Бу қарздорлик дунёга бизгача келганлар ва кетганлар, келадиганлар ва келмайдиганлар, кела олганлар ва кела олмаганлар руҳи қаршисидаги чуқур масъулият хиссидир.

Инсон томонидан ном қўйилган дунёлар ҳеч қачон бир-биридан ажралиб, алоҳида ҳолда мавжуд бўлмаган. Улар ҳам бир-бири билан узвий алоқадорликларда бўлади ва уларнинг бири иккинчисидан келиб чиқади. Одатда, камроқ алоқадорликларга эга бўлган система унга нисбатан кўпроқ алоқадорликларга эга бўлган системага қарганда мураккаброқ ва ташкилий жиҳатдан уюшганроқ бўлади. Бу ерда ҳам ана шу қоида амал қилади.

Анорганик дунёда инъикоснинг энг содда ва қўйи шакли — механик инъикос фаолият кўрсаца, органик дунёда унга нисбатан мураккаброқ кўринишдаги биологик инъикос намоён бўлади. Бундай инъикоснинг ўзига хос бўлган томони танловчанлик, сесканувчанлик ва мақсадга мувофиқ ҳаракат қилишдир, жамиятда эса, инъикоснинг энг олий шакли социал инъикос фаолият кўрсатади. Бу инъикос ўзида инъикоснинг бошқа шакллари ҳам қамраб олган бўлади. Онгли ва юқори доирада уюшган фаол инъикос, алоқадорлик, хатти-ҳаракатлар ижтимоий дунёга хосдир.

Борлиқ шаклий структура даржаларининг балки биз хали билмайдиган янада мураккаброқ турлари ҳам бордир, лекин улар хали бизнинг тушунчаларимиз доирасига сикмайди. Хуллас, борлиқнинг ташкилий структура даражалари бир-биридан алоқадорликларининг сони ва сифати жиҳатидан, энергия ва информация алмашиш хусусияти билан, фаоллиги ва уюшганлиги даражаси билан фарқ қилади.

Борлиқ ва мавжудлик. Атрофимиздаги одам, олам, табиат, жамият, тафаккур, қоялар, ўй-хаёлларимиз барчаси бирдай мавжуддир, улар турли тарзда ва шаклларда намоён бўлиб, ҳаммаси мавжудлик белгиси остида умумлашиб, борлиқ тушунчасига киради.

Аслида эса, борлиқ категорияси умумий абстракция бўлиб, мавжудлик белгиси билан барча нарса ва ходисаларни ўзига қамраб олувчи ўта кенг тушунчадир. У ўзига нафақат объектив реалликни, балки субъектив реалликни ҳам қамраб олади.

Анъанавий фалсафий қарашларда борлиқнинг учта соҳаси ажратиб кўрсатилади. Уларга: табиат борлиғи, жамият борлиғи, онг борлиғи киради. Булар учун энг умумий белги, уларнинг мавжудлигидир.

Шунингдек, фалсафий адабиётларда табиат борлиғи ва жамият борлиғининг қуйидаги шакллари ҳам фарқланади. Табиат борлиғи одатда табиатдаги нарсалар (жисмлар), жараёнлар, ҳолатлар борлиғи сифатида тушунилади. У иккига бўлинади: азалий табиат борлиғи (ёки табиий табиат борлиғи, у инсондан илгари ва унинг иштирокисиз ҳам мавжуд бўлган) ва одам меҳнати билан ишлаб чиқарилган нарсалар борлиғи («иккинчи табиат» борлиғи, яъни маданият). Иккинчи табиат борлиғи эса, ўз навбатида, қуйидаги кўринишларда учрайди:

- инсон борлиғи (инсоннинг нарсалар оламидаги борлиғи ва одамнинг ўзига хос бўлган инсоний борлиғи);

- маънавий борлиқ (индивидуаллашган ва объективлашган маънавий борлиқ);

- социал борлиқ (айрим одамнинг тарихий жараёндаги борлиғи ва жамият борлиғи), у ижтимоий борлиқ ҳам деб аталади.

Кейинги йилларда виртуал борлиқ (лот. *virtus* – эҳтимол тугилган, мумкин бўлган; *realis* – ҳақиқий, мавжуд) – замонавий техника воситалари ва инфор­мацион коммуникациялар ёрдамида яратиладиган ва инсонга оламни ўзига хос идрок этиш ва англаш имконини берадиган сунъий дунё шакли ҳақида ҳам кўплаб фикрлар билдирилмоқда. Борлиқнинг турли компьютер моделлари ва электрон борлиқ унинг синонимларидир. 20-а.нинг 60-й.лари охирида Майрон Крюгер томонидан “Сунъий борлиқ” тушунчаси илмий муомалага киритилган бўлса, Жарон Ланьер ҳозирги кунда кенг тарқалган “вертуал борлиқ” атамасини 1989 й.да илмий муомалага киритган эди. У 1984 йилда дунёда биринчи виртуал борлиқ фирмасини ташкил этди. Бу атама компьютерда яратиладиган муҳитда олам, борлиқ шакллари ва инсоннинг мавжудлиги ғоясини ифода этади.

Виртуал борлиқни одамлар яратади. Шу боис унда мавжуд барча нарсаларнинг манбаи инсон онгидир. Бинобарин, уобъектив тарзда, яъни инсон миясида эмас, балки компьютерда мавжуд бўлади. Инсон томонидан яратилганидан кейин у инсон онгидан қатъи назар яшашда давом этади, бу онгга ҳар хил таъсир кўрсатади, мазкур онгнинг мазмунига – билимлар, эмоциялар, кайфият ҳамда онгнинг бошқа унсурларига қараб, ҳар хил идрок этилади.

Борлиқнинг моддий шакли материя ўзига барча жисмларни, ходисаларни, жараёнларни ва уларнинг хусусиятларини қамраб олади. Бундан ташқари у тафаккурни ҳам, оламда мавжуд бўлган барча алоқадорликларни ва муносабатларни ҳам қамраб олувчи умумий фалсафий тушунчадир.

Моддий оламнинг асосида ётувчи умумий моҳиятни ахтариш фалсафада материя ҳақидаги тасаввурларнинг майдонга келишига ва ривожланишига сабабчи бўлди. Материя тушунчаси моддий унсурга нисбатан ҳам, атомга нисбатан ҳам, праматерияга нисбатан ҳам умумийроқ бўлган тушунчадир. Материя оламдаги барча моддий объектларни, бутун объектив реалликни

ифода этувчи энг умумий тушунчадир. Файласуфлар «Том маънодаги материя фақат фикрнинг махсули ва абстракциясидир» деб ёзишади. Файласуфлар барча моддий объектларга хос хусусиятларни умумий тарзда ифодалаш учун кўллайдиган тушунча материя деб аталади. Демак, материя моддий объектларга хос энг умумий тушунча, фалсафий категориядир.

Борликнинг асосида ётувчи мохиятни ахтариш тарихи ҳам фаннинг узок ўтмишига бориб тақалади. Масалан, қадимги Ҳиндистон ва Хитойда, Миср ва Бобилда, қадимги ўрта Осиё ва Юнонистонда баъзи файласуфлар оламнинг асосида қандайдир модда ёки муайян унсур ётади, деб ҳисоблашган. Уларнинг баъзилари бу унсурни олов, бошқалари сув ёки ҳаво, айримлари эса — тупроқдан иборат деб ҳисоблашган. Баъзи бир фалсафий таълимотларда эса, оламнинг асосида — олов, ҳаво, сув ва тупроқ ётади, барча нарсалар ана шу тўртта унсурнинг бирикишидан ҳосил бўлган, дейилган.

Оламнинг асосида ётувчи субстанцияни ахтаришнинг яна бир йўли нарсаларнинг таркибидаги бўлинмас энг кичик унсурни, яъни нарсаларнинг таркибидаги умумий субстрат (лотинча *substratum* — асос маъносини англатади) ни ахтаришдир. Бундай йўналишга мансуб оқимлардан бири атомистик оқим ҳисобланади. Масалан, қадимги Юнон файласуфлари Левкипп, Эпикур, Демокрит ва Лукрецийлар нарсаларнинг ва бутун оламнинг асосида энг кичик бўлинмас унсурлар атомлар ётади, улар ўзларининг шакли, ҳаракатланиши ва вазнлари билан бир-бирларидан фарқ қилади, деб ҳисоблашган.

Албатта бу таърифларни бир ёклама мутлақлаштириб тушунмаслик лозим. Бу таърифларда кўпроқ сезги аъзоларимизга бевосита таъсир этиши мумкин бўлган реаллик назарда тутилган. Нимаики мавжуд бўлса, уларнинг ҳаммаси биргаликда сиз билан биз мансуб бўлган дунёни ифодалайди. Аммо табиат, жамият ва инсон тафаккурининг асосида ётувчи ва уларни бирлаштирувчи шундай бир умумлаштирувчи тушунча ҳам борки, у объектив оламнинг мазмунини ифода этади. Бундай тушунча ҳақидаги тасаввурлар бутун фан тарихи мобайнида ривожланиб келган. Дастлаб, бу умумлаштирувчи тушунча, нарсаларнинг асосида нима ётади, деган нуктаи назардан келиб чиқиб, субстанция (лотинча, *substantia* — ниманингдир асосида ётувчи мохият деган маънони беради) деб аталди.

Субстанция – муайян нарсалар, ходисалар, воқеалар ва жараёнларнинг хилма-хил кўринишлари ички бирлигини ифода этувчи ва улар орқали намоён бўлувчи мохиятдир. Оламнинг асосида битта мохият — субстанция ётади, деб ҳисобловчи таълимотни монизм деб аташади. Файласуфлар субстанция сифатида бирор жисмни, ходисани, материяни, қояни ёки руҳни олишган. Субстанция сифатида моддий жисмларни, материяни олувчилар — материалистик монизм тарафдорлари. Қояни, руҳни олувчилар эса — идеалистик монизм тарафдорлари ҳисобланадилар. Шунингдек, оламнинг асосида ҳам моддий жисм ёки материя, ҳам қоя ёки руҳ ётади деб ҳисобловчи файласуфлар дуалистлар (дуализм лотинча, *dualis* — иккиланган деган тушунчани англатади) деб ҳисобланади. Арасту, Моний, Р. Декарт ва бошқалар

дуалистлардир. Оламнинг асосида кўп субстанциялар ётади деб ҳисобловчиларни эса плюрализм (лотинча pluralis — кўпчилик сўзидан олинган) тарафдорлари деб аташади.

Оламнинг намоён бўлиш шакллари хилма хилдир. Фақат моддий жисмларнигина ўзига қамраб олувчи оламни моддий олам дейишади. Айрим кишилар уни жисмоний, яъни физик олам деб аташади. Одамнинг маънавий, руҳий дунёсини қамраб олувчи оламни маънавий олам дейишади. Айнан шу пайтда биз билан биргаликда мавжуд бўлган олам актуал олам дейилади. Келажакда мавжуд бўлиш имконияти бор ва бўлиши мумкин бўлган олам потенциал олам дейилади.

Ҳар қандай жисмнинг ажралмас хусусияти лотинча «атрибут» сўзи билан аталади.

Борлиқнинг атрибутлари. Муайян жисмнинг айнан шу жисм эканлигини белгиловчи хусусиятлари унинг атрибутлари дейилади. Борлиқнинг ҳам бир қанча атрибутлари мавжуддир. «лар: ҳаракат, фазо, вақт, инъикос, онг ва бошқалар. Борлиқ ўзининг хоссалари, хусусиятлари орқали намоён бўлади. Энди борлиқнинг атрибутлари, яъни ажралмас туб хусусиятлари ҳақида тўхтаб ўтайлик.

Ҳаракат. Борлиқнинг атрибутлари ичида унинг асосий мавжудлик усулини ифода этувчи хусусияти ҳаракат ҳисобланади. Чунки борлиқ ҳаракатсиз ўзининг структуравий яхлитлигини сақлай олмайди.

Буни моддий борлиқ мисолида қараб чиқайлик. Фараз қилинг, қаршимизда бирор жисм турибди. Агар ҳаракат бўлмаганида эди, ёруқлик нурлари шу жисмга урилиб бизга қайтмаган бўлар эди, яъни биз уни кўрмаган бўлар эдик. Шунингдек, бу жисмнинг яхлитлигини сақлаб турган молекулалар, атомлар, элементар заррачалар ўртасидаги ўзаро таъсирлар ҳам бўлмасди. Натижада бу жисмнинг структуравий бирлигига путур етган бўлар эди. Теварак-атрофимиздаги предметлар ва ходисалар ҳаракат туфайли ўзининг муайян тартибини ва бирлигини сақлаб туради, шу туфайли, ўсиш, улқайиш, равақ топиш, ривожланиш мавжуддир.

Ҳаракат, бир томондан, моддий жисмлар ўртасидаги ва уларни ташкил этувчи элементлар ўртасидаги алоқадорликларнинг натижаси, бошқа томондан эса, улардаги ўзгаришлар сифатида содир бўлади. Шу нуқтаи назардан ҳам фалсафанинг ҳаракат бу умуман ҳар қандай ўзгаришдир, дейилган таърифи жуда ўринлидир. Ҳаракатнинг манбаи ҳақида гап кетганда, ана шу ўзгаришларнинг асосида ётувчи ўзаро таъсирлар ва улар орасидаги муносабатлар назарда тутилади.

Демак, ҳар қандай ҳаракатнинг манбаи шу системадаги ички ўзаро таъсирлар экан, ҳар қандай жисмнинг мавжудлигини, энг аввало, унинг ички алоқадорликлари таъминлайди.

Ҳаракатнинг турлари ҳақидаги мулоҳаза, асосан, ўзгаришларнинг хусусиятига асосланган. ўзгаришлар оддий фазовий силжишдан тортиб, мураккаб ижтимоий ўзгаришларгача такомиллашиб борган. Шу туфайли ҳаракатга фақатгина фазовий силжиш, деб қарамаслик лозим. Бундай қараш оламдаги барча жараёнларга механик ҳаракат нуқтаи назаридан ёндашишни

вужудга келтиради. Аслида оламда ўзгаришнинг хилма-хил кўринишлари мавжуд бўлиб, улар бир-биридан сифатий фарқ қилади.

Механик, химиявий, биологик, физик ўзгаришлар билан ижтимоий ўзгаришларни асло таққослаб бўлмайди. Тўқри, бу ўзгаришлар учун умумий бўлган фазовий силжишлар ҳаракат шакллариининг ҳаммасида ҳам, у ёки бу кўринишда намоён бўлиши мумкин. Лекин ҳамма ўзгаришни ҳам, фақатгина фазовий силжишдан иборат, деб бўлмайди. Масалан, Ернинг қуёш атрофидаги, Ойнинг Ер атрофидаги ҳаракатини фазовий силжишнинг яққол кўриниши дейишимиз мумкин. Лекин Ер бақрида рўй бераётган мураккаб геологик жараёнларни, Ер сиртидаги биосферанинг яшаш усулини биргина механик силжиш билан изохлаб бўлмайди. Ҳаракатнинг шакли қанчалик мураккаб бўлса, у билан боқлиқ бўлган ўзгаришлар ҳам шу қадар мураккаб бўлади. Материянинг ташкилий структура даражаси қанчалик юқори даражада бўлса, унда фазовий силжиш ҳам шу қадар кам сезилади.

Ривожланиш. Ўзгаришларнинг шундай бир шакли борки, уни фалсафада ривожланиш деб аталади. Ривожланиш бу — муайян системанинг муайян вақт ва фазодаги яхлит, комплекс, орқага қайтмайдиган, илгариланма йўналишга эга бўлган, миқдорий ва сифатий ўзгаришидир.

Шу жиҳатдан ҳаракатнинг икки хил тури бир-биридан фарқ қилинади. Ҳаракатнинг биринчи тури жисмда унинг сифати ва туркунлигини сақлаган ҳолда рўй берадиган ички ўзгаришларни ўз ичига олади. Яъни ҳар қандай жисмда бетўхтов ички ўзгаришлар рўй бериб туради, лекин бу ўзгаришлар шу жисмнинг ташқи сифатига жиддий таъсир кўрсатмайди.

Атрофимизни қуршаб турган ҳар бир жисм молекулалардан, молекулалар эса атомлар ва элементар заррачалардан ташкил топган экан, бу жисмларнинг молекуляр ва атом тузилиш даражасида ҳам бетўхтов ўзгаришлар рўй бериб туради. Шунингдек, ҳар бир жисм ўзининг атрофидаги бошқа жисмларнинг ва улардан тарқалаётган нурланишларнинг таъсирига ҳам учраб туради. Бундай ташқи таъсирларни ўзида инъикос эттириш жараёнида рўй берадиган ўзгаришлар ҳам бу жисмнинг сифатий ўзгариб кетишига олиб келмаслиги, унинг туркунлиги ва асосий сифати сақланиб қолиши мумкинлиги ҳақида хулоса чиқариш мумкин.

Биз юқорида қайд этган ички ва ташқи таъсирлар оқибатида рўй берувчи ўзгаришлар аста-секин тўпланиб, кейинчалик жисмда кескин сифатий ўзгаришнинг вужудга келишига ҳам сабаб бўлиши мумкин. Мана шундай ўзгариш, яъни жисмнинг сифатини ўзгартирувчи ҳаракат иккинчи турдаги ҳаракатга киради ва у ривожланиш деб аталади.

Ривожланиш жараёни ҳам икки турда бўлади. Биринчи турдаги ривожланиш бўйича, жисмда ҳар қандай сифатий ўзгариш рўй беришига қарамасдан, уни ташкил этган материянинг сифатий тузилиш даражаси ўзгармасдан қолаверади.

Шу мулоҳазаларга таянган ҳолда, ҳаракатнинг бешта шаклини ажратиб олиш мумкин. Улар — механик, физик, химиявий, биологик ва ижтимоий ҳаракатлардир.

Ҳаракат шакллари. Фалсафада ҳаракат шакллари туркумлашнинг бир қанча бошқа кўринишлари ҳам бор. Айрим олимлар ҳаракат шакллари ҳар бир фаннинг номи билан боқлаш керак, деб ҳисоблашади. Бундай қарашнинг хатолиги шундаки, фанларнинг кўпчилиги ҳаракат шаклини эмас, балки миқдорий муносабатлар ва ҳолатларни акс эттиради. Масалан геодезия ёки геометрия, тригонометрия ёки топография, чизикли алгебра қандай ҳаракат шаклини ўрганади? Кибернетика эса ҳам табиатда, ҳам жамиятда амал қилувчи бошқариш жараёнларини ўрганади, яъни бу фан битта эмас, балки бир қанча ҳаракат шакллари қамраб олади.

Ҳаракат шакллари турлаш бўйича қуйидаги табиий-илмий концепция ҳам диққатга сазовордир. Мазкур концепция бўйича ҳаракат шакллари қуйидагича турланади: физик ҳаракат (элементар заррачалар, майдон ва атомларнинг ҳаракати), химиявий ҳаракат (атомлар ва молекулаларнинг ҳаракати) ва бунда ҳаракатнинг ривожланиши икки йўналишга ажралади, 1) ҳаракат ривожланишининг юқори йўналишида биологик ҳаракат шаклланади; 2) ҳаракат ривожланишининг қуйи йўналишида эса геологик ҳаракат шаклланади, биологик ҳаракатнинг тараққиёти ижтимоий ҳаракатга олиб боради.

Яна бир бошқа концепцияда эса ҳаракат борлиқнинг ташкилий тузилиш даражаларига мос равишда турланган. Бу концепцияда ҳаракат шакллари учта синфга ажратилади: нотирик табиатда — элементар заррачалар ва майдон ҳаракати, тирик табиатда – ҳаётнинг намоён бўлиши, жамиятда – одамнинг фаолияти.

Ижтимоий ҳаракат бизга маълум бўлган ҳаракат шакллари ичида энг мураккаби бўлиб, унда инсоннинг онгли фаолияти, инсон тафаккури, ижтимоий гуруҳларнинг фаолияти, ўзаро муносабатлари, жамият миқёсидаги ижтимоий фикр биргаликда ҳаракатга келади. Бу ҳаракатни чизикли, батартиб ҳаракатлар билан мутлақо таққослаб бўлмайди. Унинг келажагини башорат қилиш ҳам ўта мураккабдир.

Фазо ва вақт, макон ва замон. Борлиқнинг асосий яшаш шакллари макон ва замон, яъни фазо ва вақт киради. Фазо нарсаларнинг кўламини, ҳажмини, ўзаро жойлашиш тартибини, узлукли ёки узлуксизлигини ифодаласа, вақт ходисаларнинг кетма-кетлиги, жараёнларнинг давомийлигини ифодалайди.

Маълумки, ҳар қандай моддий жисм жойга, кўламга, ҳажмга эга. Фазо — вақтнинг муайян лаҳзасида оламини ташкил этган нуқталарнинг ўзаро жойлашиш тартибини акс эттирса, вақт эса фазонинг муайян нуқтасида рўй берувчи ходисалар кетма-кетлиги тартибини ифодалайди.

Фазо ва вақт тушунчалари, кўп ҳолларда, форс тили таъсирида ёзилган адабиётларда макон ва замон, деб ҳам аталади. Бу тушунчалар фазо ва вақтнинг ташқи, нисбий хусусиятларинигина акс эттиради, холос. Фазо нарсалар жойлашадиган жой маъносида, вақт эса ходисалар бўлиб ўтадиган муддат маъносида ишлатилади.

Фазо ва вақтни тушуниш бўйича субстанциал ва реляцион ёндашишлар мавжуд. Субстанциал концепция тарафдорлари фазони нарсалар жойлашадиган идиш, бўшлиқ деб билишади. Уларнинг фикрича, ҳамма нарса

фазо ичига жойлаштирилган. Фазо ўзига нарсаларни сиқдирувчи субстанция. Ҳеч нарсаси йўқ, яъни нарсалар солинмаган фазо ҳам бўлиши мумкин, дейилади. Реляцион концепция тарафдорлари эса, нарсалар фазовий ўлчамга эга, дейишади.

Ҳеч нарсасиз фазонинг бўлиши мумкин эмас. Бу фарқни релятивистик физика асосчиси Альберт Эйнштейн шундай тушунтирган эди. Фараз қилиб, бир казарма солдатларни кўз олдингизга келтиринг. Илгариги, Ньютон физикасига кўра, солдатлар чиқиб кетиши билан казарма бўш қолади, ана шу субстанциал концепциядаги фазодир. Янги физикага кўра, солдатлар чиқиб кетиши билан казарма ҳам йўқолади. Бу реляцион концепциядаги фазодир.

Фазо ва вақтнинг хусусиятлари. Фазо ва вақт борлиқ миқдорий ва сифатий жиҳатларни ифодалашига қараб, метрик ва топологик хусусиятларга эга. Фазо ва вақтнинг метрик хусусиятлари борлиқнинг миқдорий муносабатларини акс эттириб, ўлчанадиган, кўзга ташланадиган ва нисбий табиатли хусусиятларидир. Уларга кўлам, бир жинслилик, изотроплик (анизотроплик) каби хусусиятлар киради.

Фазо ва вақтнинг топологик хусусиятлари эса, борлиқнинг туб сифатий жиҳатларини ифодалайди. Бундай хусусиятларга узуксизлик, боқланганлик, ўлчамлилик, компактлик, тартибланганлик сингари хусусиятлар киради. Вақтнинг топологик хусусиятларига орқага қайтмаслик, бир ўлчамлилик каби хусусиятлар кўшилади.

Фазо (вақт) нинг метрик ўзгаришлари борлиқ структурасини жиддий ўзгартира олмайди, топологик ўзгаришлар эса борлиқнинг сифатий ўзгаришига сабабчи бўлади. Масалан, бир боқланган системанинг кўп боқланган системага ўтиши фазо топологиясини тубдан ўзгартиради, яъни фазонинг икки нуқтасини туташтирувчи турлича йўллар пайдо бўлади. Бундай фазода катта идишнинг ичига кичик идишни сиқдириш мумкин бўлади. ўлчам даражаси кўп бўлган система ўлчов даражаси кам бўлган системага нисбатан кўринмас ва мураккаб бўлади. Шунингдек, фазо ва вақтнинг метрик хусусиятларини кучли ўзгариши топологик хусусиятларининг ўзгаришига олиб келиши мумкин. Масалан, фазонинг эгрилик даражаси кучли ўзгарса, бир боқланган фазо кўп боқланган фазога айланиши мумкин.

Оламдаги алоқалар, ўзгариш ва ривожланиш. Боғланишларнинг турлари. Оламдаги нарса ва ходисаларнинг ҳаракати, ўзгариши, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб туриши, ривожланиши, улар ўртасидаги алоқадорлик ва ўзаро таъсир каби масалалар қадимдан мутафаккирлар, олимлар, файласуфлар ўртасида турли баҳс, мунозара, тортишувларга сабаб бўлган. Чунки улар тўғрисида аниқ билимга эга бўлмасдан туриб, олам ва унинг тараққиёти, ривожланиш манбаи, ҳаракатлантирувчи кучлари тўғрисида ҳамда, энг асосийси, келажак ҳақида илмий тасаввурга эга бўлиш қийин.

Атрофимиздаги жамики нарса-ходисалар, яъни энг майда заррачалардан тартиб то Ер, қуёш, Коинотгача барчаси, шу жумладан, кишилиқ жамияти

ҳам, доимо ҳаракат, ўзгариш ва ривожланишдадир. Улар ўртасида абадий ўзаро боқлиқлик, ўзаро таъсир ва алоқадорлик мавжуд. Оламда ўз-ўзидан, тасодифий равишда ҳеч қандай ҳаракат ҳам, ўзгариш ҳам юз бермайди.

Хуллас, ҳаракат деб оламдаги ҳар қандай ўзгаришга айтилади. Ривожланиш тушунчаси эса куйидан юқорига, оддийдан мураккабга томон илгарилаб борувчи ҳаракатни ифодалайди. Лекин бу жараён гох тўқри чизиқли, гох аста-секин кенгайиб борадиган спиралсимон шаклдаги ҳаракатдан иборат бўлиши мумкин.

Бунда доимий бир томонга, масалан, вақтнинг ўтмишдан келажакка томон ўтиши ҳам, лекин маконда воқеа ва ходисаларнинг такрорланиши, замонда орқага қайтишлар ҳам содир бўлиб туради. Баъзида тараққиётнинг маълум бир босқичида олдинги босиб ўтилган давр такрорлангандек бўлади, аммо бу илгаригидан фарқ қиладиган, бошқачароқ тарздаги такрорланишдир.

Ҳеч қачон бир хил тонг отмайди, деб бежиз айтмайдилар. Ҳолбуки, ҳар куни тонгда ўша куёш чиқади, ўша тоқу тошларни, боқу биёбонларни, биз яшаётган заминни ёритади. Одамлар ҳам, иш ва ташвишлар ҳам ҳамон ўша-ўшадек. Кимдир ишга шошади, кимдир ўқишга, кимдир яна илгариги кундек бекорчиликдан зерикади... Аммо дунё ўзгармадими бу бир куннинг ичида? унда минглаб болалар туқилмадими, сон-саноксиз жараёнлар рўй бериб, Ер сайёрасининг турли бурчакларидан бошқа жойларга қанчадан-қанча ахборотлар тарқатилмадими? Она замин ўз ўқи ва куёш атрофида айланишини давом эттирмадими? Буларнинг барчаси бир куну-тунда рўй берган ботиний ва зохирий ўзгаришларнинг намоён бўлишидир.

Қонун тушунчаси. Дунёнинг мавжудлиги ана шундай ботиний ва зохирий ўзгаришларнинг абадий такрорланиб туришидан иборатдир. Бу такрорланишлар эса ўз моҳияти ва хусусиятларини сақлаб қолганликларидан қонун ва қонуният тусини олган.

Масалан, биз Ньютон томонидан кашф этилган бутун олам тортишиш қонунини ўрганганимизда ана шундай ҳолни идрок этганмиз. Бу қонуннинг асосий моҳияти бутун оламдаги нарсаларнинг бир-бири билан алоқадорлиги тамойилининг доимий такрорланиши, ҳар сония ва ҳар дақиқада бу ҳолатнинг содир бўлиб туришини исботлайди.

Қонунга қўйидагича таъриф бериш мумкин: қонун оламдаги нарса ва ходисаларнинг муҳим, зарурий, умумий ва такрорланиб туривчи боқланишлари, ўзаро алоқалари ва муносабатларининг намоён бўлишидир. Энди қонуннинг белгиларига тўхталамиз:

- қонун турли-туман алоқадорликлар, боқланишлардан фақат муҳимларини, яъни шундай боқланишларни ифодалайдики, булар оламнинг мавжудлиги, ўзгаришлари ва ундаги нарса ҳамда ходисаларнинг моҳиятидан келиб чиққан бўлади;

- қонун зарурий боқланишларни ифодалайди, яъни тасодифий боқланишлар, гох пайдо бўлиб, гох йўқолиб кетадиган боқланишларга асосланмайди.

- қонун нарса ва ходисаларнинг умумий боқланишларини ифодалайди.

Қонун нисбатан барқарор, такрорланиб турувчи боқланишларни (муносабатларни) ифодалайди, яъни бир сафар юз бериб, иккинчи сафар юз бермайдиган боқланишларни қонун қамраб олмайди. Масалан, бир йили қишдан кейин баҳор келиб, кейинги йилда қишдан кейин бирданига ёз келишини тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки, бу табиат қонуни — фасллар ўзгариши қонуни доирасига кирмайди.

Айният ва зиддият билан боғлиқ қонуният. Оламдаги ҳар бир нарса ва ходиса бир-бирини тақозо қиладиган ва шу билан бирга, бир-бирини истисно қиладиган қарама-қарши томонлар бирлигидан иборат.

Айният тушунчаси нарса ва ходисалар ўртасидаги ўхшаш томонларни ифодалайди. Шу билан бирга нарса-ходисалар бир-биридан фарқ қиладиган томонлар, хусусиятлар, белгиларга ҳам эгадир. Айнан бир хил бўлган нарсанинг ўзи йўқ. Ҳатто дарахтнинг бир шохида ёнма-ён турган 2 барг ҳам бир-биридан фарқ қилувчи баъзи жиҳатларга эга. Ҳеч бўлмаганда, улар бир-биридан макондаги ўрни билан фарқ қилади.

Ҳаётдан мисол келтирадиган бўлсак, бир-бирига ташқи томондан тамомила ўхшаш бўлган Ҳасан ва Хусанларда ҳам жуда кўп фарқ қилувчи хусусиятлар бор. Масалан, уларда феъл-атвор, қизиқиш тури, дунёқарашлар ҳар хил бўлиши, яъни уларнинг ички дунёлари фарқ қилиши мумкин. Демак, тафовут нарса — ходисаларнинг фарқ қилувчи томонларини ифодаловчи тушунчадир.

Қарама-қаршилик деб эса, нарса, воқеа-ходисаларнинг бир-бирини тақозо этувчи ва шу билан бирга бир-бирини инкор этувчи томонлари, кучларининг ўзаро муносабатига айтилади.

Қарама-қаршиликлар ўртасидаги муносабатни зиддият деган тушунча ифодалайди. Кўп ҳолларда айният ва тафовутнинг зидлиги ва уларнинг бир махражга келиши, меъерий ўзгаришлар туфайли ривожланиш, тараққиёт, янгиланиш жараёнлари амалга ошади. Тараққиёт шу маънода айният, тафовут ва зиддиятларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва ҳал қилинишидан иборат бўлган абадий ва азалий мураккаб жараёндир.

Инсоният пайдо бўлибдики, унинг ҳаётида айният ва тафовут ҳам, зиддият ва қарама-қаршиликлар ҳам мавжуд бўлиб келмоқда. Одамзод зиддиятлар камроқ бўлган, кишиларнинг хилма-хил интилиш ва мақсадлари, бир-биридан фарқ қиладиган қоялари уйқунлашган, барқарорлик устувор бўлган жамиятни қуриш учун бош қотириб келмоқда.

Ана шундай интилишлар фанда «Конфликтология» (конфликт — зиддият, логос- таълимот) деб аталадиган фалсафий йўналиш пайдо бўлишига олиб келган. Бу соҳа билан шуқулланадиган олим ва мутахассислар конфликтологлар деб аталади. Улар конфликтларни келтириб чиқариш эмас, балки уларнинг олдини олиш ва жамият учун фойдали тарзда ҳал қилиш йўллари ва усуллари устида бош қотиришади.

Ҳар бир зиддиятнинг аниқланиши, ҳал қилиниши ўзгаришга, янгиланишга, бир сифатдан иккинчи сифатга, эскидан янгига ўтишга сабаб бўлади. Олам турли-туман бўлганлиги учун зиддиятлар ҳам хилма-хилдир. Масалан, ички ва ташқи зиддиятлар, асосий ва асосий бўлмаган зиддиятлар мавжуд. Улар ўртасида фарқ бўлгани билан бирга, мутлақ чегара ҳам йўқ.

Чунки амалда, ҳаётда улар бир-бирига ўтиши, биргалашиб кетиши ва тараққиётда турли хил ўрин тутишлари мумкин.

Миқдор ва сифатнинг боғлиқлиги қонуни. Оламнинг мавжудлиги — миқдор ва сифат воқелиги тарзида ҳам намоён бўлади. Бунинг мохияти шундан иборатки, нарса ва ходисалардаги сезиларли бўлмаган миқдорий ўзгаришлар аста-секин тўплана бориб, тараққиётнинг маълум бир босқичида меъёрни бузади ва сакраш йўли билан туб сифат ўзгаришларига олиб келади.

Моддий оламдаги хилма-хил нарса ва ходисалар бир-биридан ўз сифати билан ажралиб туради. Сифат — нарсаларнинг ички ва ташқи муайянлиги бўлиб, унинг қатор хосса, белги, хусусиятлари бирлигини ифодалайди. Сифат нарса қандай бўлса, уни шундайлигича кўрсатиб беради, жисмнинг барча ташқи хоссаларини боқлиқликда намоён қилади.

Демак, сифат нарсанинг умумийлигини, яхлитлигини, унинг нисбий барқарорлигини, бир-бирига ўхшашлиги ёки ўхшамаслигини ифодалайди. У кенг маънода нарсаларнинг турли-туман хоссалари йиқиндисиدير. Лекин сифат ва хосса айнан бир хил маънодаги тушунчалар эмас. Сифатнинг ўзгариши, муқаррар суръатда, хоссанинг ўзгаришига олиб келади. Бироқ хоссанинг ўзгариши ҳар доим сифатнинг ўзгаришига таъсир этавермайди, айрим хоссалар нарсаларнинг сифатига таъсир этмасдан йўқ бўлиб кетиши мумкин. Сифат предметнинг доимийлигини, нисбий барқарорлигини ифода этади.

Нарсалар сифат муайянлигидан ташқари, бир-биридан миқдорий томонлари билан ҳам фарқ қилади. Миқдор предметнинг хажми, ўлчови, оқирлиги, ҳаракат тезлиги ва шу кабилар билан тавсифланади. Табиат ходисалари каби ижтимоий ходисалар ҳам миқдорий томонга эга. Чунончи, сув ўз солиштирма оқирлигига, қайнаш ва музлаш даражасига эга. Бир ижтимоий тузум бошқасидан хусусияти жиҳатидангина эмас, балки ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиёти, меҳнат унумдорлиги, маданияти ва хоказолар билан ҳам фарқ қилади. Ҳар қандай нарса миқдор ва сифат бирлигига эга. Табиатда фақат миқдорга ёки сифатга эга бўлган, яъни сифати бўлиб миқдори, миқдори бўлиб аксинча, сифати бўлмаган нарсанинг ўзи йўқ.

Миқдор ва сифатнинг бирлиги, ўзаро боқлиқлиги меъёр тушунчасида ифодаланади. Меъёрнинг бузилиши предмет мавжудлиги мумкин бўлмаган ҳолатга олиб келади.

Ҳар қандай нарса ва ходисага миқдор ва сифат ўзгаришлари хосдир. Миқдор ўзгаришлари билан сифат ўзгаришлари ўртасида қатъий қонуният мавжуд бўлиб, бу қонуният қуйидагича ифодаланади: миқдорий ўзгаришлар сифат ўзгаришларини тайёрлаб, ҳар бир аниқ ҳолатда муайян туб сифат ўзгаришларини келтириб чиқаради ва шу ҳолатда миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши содир бўлади. Оламдаги барча ўзгаришлар аста-секин содир бўладиган миқдор ўзгаришларидан бошланади. Миқдор ўзгаришлари муайян чегарада сифатнинг барқарорлигига таъсир этмайди. Миқдорий ўзгаришлар чегарадан чиқиши билан сифатнинг барқарорлиги бузилади. Натижада сифат йўқолиб, янги сифат юзага келади. Тараққиёт

жараёнида миқдор ўзгаришлари туб сифат ўзгаришларига ўтиши билан бирга сифат ўзгаришлари миқдор ўзгаришларига ҳам ўтади.

Сакраш нима? Сакраш табиат ва жамиятда содир бўладиган сифат ўзгаришларини англатадиган фалсафий тушунча бўлиб, тараққиётнинг узлуксиз кўринишига қараганда анча тез ўтадиган жараён дир.

Сакраш миқдор ўзгаришларидан сифат ўзгаришларига ўтишда узлуксизликнинг узилишини билдиради. Сакраш нарса ва ходисаларнинг узлуксиз ривожланиш давомида тайёрланиб, шу узлуксиз ривожланиш моменти тугаб, узилиш содир бўлиши билан зарурий равишда юз беради. Сакраш бирданига, тўсатдан бўладиган ҳолатгина эмас, балки янги сифат элементлари кўпайиши орқали юз берадиган тадрижий жараён ҳам дир.

Демак, ҳар қандай ўзгариш, ҳар қандай ривожланиш миқдор ва сифат ўзгаришларининг ўзаро бир-бирига ўтиши орқали содир бўладиган жараёнлардан иборат.

Инкорни инкор қонуни. Борлиқнинг ҳамма соҳасида доимо эски, умри тугаётган нарса ва ходисаларнинг барҳам топиши, янги нарса ва ходисаларнинг вужудга келиш жараёни содир бўлиб туради. Бундаги эскининг янги билан алмашилиши инкор деб аталади.

Ўзгариш ва ривожланиш жараёнида ўз-ўзини инкор этиш тамойили ниҳоятда муҳим. Бунда ворислик – эскининг инкори ва янгиликнинг шаклланиши сифатида намоён бўлади. Ана шу жараёнларнинг доимий такрорланиши инкорни инкор қонунининг моҳиятини билдиради.

Мазкур қонунга мувофиқ объектив воқеликдаги нарса ва ходисаларнинг ривожланиши жараёнида эскининг янги томонидан инкор қилиниши рўй беради. Бироқ, аксарият ҳолларда, эскилик бутунлигича инкор қилинмайди, ундаги ижобий томонлар сақланиб қолади.

Инкор тушунчаси кундалик онгда «йўқ», сўзи билан кўшилиб кетади, инкор қилмоқ — «йўқ» демақ дир, бирор нарсани рад этмоқ дир. Лекин диалектикада инкор кундалик онгда ишлатиладиган тушунчадан фарқ қилади. Диалектикада инкор қилиш тўқридан-тўқри «йўқ» дегани эмас, яъни нарсани мавжуд эмас, деб эълон қилмоқ ёки уни ҳар қандай усул билан йўқотиб ташламоқ эмас.

Инкорни диалектик тушуниш янгининг эски билан оддий алмашуви бўлмасдан, балки эскининг бақрида вужудга келиб, ундан фойдаланиб, қарор топишини тан олиш дир. Диалектик инкорнинг муҳим икки жиҳати мавжуд: биринчиси, эскининг ўрнига янгининг келиши табиий-тарихий жараён бўлганлиги учун тараққиётнинг муҳим шарти ҳисобланса; иккинчиси, у янгини эски билан ворисий боқлиқ эканлигини ҳам ифодалайди.

Инкорни инкор қонунини тушуниш учун уни нега шундай деб аталишини изохламоқ лозим. Фалсафанинг бу таълимотини икки марта такрорланувчи инкорда ифодаланиши оламдаги нарса ва ходисаларнинг доимий равишда ўзгариб, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб бориши ва оқибатда, ривожланиш узлуксиз эканлигидан келиб чиқади.

Бу қонунга кўра, ҳар бир мавжуд бўлган нарса ва ходиса ўзигача бўлган сифат ва миқдор инкор этилишининг махсули, шу билан бирга, ана шу нарса ва ходисаларнинг ўзи ҳам шароитнинг ўзгариши, вақтнинг ўтиши билан

инкор этилишга махкумдир. Демак, ҳар бир нарса ва ходисанинг ўзгариши ва ривожланиши ҳамиша икки ва ундан кўпроқ инкор этишлар билан амалга ошади. Инсоният тарихи – авлодлар алмашинуви тарихидир, дейилганида ҳам ана шундай хол назарда тугилади.

Инкорни инкорнинг яна бир муҳим белгиси шуки, тараққиётдаги даврийликнинг муайян халқасида, яъни навбатдаги инкор босқичида унинг олдинги босқичидаги баъзи белгилар такрорланади. Масалан, дон ўсимликдан яна донларга айланади, кейинроқ яна ўсимликка ва хоказо.

Категория нима? Бу сўз қадимги юнон тилидан олинган бўлиб: «изохлаш», «тушунтириш», «кўрсатиш», деган маъноларни англатади. Унинг мазмунидаги бундай хилма-хиллик қадимги даврларданок илмий тадқиқот йўналишига айланган.

Фалсафа тарихида уларни биринчи бўлиб, Арасту таърифлаб берган. У ўзининг «Категориялар» деган асарида уларни объектив воқеликнинг умумлашган инъқоси сифатида қараб, туркумлаштиришга ҳаракат қилган. Хусусан, унингча қуйидаги категориялар мавжуд: «мохият» (субстанция), «миқдор», «сифат», «муносабат», «ўрин», «вақт», «холат», «мавқе», «ҳаракат», «азоб-укубат». Бу туркумлаштириш, ўз вақтида илмий билишда жуда катта аҳамиятга эга бўлган. Кейинчалик Арасту «Метафизика» асарида «мохият», «холат» ва «муносабат» категорияларини ҳам изохлаган.

Маълумки, унгача Юнонистонда кўпроқ политика ва риторика (нотиклик санъати) фанлари системалашган, яъни фан сифатида тизимга туширилган эди. Чунки ўша даврда кўшинни, мамлакатни ва одамларни бошқариш учун сиёсат ва нутқ маданияти сирларини билиш катта аҳамиятга эга бўлган. Аммо ўша даврларда фалсафанинг қонунлари, категориялари ва асосий таянч тушунчалари муайян тизимга туширилмаган, изчил баён қилинган билимлар системаси сифатида шакллантирилмаган эди. Ҳатто Юнонистоннинг машҳур олими ва мутафаккири Суқротни ҳам ана шундай, хали гўёки шаклланмаган фан билан шуқуллангани ва ёшларни бу илм йўлига бошлаб, уларнинг нотўқри тарбиясига сабаб бўлганликда айблаган ҳам эдилар. Бу хол Суқротнинг буюк шогирди Арастунинг мазкур фанни аниқ система тарзида ифодалашга киришиши учун туртки бўлган. Олим фалсафанинг қонун ва категорияларини биринчи марта системалаштирган, таърифлаган ва фалсафани фан даражасига кўтарган. ўша даврдан бошлаб фалсафа ўз қонунлари, тамойиллари, категориал тушунчаларига эга бўлган фанга айланган. Шарқда бу масалага Форобий, Беруний ва ибн Синолар ҳам катта аҳамият берганлар.

XVII-XIX асрларга келиб, фалсафий категориялар таҳлилида янги давр вужудга келди. Хусусан, И. Кант қарашларида категориялар «сифат» (реаллик, инкор, чегаралаш), «миқдор» (бирлик, кўплик, яхлитлик), «муносабат» (субстанция ва хусусият, сабаб ва ҳаракат, ўзаро таъсир), «модаллик» (имконият ва имконияцизлик, воқелик ва новоқелик, зарурият ва тасодиф) тарзида изоҳланган. Кантдан фарқли ўлароқ, Ҳегел эса мантикий категорияларни: «борлик» (сифат, миқдор, меъёр), «мохият» (асос, ходиса,

мавжудлик), «тушунча» (объектив, субъектив, абсолют қоя) тарзида изохлаган.

Фалсафа фанининг категориялари ҳақидаги турли қарашларни умумлаштириб айтганда, уларнинг мантиқий тушунчалар сифатидаги қуйидаги тавсифлари бор: 1) объектив воқеликнинг инъикоси; 2) нарса ва ходисаларнинг ўзаро боқланиш ва алоқадорлигини мантиқий умумлаштирувчи билиш усули; 3) нарса ва ходисаларнинг ривожланиши билан ўзгариб турувчи мантиқий тушунча; 4) борликнинг мавжудлигидан келиб чиқадиган тарихий — мантиқий билиш даражаларидан бири. Кўпчилик мутахассислар категориялар олам, ундаги нарса ва воқеалар, уларнинг асосий ва такрорланиб турувчи алоқадорлигини ифодаладиган кенг мазмундаги тушунчалардир, деган фикрга қўшиладилар. Бу маънода борлик, воқелик, ҳаракат, макон, замон, миқдор, сифат ва бошқалар фалсафанинг ана шундай категорияларидир.

Фалсафада ўз хусусиятларига кўра, «жуфт категориялар» деб аталадиган; умумий боғланиш ва алоқадорлик муносабатларини ифодаловчи тушунчалар ҳам бор. Улар нарса ва ходисаларнинг муайян йўналишдаги энг муҳим, зарурий, нисбатан барқарор, даврий такрорланиб турувчи боқланиш ва алоқадорлик муносабатларини ифодалайди. Фалсафа категориялари мазмунидаги ички бирлик, боқланиш, алоқадорлик ва муносабатларнинг яхлитлиги билиш жараёнининг узлуксизлигини таъминлайдиган умумий қонуният тарзида вужудга келган.

Алохидалик, хусусийлик, умумийлик. Улар нарса ва ходисаларнинг ривожланиш жараёнидаги макон-замон муносабатларини конкрет тарзда намоён қилади. Умумийлик – оламдаги алохида, индивидуал тарзда намоён бўлаётган нарса – ходисаларнинг турфа, хилма-хил умумлаштирувчи хосса ҳамда хусусиятларнинг муштараклашган холда намоён бўлишидир.

Алохидалик ва умумийлик ўртасидаги боғланиш, алоқадорлик ва муносабат «хусусийлик» категорияси орқали ифодаланади. Биринчидан, бу категорияларнинг мазмуни оламнинг бирлиги, уларнинг мантиқий ифодаси конкретлик бўлиб ҳисобланади. Иккинчидан, «алохидалик», «хусусийлик», «умумийлик» нарса ва ходисаларнинг макон-замон конкретлигини ифодаладиган, нисбатан мустақил мантиқий тушунчалар тарзидагина намоён бўлиши мумкин. Зеро, уларнинг нисбатан мустақиллиги, ички бирлигининг намоён бўлиш шаклидир.

«Бутун», «қисм» «структура», «система», «элемент» категориялари. Фалсафанинг «алохидалик», «хусусийлик», «умумийлик» категориялари билан «бутун», «қисм» «структура», «система», «элемент» категориялари ўртасида узвий боқлиқлик ва муайян фарқлар мавжуд. Яъни «алохидалик», «хусусийлик», «умумийлик» нарса ва ходисалар ривожланиш жараёнидаги боқланиш, алоқадорлик муносабатларининг яхлитлигини нисбатан мустақил ифодалаш бўлса, «бутун», «қисм», «структура», «система», «элемент», категориялари эса, уларнинг макон ва замондаги боқланиш муносабатларини жараён тарзида ифодалашдир.

Шу нуқтаи назардан, бутунни – умумийлик, қисмни ёки элементни – алохидалик тарзида олиб қараш ҳолатлари учрайди. Шунингдек, муайян ўхшашлик бўлишига қарамасдан, системани умумийлик тарзида қабул қилиш мумкин эмас. Бунда система турли даражадаги умумийликларнинг мажмуи ҳам бўлиши мумкин. Умуман, нарса ва ходисаларни таркибий жиҳатдан «бутун», «қисм», элементларга ажратиш билишга хос нисбий ходиса бўлиб, унинг самарадорлигини таъминлайдиган зарурий шартдир. Шунга кўра, юқорида айтилган ҳар иккала категориялар тизими билишнинг босқичи сифатида эмас, балки усули сифатида олиб қаралиши керак.

«Мохият ва ходиса» категорияси ҳам шундай таҳлилни талаб қилади. Моҳият-ўзида алохидалик, махсуслик, умумийликнинг мазмунини, сабабини, заруриятини, имкониятини, бутун, қисм, система, структура, элемент тарзида намоён қилади. Ҳодиса эса, уларнинг боғланиши, алоқадорлик ва муносабатларининг намоён бўлишидир. Моҳиятни алохидалик, махсуслик, умумийлик, бутун, қисмга мос келишига қараб, туркумлаштириб ўрганиш мақсадга мувофиқ.

Нарса ва ходисалар доимий ривожланиб туриши жараёнида, уларнинг моҳияти ҳам, шунга мос тарзда ходиса ҳам ўзгариб туради. Моҳиятдаги ҳар қандай жузъий ўзгариш ҳам, унинг муқаррар ўзгарган ходисасида ифодаланади. Масалан, сувнинг электр токини ўтказиш хусусияти, унинг температурасига боқлиқлиги аниқланган. Агар биз сувнинг температурасини маълум даражада кўтарсак, унинг электр токини ўтказиш хусусиятини ўлчайдиган асбоблар бу ўзгаришларни қайд қилмаслиги мумкин. Лекин, бундан сувнинг моҳиятини ифодалайдиган электр токини ўтказувчанлик хусусияти йўқолган, деган хулоса келиб чиқмайди.

Мазмун ва шакл. Фалсафада мазмун ва шакл категорияси нарса, ходисаларнинг мавжудлиги ва ривожланиш жараёнини билиш усули сифатида муҳим аҳамиятга эга.

Мазмун - нарса ва ходисаларнинг ривожланиш жараёнидаги системани ташкил қилган элементларнинг структуравий боқланиши бўлиб, уни бошқа системалардан фарқини белгилайдиган алоқадорликлар ва муносабатларини ифодалайди.

Шакл эса – системани ташкил қилган элементларнинг структуравий боқланишлари, алоқадорликлари, муносабатларининг ифодаланишидир. Ҳозиргача фалсафий адабиётларда мазмун ва шакл ўртасидаги боқланишларни бир-биридан ажратиб таҳлил қилиш анъанавий ҳарактерга эга. Яъни, мазмуннинг ўзгариши шаклнинг ўзгаришига олиб келади, деган хулоса устувор бўлган. Ваҳоланки, системанинг элементлари структуравий боқланишларсиз, алоқадорликларсиз мавжуд бўлиш мумкин бўлмаганлигидек мазмун ва шакл ҳам бир-бирисиз мавжуд бўла олмайди. Фалсафада мазмун ва шакл категориясини бошқа категориялар тизимидан ажратиб олиб, нисбатан мустақил таҳлил қилганда, унга инсонларнинг муайян манфаатлар ва эҳтиёжлар асосида ёндашишларини алоҳида эътиборга олиш керак. Бу умуман мазмун ва шаклнинг объектив ҳарактерига путур

етказа олмаса ҳам, уларни баҳолашдаги субъектив, муқобил қарашларда ўз ифодасини топади.

Сабаб ва оқибат. Нарса ва ходисаларнинг ички бирлиги, яхлитлиги ва тарихий-тадрижий ривожланиш тамойилига кўра, уларнинг мазмуни ва шакли ўзгариб туради. ўз навбатида, ҳар қандай системанинг элементлари ўртасидаги структуравий боқланиш конкрет мазмунга эга бўлиб, унга мос мазмунларда ўз ифодасини топади. Бошқача қилиб айтганда, мазмун ва шакл ўртасидаги алоқадорлик, боқланиш, муносабатнинг характери муайян сабабга асосланади. Яъни, нарса ва ходисаларнинг система шаклида намоён бўлиши, муайян сабаб оқибатидир. Демак, нарса ва ходисаларнинг тадрижий ривожланиши сабаб-оқибат муносабатлари тарзида намоён бўлади. Шунга кўра, сабаб – бирор нарса ва ходиса ривожланиш жараёнининг оқибатидир.

Нарса ва ходисаларнинг ривожланиши жараёнидаги сабаб ва оқибат муносабатларини билишда, уларнинг макон ва замондаги тарихий ва мантиқий изчиллиги муҳимдир. Бошқача қилиб айтганда, бир томондан, ҳар қандай сабаб аввалги ходисалар ёки уларнинг ривожланиш оқибати тарзида намоён бўлади. Иккинчи томондан эса, бу оқибат кейинги ривожланишнинг сабаби бўлиб ҳисобланади.

Нарса ва ходисаларнинг ривожланиши асос бўлган сабаблар тизими мавжуд. Уларни шартли равишда: асосий ва асосий бўлмаган, муҳим ва муҳим бўлмаган сабабларга ажратиш мумкин.

Зарурият ва тасодиф. Объектив оламни билишда зарурият ва тасодиф категорияси муҳим фалсафий-методологик аҳамиятга эга. Зарурият – нарса ва ходисаларнинг вужудга келиши, шаклланиши ва ривожланишини таъминлайдиган шарт-шароитлар, муносабатлар мажмуасидир. Тасодиф эса – заруриятнинг намоён бўлиш шаклидир. Зарурият ва тасодиф категорияси оламни фалсафий билишнинг муштараклигини ва самарадорлигини таъминлайди.

Шу нуқтаи назардан, заруриятни туркумлаштирганда, унинг макон ва замондаги структуравий тузилишини ташкил қилган элементларини системали-структурали таҳлил қилиш лозим. Шунингдек, заруриятни сабаб-оқибат муносабатлари тарзида тушуниш лозим. Зарурият нарса ва ходисаларнинг муқаррар ривожланиш қонуниятдан келиб чиқади ҳамда объектив сабаблар тизимига асосланади.

Зарурият ва тасодифнинг алоқадорлиги, боқланиши шундаки, улар бир-бирисиз мавжуд бўла олмайди, яъни заруриятнинг муқаррарлиги тасодифга ҳам хосдир. Шунинг учун фалсафий адабиётларда тасодифларнинг муқаррарлиги, тарихийлиги, сабабийлигини, қонунийлигини инкор қилувчи қарашлар қайриилмийдир.

Имконият ва воқелик ҳам фалсафанинг муҳим категорияларидир. Фалсафанинг сабаб ва оқибат, мазмун ва шакл, зарурият ва тасодиф, моҳият ва ҳодиса сингари категориялари воқеликдаги ўзгариш, янгилиниш ҳолатларининг муҳим томонлари, боғланиш ҳолатлари ва асосий тамойилларини ифодаласа, имконият ва воқелик узлуксиз ривожланиш

жараёнидаги нарса ва ҳодисаларнинг, икки хил босқичи, даври, ҳолатини ҳамда бу даврлар ўртасидаги ўзаро муносабатни ифодалайди.

Имконият бу янги нарса, ҳодиса ва тамойиллар келиб чиқишини ифодаловчи муайян шарт-шароит ва вазият мажмуидир. Нарса ҳамда ҳодисанинг ички табиатига кўра зарурий равишда реаллашиши лозим бўлган, бироқ ҳали юзага чиқмаган воқеликдир. Воқелик эса имкониятнинг нисбатдоши бўлиб реал ҳолат ва мавжуд бўлиб турган ҳодисаларни ифодалайдиган категориядир.

Имконият ва воқелик муайян мазмунга эга бўлган олам ҳодисотларининг икки томони, ривожланишнинг бошланиш моменти ва ниҳояси, узлуксиз тараққиёт жараёнининг бир-бири билан боғлиқ, бир-бирини тавсифлайдиган халқалари, деб аташ м-н. Ривожланиш узлуксиз имкониятларнинг вужудга келиши, уларнинг воқеликка айлана боришидан иборат жараён дир. Бунда имконият эндигина куртак отаётган, рўёбга чиқиши лозим бўлган ҳодиса бўлса, воқелик эса баъзи ҳолларда ўз умрини тугаллаётган, эскириш жараёнида ўз интиҳосига қараб бораётган ҳодисадир.

Имконият нарса ва ҳодисаларнинг макон ва замондаги ривожланиш тенденциясини таъминлайдиган, муайян қонуниятларга асосланади. Воқелик эса, шу қонуниятларга асосланган ривожланишнинг намоён бўлишидир. Имконият ва воқелик категориясини ҳам, билишнинг умумий мантиқий тамойилларига кўра, бошқа категориялар билан боқлиқликда таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Таянч тушунчалар: олам, онтология, борлик, борлик шакллари, индивидуал борлик, ижтимоий борлик, реал борлик, виртуал борлик, йўқлик, мавжудлик, реаллик, материя, ҳаракат, ривожланиш, фазо, вақт, табиат, табиий муҳит, биосфера, ноосфера, ҳаёт, боғланиш, алоқадорлик, такрорланиш, қонун, қонуният, айният, тафовут, қарама-қаршилик, зиддият, миқдор, сифат, инкор, инкорни инкор, ворислик, янгилиниш, категориялар, алохидалик, умумийлик, сабаб ва оқибат, мазмун ва шакл, система ва элемент, бутун ва бўлак, моҳият ва ҳодиса, зарурият ва тасодиф, имконият ва воқелик.

Такрорлаш учун саволлар

1. Олам нима ва унда одамнинг ўрни қандай?
2. Борлик ва йўқлик тушунчалари тўғрисида нималарни биласиз?
3. Борлиқнинг мураккаб тузилиши деганда нима тушунилади?
4. Реал, конкрет ва виртуал борлиқнинг ўзига хос хусусиятларини тушунтириб беринг?
5. Мавжудлик ва реаллик нима?
6. Ҳаракат ва унинг асосий шакллари тўғрисида сўзлаб беринг.
7. Фазо ва вақт, макон ва замон қандай маъноларни англатади?
8. Ҳаёт нима ва унинг мазмуни нимадан иборат?
9. Қонун нима?
10. Табиат ва жамият қонунларининг қандай хусусиятлари бор?

11. Оламдаги айният ва зиддият ҳолатларига мисоллар келтира оласизми?
12. Миқдор ва сифат нима? Меъёр-чи?
13. Инкор нима? Инкорни инкор-чи?
14. Фалсафий категориялар тизими, уларнинг мазмуни.
15. Жуфт категориялар мазмунидаги ички бирликнинг асоси нимада?

5-МАВЗУ. БИЛИШ ФАЛСАФАСИ (ГНОСЕОЛОГИЯ)

Режа:

1. Билиш ва билим — фалсафий таҳлил мавзуи
2. Билишнинг объекти ва субъекти. Инсон билишининг асосий босқичлари
3. Илмий билишнинг моҳияти ва усуллари, назария ва методология
4. Ҳақиқат тушунчаси. Унинг шакллари
5. Ўзликни англаш ва ахборот омили
6. Ҳозирги даврда юксак билимли ёшларни тарбиялаш масалалари

Билиш ва унинг шакллари. Билишнинг моҳияти, шаклланиш ва ривожланиш қонуниятлари, хусусиятларини ўрганиш фалсафа тарихида муҳим ўрин эгаллаб келмоқда. Инсон ўз билими туфайли борлиқ, табиат, жамиятни ва ниҳоят, ўз-ўзини ўзгартиради. Билишга қаратилган инсон фаолиятини ва уни амалга оширишнинг энг самарали усулларини тадқиқ этиш фалсафа тарихида муҳим аҳамиятга эга. Шу боис ҳам фалсафанинг билиш масалалари ва муаммолари билан шуқулланувчи махсус соҳаси — “Гносеология” вужудга келди ва у қадимги латинча “гнозис” – билиш ва “логос” – фан, илм маъноларини англатади.

Инсон билиши ниҳоятда кўп қиррали, мураккаб ва зиддиятли жараёндир. Гносеология асосан, билишнинг фалсафий муаммоларини ҳал этиш билан шуқулланади. Ҳар бир тарихий давр жамиятнинг ривожланиш эҳтиёжларидан келиб чиқиб, гносеология олдига янги вазифалар қўяди. Хусусан, XVII аср ўрталарида европалик файласуфлар илмий билишнинг аҳамияти, ҳақиқий илмий билишлар ҳосил қилишнинг усулларини ўрганиш, илмий ҳақиқат мезонини аниқлаш билан шуқулландилар. Тажрибага асосланган билимгина ҳақиқий билимдир, деган қояни олқа сурдилар.

XVIII аср мутафаккирлари илмий билишда инсон ақли имкониятларига, рационал билишнинг ҳиссий билишга нисбатан устунлигига алоҳида урқу бердилар. Буюк немис файласуфи И. Кант билиш натижаларининг ҳақиқийлиги хусусида эмас, балки инсоннинг билиш қобилиятлари ҳақида баҳс юритди. Гносеология олдида инсон оламни била оладими, деган масала кескин қўйилди. Инсоннинг билиш имкониятларига шубҳа билан қарайдиган файласуфлар агностиклар деб аталдилар.

Билиш нима? Билиш инсоннинг табиат, жамият ва ўзи тўқрисида билимлар ҳосил қилишга қаратилган ақлий, маънавий фаолият туридир. Инсон ўзини қуршаб турган атроф-муҳит тўқрисида билим ва тасаввурга эга бўлмай туриб, фаолиятнинг бирон-бир тури билан муваффақиятли шуқуллана олмайди. Билишнинг махсули, натижаси илм бўлиб, ҳар қандай касб-корни эгаллаш фақат илм орқали рўй беради. Шунингдек, билиш инсонгагина хос бўлган маънавий эҳтиёж, ҳаётий заруриятдир.

Инсоният кўп асрлар давомида орттирган билимларини умумлаштириб ва кейинги авлодларга бериб келганлиги туфайли ҳам ўзи учун қатор қулайликларни яратган. Инсон фаолиятининг ҳар қандай тури муайян илмга таянади ва фаолият жараёнида янги билимлар ҳосил қилинади.

Кундалик фаолият жараёнида тажрибалар орқали билимлар ҳосил қилиш бутун инсониятга хос бўлган билиш усулидир. Билимлар бевосита ҳаётий эҳтиёждан, фаровон ҳаёт кечириш заруратидан вужудга келган ва ривожланган. Инсониятнинг анча кейинги тараққиёти давомида илмий фаолият билан бевосита шуқулланадиган ва илмий назариялар яратувчи алоҳида социал гуруҳ вужудга келди. Булар — илм-фан кишилари бўлиб, илмий назариялар яратиш билан шуқулланадилар.

Билишнинг икки шакли: кундалик (эмпирик) билиш ва назарий (илмий) билиш бир-биридан фарқланади.

Кундалик билиш усуллари ниҳоятда хилма-хил ва ўзига хос бўлиб, бундай билимларни системалаштириш ва умумлашган ҳолда кейинги авлодларга бериш анча мушкулдир. Ҳозирги замон қарб социологиясида халқларнинг кундалик билим ҳосил қилиш усулларини ўрганувчи махсус соҳа — этнометодология фани вужудга келди. Гносеология асосан назарий билиш ва унинг ривожланиш хусусиятларини ўрганиш билан шуқулланади. Назарий билишнинг объекти, субъекти ва предмети бир-биридан фарқлаш муҳим.

Билиш объекти. Тадқиқотчи-олим, файласуф, санъаткор ва бошқаларнинг, умуман инсоннинг билимлар ҳосил қилиш учун илмий фаолияти қаратилган нарса, ходиса, жараён, муносабатлар билиш объектлари ҳисобланади. Билиш объектлари моддий, маънавий, конкрет, мавҳум, табиий ва ижтимоий бўлиши мумкин. Билиш объектлари энг кичик зарралардан тортиб улкан галактикагача бўлган борлиқни қамраб олади. Билиш объектларига асосланиб, билим соҳалари табиий, ижтимоий-гуманитар ва техник фанларга ажратилади.

Билиш субъекти. Билиш билан шуқулланувчи кишилар ва бутун инсоният билиш субъекти ҳисобланади. Айрим олинган тадқиқотчи-олимлар, илмий жамоалар, илмий тадқиқот институтлари ҳам алоҳида билиш субъектларидир. Илмий фаолият табиат ва жамият моҳиятини билишгагина эмас, балки инсоннинг ўзига ҳам қаратилиши мумкин. Инсон ва бутун инсоният айна бир вақтда ҳам билиш объекти, ҳам билиш субъекти сифатида намоён бўлади.

Билишнинг мақсади илмий билимлар ҳосил қилишдангина иборат эмас, балки билиш жараёнида ҳосил қилинган билимлар воситасида инсоннинг баркамоллигига интилиш, табиат ва жамиятни инсонийлаштириш, табиий ва ижтимоий гармонияга эришишдир. Фан — фан учун эмас, балки инсон манфаатлари учун хизмат қилиши лозим. Инсон илмий билимлар воситасида маънавий баркамолликка эриша боргани сари илм-фан қадрият сифатида эъзозлана бошлайди. Фаннинг ҳар томонлама ривожланиши билан турли илм соҳаларининг ҳамкорлиги кучаяди, бутун илмий жамоалар билиш субъекти, янги илмий кашфиётлар ижодкорига айланадилар.

Билиш предмети субъектнинг билиш фаолияти қамраб олган билиш объектининг айрим соҳалари ва томонларидир. Фаннинг ўрганиш соҳаси тобора конкретлашиб боради. Табиатшунослик фанларини билиш предметига қараб ботаника, зоология, география, ихтиология ва бошқа соҳалари вужудга келгандир. Тадқиқот предмети фанларни бир-биридан фарқлашга имкон берадиган муҳим белгидир.

Билиш даражаларини шартли равишда: қуйи, юқори ва олий даражага ажратиш мумкин. Билишнинг қуйи даражаси барча тирик мавжудотларга хос бўлиб, ҳиссий билиш дейилади. Ҳиссий билиш сезгилар воситасида билишдир.

Инсоннинг сезги аъзолари (кўриш, эшитиш, хид билиш, таъм билиш, тери сезгиси) бошқа мавжудотларда бўлгани сингари унинг нарсаларга хос хусусият, белгиларини фарқлаш, табиий муҳитга мослашиш ва ҳимояланиши учун ёрдам

беради. Билишнинг қуйи босқичида сезги, идрок, тасаввур, диққат, хаёл ташқи олам тўқрисида муайян билимлар хосил қилишга ёрдам беради.

Билишнинг юқори босқичи фақат инсонларгагина хос бўлиб, ақлий билиш (рационал билиш) дейилади. Агар инсон ўз сезгилари ёрдамида нарса ва ходисаларнинг фақат ташқи хосса ва хусусиятларини билса, тафаккур воситасида нарса ва ходисаларнинг ички мохиятини билиб олади. Моҳият ҳамиша яшириндир, у доимо ходиса сифатида намоён бўлади. Ҳар бир ходисада моҳиятнинг фақат бир томонигина намоён бўлади. Шу боисдан ҳам ходиса алдамчи ва чалқитувчидир. Бинобарин, инсон сезгиларининг бирон бир нарса ёки ходиса тўқрисида берган маълумотлари ҳеч қачон унинг бутун моҳиятини очиб бера олмайди.

Тушунча, ҳукм ва ҳулосалар чиқариш илмий билишнинг муҳим воситаларидир. Бундай билиш инсондан алоҳида қобилият, кучли иродани тарбиялашни, нарса ва ходисалардан фикран узоқлашишни, диққатни бир жойга тўплашни, ижодий хаёлни талаб этади.

Билишнинг олий даражаси интуитив билиш, қалбан билиш, қойибона билишдир. ўзининг бутун борлиғини фан, дин, сиёсат ва санъат соҳасига бақишлаган буюк кишилар ана шундай билиш қобилиятига эга бўладилар. Интуитив билиш ҳиссий ва ақлий билишга таянади. Буюк шахсларнинг қойибона билиши уларнинг доимий равишда фикрини банд этган, ечимини кутаётган умумбашарий муаммолар билан боқлиқдир. Илмий билишнинг энг самарали усулларини аниқлаш гносеологияда муҳим ўрин эгаллаб келди. Ҳар бир фан ўзига хос билиш усулларидан фойдаланади.

Илмий билиш факт ва далилларга, уларни қайта ишлаш, умумлаштиришга асосланади. Илмий факт ва далиллар тўплашнинг ўзига хос усуллари мавжуд бўлиб, уларни илмий билиш методлари дейилади.

Илмий билишнинг методлари мавжуд ва уларни ўрганадиган махсус соҳа — методология деб аталади. Илмий билиш методлари ўз характерига кўра: 1) энг умумий илмий методлар; 2) умумий илмий методлар; 3) хусусий илмий методларга бўлинади.

Энг умумий илмий билиш методлари барча фанлар учун хос бўлган методлардир. Бунга анализ ва синтез, умумлаштириш ва мавҳумлаштириш, индукция ва дедукция, қиёслаш ва моделлаштириш қабиларни кўрсатиш мумкин. Масалан, табиатшунослик фанларида кузатиш, эксперимент, таққослаш умумилмий методлар бўлса, ижтимоий фанларда тарихийлик ва мантиқийлик умумилмий методлар ҳисобланади.

Хусусий илмий методлар ҳар бир фаннинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқади. Масалан, суҳбатлашиш, анкета сўрови, ҳужжатларни ўрганиш социология фанига хос бўлган хусусий илмий методлардир. Бир фанда яхши самара берадиган илмий билиш методи бошқа фанда шундай самара бермаслиги мумкин. Илмий билишда тўқри методни танлаш билишда муваффақият гарови ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, илмий тадқиқотда нимани ўрганиш керак, деган масала фан предметини аниқлашга имкон берса, қандай ўрганиш керак, деган масала эса илмий билиш методини тўғри белгилашга ёрдам беради.

Илмий билиш методлари ва илмий назария бир-бири билан узвий боқлиқдир. Илқор илмий назария фаннинг бутун тараққиёти давомида эришилган муҳим ютуқ бўлиб, у илгариги илмий қарашларни ижодий ривожлантириш, ўша ютуқларга танқидий нуқтаи назардан қараш орқали вужудга келади. Фан моҳиятан ўзи эришган ютуқларга шубҳа билан қарашни тақозо қилади.

Фан, фалсафа соҳасида эришилган ютуқларни мутлақлаштириш, уларга кўр-кўрона сиқиниш муқаррар равишда догматизмни келтириб чиқаради. Фан эришган ютуқлар ҳамisha нисбийдир. Лекин бундай нисбийликни мутлақлаштириш релятивизмни, фан ютуқларига ишончсизлик билан қараш эса, скептицизмни вужудга келтиради. Фан тараққиёти учун догматизм, релятивизм ва скептицизм жиддий халақит беради.

Илқор илмий назариялар маълум бир даврда илмий ва фалсафий қарашлар йўналишини ўзгартириши, илмийликнинг ўзига хос мезони бўлиши ҳам мумкин. Масалан, Чарльз Дарвиннинг эволюцион назарияси, А. Эйнштейннинг нисбийлик назарияси фалсафий ва илмий дунёқарашларда муҳим ўзгаришларни вужудга келтирди.

Гносеологияда ҳақиқат тушунчаси муҳим ўрин тутаяди. Ҳақиқат инсон билимларининг воқеликка мувофиқ келишидир. Ҳақиқатни очиш ёки илмий ҳақиқатга эришиш ҳар қандай илмий билишнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Ҳақиқат ўзининг мазмунига кўра мутлақ ва нисбий бўлиши мумкин. Фан ҳақиқати ҳамisha нисбий ҳарактерга эга бўлиб, уларнинг мажмуасидан мутлақ ҳақиқат вужудга келади.

Ҳақиқат ўз мазмунига кўра ҳамisha объективдир. Яъни унинг мавжудлиги айрим кишиларнинг хоҳиш-иродасига боқлиқ эмасдир. Масалан, ўзбекистоннинг миллий мустақиллиги объектив ҳақиқатдир. Айрим кишиларнинг бу мустақилликни тан олиш ёки олмаслигидан қатъи назар, бу ҳақиқат ўз мазмунини сақлаб қолаверади. Ҳақиқатни атайин бузиш ёки сохталаштириш охир-оқибатда фош бўлади ва ўз қадрини йўқотади. Шунингдек, ҳақиқат ҳеч қачон мавҳум эмасдир. У ҳамisha конкретдир. Ҳегель сўзлари билан айтганда, нимаики воқе бўлса, у ҳақиқатдир, ҳақиқат — воқеликдир. Ҳақиқат мазмунининг конкрет ҳарактери жой, вақт ва шароитни эътиборга олишни талаб этади.

Гносеологияда табиий-илмий ва ижтимоий билишнинг ўзига хос хусусиятларини англаш муҳим аҳамиятга эгадир. Узоқ йиллар давомида табиатшунослик фанларига хос бўлган объективлик, холислик илмийликнинг муҳим мезони деб ҳисоблаб келинди. Бироқ XX аср ўрталарида фан-техника инқилоби инсоният олдида пайдо бўлган муаммолар табиатшунослик фанлари олдига қадриятли ёндашув вазифасини кўя бошлади. Ақлли мавжудот бўлган инсон ҳар қачон табиатни ўрганишда ҳамisha ўз манфаатларини кўзлайди. Табиат ресурслари чексиз ва битмас-туганмасдир, деган бир ёқлама қараш охир-оқибатда инсон томонидан табиатга нисбатан шафқатсиз муносабатни вужудга келтирди. XX аср охирларига келиб табиатга нисбатан инсонларча, қадриятли муносабатда бўлиш зарурияти чуқурроқ англана бошлади.

Ижтимоий фанлар ҳамиша мавжуд сиёсий тузум, даврнинг талаб ва эҳтиёжлари билан узвий боқлиқ равишда ривожланади. Ижтимоий билишда жамият ҳам билиш объекти, ҳам билиш субъекти сифатида намоён бўлади: инсоният ўз тарихини яратувчи ва ўз-ўзини билувчидир.

Табиатшуносликда нисбатан барқарор системалар билиш объекти ҳисобланади. Табиатдаги нарса ва ходисалар тадқиқотчига ҳеч қандай қаршилиқ кўрсатмайдилар. Ижтимоий билишда эса, нисбатан тез ўзгарувчи системалар билиш объекти ҳисобланади. Ижтимоий билишга хос бўлган муҳим хусусият шундаки, у моддий ишлаб чиқариш соҳаларинигина эмас, балки жамиятнинг анча мураккаб маънавий ҳаётини, ижтимоий-сиёсий муносабатларни, қарашлар ва қояларни ҳам ўрганади. Ижтимоий фанлар миллий қоя ва миллий истиқлол мафқурасини шакллантиришда муҳим роль ўйнайди.

Гносеологиянинг мақсад ва вазифалари, билишнинг моҳияти ва мазмуни тўқрисида зарур билимларга эга бўлиш мамлакатимизда билимдон, ҳар жиҳатдан етук баркамол инсон шахсини шакллантиришда алоҳида ўрин тутади. Билиш назарияси бўлажак мутахассис-кадрларда муайян илмий лаёқат ва қобилиятларни шакллантиришга кўмаклашади. Миллий мустақиллик йилларида гносеология олдига қўйилаётган энг муҳим вазифалардан бири, илмий билимларнинг жамиятимиз тараққиёти, тинчлиги ва фаровонлиги учун хизмат қилишини таъминлайдиган омил ва механизмларни ўрганиш, улуқ аждодларимизнинг илмий билимларни ривожлантириш борасида орттирган тажрибаларини кенг оммалаштиришдир.

Билиш ва тил. Тил онг ва тафаккур, билиш жараёнининг инсонгагина хослигини исботловчи омиллардан биридир. Хўш, тил деганда ўзи нима тушунилади? Тил, бу энг аввало, муайян белгилар тизими демакдир. Аммо, тилнинг хусусиятларини шу билангина чеклаш тўқри эмас. Негаки, муайян белгилар тизими ҳайвонларга ҳам хос, улар ёрдамида жонзодлар ўртасида муайян ахборот алмашинуви содир бўлади.

Айтайлик, кабутарларининг «мухаббат» рақси, жонзодларнинг хавф-хатар пайдо бўлганда турли товуш — белгилар ёрдамида бир-бирини огохлантириши, айрим ҳайвонларнинг ўзи яшайдиган худудни турли йўллар билан «чегаралаб» чиқиши ана шундай белгилар тизимининг ўзига хос кўринишларидир. Лекин, жиддий эътибор бериладиган бўлса, бу белги — сигналлар тизими узок давом этган эволюция давомида хосил қилинган рефлекслар эканлигига ишонч хосил қилиш мумкин.

Демак, тил белгилар тизими сифатида келиб чиқишидан қатъий назар фақат инсонгагина хос ва у онг билан узвий боқлиқдир. Негаки, тилда онг гавдаланади. Тил ёрдамидагина онг кишининг ўзи ва бошқалар учун воқеликка айланади. Тилда ифодаланаётган маъно — мазмуннинг англаниши инсоннинг умумий билим даражаси, қизиқиши, қобилияти, конкрет шароитдаги кайфияти каби омилларга ҳам боқлиқ бўлади. Тил фикрлаш курали, мулоқот воситаси сифатида доимий такомиллашув жараёнини бошидан кечирмоқда. Айни пайтда инсоният биз кундалик ҳаётда қўллайдиган табиий тил билан бир қаторда мулоқотнинг ранг —

баранглигини таъминлайдиган, фикрни ифодалашга хизмат қиладиган ўзига хос имо-ишоралар рақс, мусиқа «тилига» ҳам эга. Шундай бўлса-да, улар сўзга кўчгандагина англашилади, ундаги мазмун тушунарли бўлади.

Шу билан бирга миллий тиллар билан бир қаторда илм-фан ютуқларининг тез тарқалишида муҳим роль ўйнайдиган интернационал тил-фан тили, унинг тушунчалари ва формулалари ҳам борлигини унутмаслик керак. XX асрда қўлланиш доираси тобора кенгайиб бораётган электрон ҳисоблаш машиналарининг «бейсик», «фортан» каби тиллари яратилди. Компьютерларнинг ижтимоий ҳаётдаги роли тез ўсиб бораётган ҳозирги даврда бу «тил»лар ахборотларнинг узатилиши ҳамда қабул қилинишида катта аҳамият касб этмоқда ва вақт бу жараёнларнинг янада тезлашаётганлигини кўрсатмоқда

Тил ўзига хос тарихий хотира ролини ўташини ҳам унутмаслик керак. Бу миллий тиллар мисолида айниқса, яққол кўринади. Зеро, миллат тилида унинг ўзлиги, босиб ўтган тарихий йўли, тафаккур тарзи акс этади, мустаҳкамланади. Шундай экан, мустақиллик шароитида миллий тилимиз ривожига алоҳида эътибор берилаётганлиги миллий ўзлигимизни англашимизнинг ўтиш жараёнида миллий истиқболимизни белгилашнинг узвий қисми сифатида қаралмоқи лозим.

Билиш ва ўз-ўзини англаш. Инсон воқеликни акс эттириш билан бир қаторда ўзи ҳақида фикр юритиш, руҳида кечаётган жараёнларни таҳлил қилиш, хатти-ҳаракатларини бошқаришдек қобилиятга ҳам эга. Ўзини ўзгалардан ажрата билиш, ўзига муносабат, имкониятларини баҳолаш ўз-ўзини англаш сифатида намоён бўлади. ўз-ўзини англашда ўзини билиш, баҳолаш ва тартибга солишдек унсурларни ажратиш мумкин. Бу унсурлар ўз-ўзини англашнинг соҳибига — субектига кўра фарқланувчи муайян шахс, ижтимоий гуруҳ, миллат, жамиятга хосдир.

Шахснинг ўз-ўзини англаши ҳақида гап кетар экан, у ўзини алоҳида организм, оила, ижтимоий гуруҳ, миллат, маданиятга мансублигини ва юқоридаги хусусиятларидан қатъи назар алоҳида ва бетакрор «Мен» сифатида англашдек босқичларни босиб ўтишини таъкидлаш зарур.

Инсоннинг камол топиш жараёни, ўз-ўзини англашнинг ривожланиши ўзига хос характер касб этади. Масалан, дастлабки даврда болада аввало, бошқалар томонидан берилган тасаввур ва баҳолар устунлик қилади. Боланинг тафаккури ўсиши билан, у оламни мустақил англай бошлайди ва ўзининг имкониятларини ўзи баҳолашга ўрганиб боради. Айнан мана шу даврда тўқри йўлга қўйилган тарбия муҳим аҳамиятга эга бўлади. Чунки, айнан мана шу тарбия таъсирида болада ўз имкониятларини тўқри баҳолаш ҳам ёки унга ортикча баҳо бериб юбориш ҳолати ҳам шаклланиб қолиши мумкин.

Шахснинг ўз-ўзини англаш жараёнида у мансуб бўлган маданият, турли ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва мафкуравий омиллар ҳам кучли даражада таъсир кўрсатади. Ана шундай хилма-хил таъсирлар мавжудлиги шахснинг ўз-ўзини англаши, баҳолаши ва фаолиятини тартибга солиши, назорат қилишини таъминлайди. Акс ҳолда озгина иқтисодий қийинчилик,

кичкинагина ижтимоий муаммо шахс ҳаётини издан чиқариб юбориши, турли хил таъсирлар домига тортиши мумкин. Буни тушуниб олиш бугунги кунда инсон онги ва қалби учун кураш тобора кескинлашиб ва интенсивлашиб бораётган бир шароитда айниқса муҳимдир.

Билиш ва ахборот. Кейинги йилларда “Ахборот”, “Ахборотлашган жамият”, «Информацион портлаш» тушунчалари тез-тез ишлатилмоқда. XX асрнинг энг муҳим ютуқларидан бири бу компьютерларнинг яратилганлигидир. Уларнинг яратилиши бир томондан инсон онги, тафаккури, куч -қудратининг, иккинчи томондан, ана шу кучга тушадиган юкнинг енгиллашишига хизмат қиладиган воситани яратиш йўлидаги уринишларнинг натижаси бўлди. Асримизнинг ўртасида пайдо бўлган бу восита шиддатли ривожланиш йўлини босиб ўтди. Дастлаб секундига минглаб операциялар бажара оладиган компьютерлар бўлган бўлса, уларнинг бугунги авлоди 10 миллионлаб мураккаб операцияларни қойилмақом қилиб уйдалайди.

Хўш, буларнинг инсон онги, билиши ва тафаккурининг моҳияти билан нима алоқаси бор? Гап шундаки, компьютерлар ҳам инсон тафаккурига хос бўлган хусусиятларга эга. Аммо улар қанчалик мураккаб операцияларни бажармасинлар, инсон томонидан программалаштирилган жараёнларнигина амалга оширадилар, ундан ташқарига чиқа олмайдилар. Инсоннинг фикрлаш жараёни онгсизлик, онглилик, кечинмалар, ижод каби ходисаларни қамраб олади. Компьютер эса бундай хусусиятларга эга эмас. Шундай экан, компьютерлар инсоннинг муайян йўналишлардаги ақлий фаолиятини енгиллаштиришга хизмат қилади ва ўзининг яратувчиси устидан ҳукмрон бўла олмайди.

Айрим тадқиқотлар натижаларига кўра, ҳозирги даврда фан соҳасида эришилган натижалар ҳар ўн йилда, информация олиш эса ҳар 3-4 йилда икки баробарга ошмоқда. Ана шундай шароитда инсон онги, унинг хотира қудрати бу ахборотларни ўзлаштира оладими, деган савол кўндаланг бўлмоқда. Янги билимлар, ахборот оқими унчалик кучли бўлмаган яқин ўтмишда тиришқоқ киши инсоният билими эришган асосий натижаларни ўзлаштира олар эди. Бугунги кунда фақат фаннинг турли йўналишлари бўйича йилига бир неча миллион китоб нашр этилмоқда. Ҳисоб-китобларга кўра, инсон энг янги адабиётларни ўрганиб боришга ҳаракат қилганда ҳам, унинг ҳар бир ўқиган бетига ўн минг ўқилмаган саҳифа тўқри келар экан.

Кишиларнинг пайдо бўлган янги китобларнинг аксариятини жисмонан ўқиб улгурмаганлиги «информацион портлаш» келтириб чиқараётган оқибатларнинг бир кўриниши, ҳолос. Масаланинг яна бир жиҳати борки, бу инсон тўплаган билим, ахборотнинг маънавий эскириши, кераксиз бўлиб қолаётганлигидир. Бундай эскириш суръати тобора тезлашиб бормоқда. Масалан, олий — таълим соҳасида бу жараён олти — етти йил, компьютер технологияси соҳасида эса бир йил давомида содир бўлаётганлиги ҳақида фикрлар билдирилмоқда. Бу агар сиз олий ўқув юртини битирганингизга етти йил бўлган бўлса, ўз вақтида олган билимларингизнинг аксарияти бугунги кун талабига жавоб бермаслигини билдиради. Ана шундай шароитда кишиларнинг ўз билимларини юқори даражада ушлаб туришлари улардан доимий диққат-

эътиборни, ўз устида ишлашни талаб қилади. Акс холда, таълим даргоҳини энг юқори натижалар билан битирган мутахассис ҳам тез орада чаласавод бўлиб қолиши мумкин.

Умумлаштириб айтганимизда, билишнинг моҳиятини, тушуниш, у билан боқлиқ бўлган жараёнларни илмий талқин этиш олам ва одам бирлигини англаш имконини беради. Айни пайтда, билиш моҳиятини англаш инсоннинг ўзлигини, яшашдан мақсади, ҳаётининг маъно-мазмуни каби масалаларни чуқурроқ тушунишга йўл очади. Бу билиш ва у билан боқлиқ масалалар ҳар бир инсон ҳаётида ниҳоятда муҳим амалий аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради.

Таянч тушунчалар: дунёни англаш, онг, инъикос, билиш, гносеология, билим, кундалик (эмпирик) билим, назарий билим, билиш объекти, билиш субъекти, билиш методлари, ҳақиқат, ўз-ўзини англаш, ахборот

Такрорлаш учун саволлар

1. Онг нима?
2. Гносеология нимани ўрганади?
3. Билиш нима?
4. Билиш объекти, субъекти, предмети тушунчаларини изоҳланг.
5. Билишда ҳақиқатга эришиш йўлини изоҳланг
6. Билимлар ва ахборот омили таъсири ортишини қандай тушунасиз?
7. Билишнинг ёшларни тарбиялаш ва камол топтиришдаги аҳамият нимада?

6-МАВЗУ. МАНТИҚ.

Режа:

1. Мантиқ илми ва унинг асосий қонунлари
2. Асосли муҳокама юритиш (аргументлаш)нинг мантиқий асослари: исботлаш ва рад этиш
3. Билимлар тараққиётининг мантиқий шакллари: муаммо, гипотеза, назария
4. Мантиқ илмининг назарий ва амалий аҳамияти

Мантиқ илми ўрганадиган масалалар ва унинг асосий қонунлари.

Мантиқ илми жамият тарихида икки минг йилдан кўпроқ давр мобайнида ўрганиб келинади. Уни ўрганиш инсонга оламини билиш, билимларини кўпайтириш, атрофидаги одамлар билан мулоқотини тўғри ташкил қилиш учун хизмат қилади. Фикрлаш қобилиятига эга бўлган инсон тўғри тафаккур шакллари ва улар билан боғлиқ қонун-қоидаларни билиб олар экан, ўз фикрини мантиқан тўғри қуришга, асосланган бўлишига, нафақат ўзининг балки бошқаларнинг ҳам фикрларидаги ноаниқликларни аниқлашга ва тузатишга ўрганади. Бу иш узоқ тарихга эга бўлган мантиқ илмини чуқур билишни тақозо этади.

Мантиқ илмининг алоҳида фан сифатида шаклланиши Қадимги Юнон файласуфи Аристотел (эр. ав. 384-322 йй.) номи билан боғлиқ. У биринчи бўлиб, ушбу илм ўрганадиган масалалар доирасини аниқлаб берди. Аристотелнинг «Категориялар», «Талқин ҳақида», «Биринчи аналитика», «Иккинчи аналитика», «Софистик раддиялар ҳақида» номли асарлари бевосита мантиқ масалаларига бағишланган. Унинг «Риторика», «Поэтика» асарлари ҳам мантиқий таълимотининг муҳим таркибий қисмлари ҳисобланади. «Метафизика», «Рух ҳақида» асарларида эса мантиқ масалалари маълум даражада баён қилинган. Аристотел ўз таълимотини “логика” эмас, “аналитика” деб атаган. Логика термини эр.ав. III асрдан бошлаб, фанни ифодаловчи термин сифатида қўлланила бошлаган.

“Мантиқ” сўзи юнон тилидаги “логика” сўзининг арабча таржимасидир. “Логикос” – сўз, ақл, ақл юритиш, қонун маъноларини берувчи кенг қамровли терминдир. “Мантиқ” истилоҳининг қамрови ҳам “логос”ники каби бўлиб, унинг ўзаги “сўзлашув” маъносини берадиган “нутқ” сўзидир.²

Биз “мантиқ” истилоҳини фанни ифодалаш учун қўллаймиз. Мантиқ шакллари орасида қуйидагилар муҳим ўринни эгаллайди:

Формал мантиқ – мулоҳазалар ва исботлашнинг структурасини анализ қилиш, ўрганиш билан шуғулланувчи фан бўлиб, унда асосий эътибор мазмунга эмас, шаклга қаратилади.

Ноформал мантиқ – Ноформал мантиқ (informal logic)– табиий тилда аргументлашни қуриш ва баҳолашнинг ноформал стандартларини, уни талқин қилишнинг усуллари ва мезонларини ишлаб чиқувчи норматив фандир.

Назарий мантиқ – муайян билимларнинг мантиқий системаси ёки мантиқий назариялар йиғиндиси бўлиб, улар табиий ва махсус формаллашган (сунъий) тил воситасида, маълум бир принцип ва аксиомаларга асосан қурилгандир.

Амалий мантиқ – 1. Инсонларнинг табиий тафаккурлаш жараёнини; 2. Назарий мантиқдан конкрет ҳолатларда фойдаланишни, яъни далиллаш ва рад этишни; 3. Фаолият мантиғи, қарор қабул қилиш мантиғи, танлаш мантиғи, эвристика, праксеология, конфликтология ва б. шу турдаги мантиқий назариялар ва тадқиқотларни ифодалайди.

² Муҳаммад Фазлул-имом Хайриободий. Мирқотул мантиқ. –Т.: Тошкент ислом университети, 2011. 3-бет.

Эр.ав. IV асрдан бошланган ва XIXасрнинг охири – XX асрнинг бошларида яқунланган (формал) мантиқ ривожланишининг биринчи босқичи **анъанавий (классик) мантиқ** деб аталади. Анъанавий мантиқ тўғри тафаккурлашни асосан табиий тилга таянган холда ўрганган.

Ноанъанавий (ноклассик) мантиқ – классик мантиқни танқид қилиш ва такомиллаштириш билан бирга, уни мукамаллаштириш, тўлдириш ва ундаги замонавий мантиқнинг асосини ташкил этувчи ғояларни янада ривожлантириш натижасида вужудга келган мантиқий назарияларнинг мажмуидир.

Замонавий мантиқ атамаси XIXасрнинг охири – XX асрнинг бошларида мантиқ илми ривожининг ҳозирги босқичини ифодалаш учун қўлланилади. Бу босқич яна математик мантиқ ва символик мантиқ терминлари билан ҳам аталади. **Математик мантиқ** терминининг қўлланиши унинг замонавий мантиқ билан қўллайдиган усулларига кўра ўхшашликларини билдиради. **“Символик мантиқ”** термини эса замонавий мантиқда мантиқий таҳлил қилиш мақсадида махсус яратилган формаллашган тиллар қўлланишини кўрсатади.

Биз формал мантиқни ўрганамиз. **Формал мантиқнинг ўрганиш предметини** қуйидагилар ташкил этади:

- Тафаккурлаш шакллари, уларнинг табиати ва уларнинг тузилмаси (структураси) билан боғлиқ қонуниятлари;
- Фикрлар ўртасидаги алоқаларнинг қонунлари;
- Бу қонунларнинг бузилиши билан боғлиқ бўлган хатолар.

Тафаккур ва унинг хусусиятлари. Тафаккур билишнинг юқори босқичи - рационал (лотинча ratio – ақл) билиш бўлиб, унда предмет ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим хусусиятлари аниқланади, улар ўртасидаги ички, зарурий алоқалар, яъни қонуний боғланишлар акс эттирилади.

Ақлий билиш, тафаккурлаш воқеликни абстрактлашган (мавҳумлашган) ва умумлашган холда акс эттиради. Тафаккурлаш тил билан узвий алоқада, яъни тил фикрнинг воқе бўлиш шакли ҳисобланади. Шарқ мутафаккирлари тилга катта эътибор берганлар.

Тафаккур (ақлий билиш) ҳиссий билиш билан узвий боғлиқ. Тафаккур ёрдамида буюм ва ҳодисаларнинг моҳиятини тушунишга эришилади.

Тафаккур воқеликни умумлаштириб ва мавҳумлаштириб, муайян мантиқий шаклларда, яъни тушунча, мулоҳаза ва хулоса чиқариш ҳамда улар ўртасидаги алоқалар шаклида акс эттириб, маълум мантиқий қонун-қоидаларни вужудга келтирадими, тўғри, аниқ, изчил, зиддиятлардан холи фикрлаш ана шу қонун-қоидаларга амал қилишни тақозо этади. Бу қонун-қоидалар амалиётда вужудга келган билимларни исботлаш ёки рад этиш, уларнинг тўғрилиги ёки хатолигини тасдиқлаш ёхуд инкор этишга хизмат қилади.

Тафаккур қонунлари. Инсон билиш жараёнида буюм ва ҳодисалар, уларнинг сифат, хусусиятлари ҳақида тушунчалар ҳосил қилади, фикр-мулоҳаза юритади, уларни мантиқий боғлаб, хулосалар ҳосил қилади. Бу

жараёни тушуниш учун тафаккур шакли ва тафаккур қонуни нима эканлигини билиб олиш зарур.

Тафаккур қонунларига амал қилиш тўғри, тушунарли, аниқ, изчил, зиддияциз, асосланган фикр юритишга имкон беради. Аниқлик, изчиллик, зиддиятлардан холи бўлиш ва асосланганлик тўғри тафаккурлашнинг асосий белгиларидир. Булар мантиқий қонунларнинг асосини ташкил этувчи белгилар бўлганлиги учун, уларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида кўриб чиқамиз.

Айният қонуни.Бирор буюм ёки ҳодиса ҳақида фикр юритилганда, уларга хос бўлган барча муҳим белгилар, камраб олинади. Предмет ҳақидаги фикр неча марта ва қандай ҳолатда такрорланишига қарамасдан доимий, ўзгармас ва қатъий мазмунга эга бўлади. Тафаккурга хос бўлган бу аниқлик хусусияти Айният қонунининг моҳиятини ташкил этади.

Айният қонунига кўра, маълум бир предмет ёки ҳодиса ҳақида айтилган айни бир фикр айни бир муҳокама доирасида айни бир вақтда ўз-ўзига тенгдир. Бу қонун формал мантиқ илмида «А–А» дир формуласи билан ифодаланади.

Айният қонунининг асосий талаби қуйидагича: фикрлаш жараёнида турли фикрларни айнанлаштириш ва, аксинча, ўзаро айнан бўлган фикрларга тенг эмас, деб қараш мумкин эмас. Бу мантиқий тафаккурнинг муҳим шартларидан биридир. Фикрлаш жараёнида бу қонунни билиб ёки билмасдан бузиш ҳолатлари учрайди. Баъзан бу ҳолат бир фикрнинг тилда турли хил ифодаланиши билан боғлиқ бўлади. Тилда мавжуд бўлган омоним ва синоним сўзларнинг қўлланиши ҳам баъзан турли фикрларнинг ўзаро айнанлаштирилишига, яъни нотўғри муҳокамага олиб келади. Баҳс-мунозара жараёнида қандай қилиб бўлса ҳам рақибини алдаш ва ютиб чиқиш мақсадида Айният қонуни талабларини атайлаб бузувчилар софистлар деб аталади, уларнинг таълимоти эса софистика дейилади.

Ўзбек халқига хос бўлган аския санъатида Айният қонуни талабининг атайлаб бузилишини сўзларнинг ўз маъносида эмас, балки кўчма маъноларда қўлланишини кузатиш мумкин. Бу ўзига хос сўз ўйини бўлиб, унда қўлланиладиган нозик қочиримлар аския айтувчининг маҳоратини кўрсатади ва тингловчиларнинг кулгусига сабаб бўлади. Айтиш мумкинки, ҳаётда, амалиётда тушунчаларнинг турли маъноларда қўлланилиши ғаразли ёки беғараз, яхши ёки ёмон мақсадларга хизмат қилиши мумкин.

Айният қонуни тафаккурга, унинг барча элементлари, шакллари хос бўлган умумий мантиқий қонундир. Бу қонуннинг талаблари тафаккурнинг ҳар бир шаклига хос бўлган конкрет қоидаларда аниқ ифодаланади.

Нозидлик қонуни. Инсон тафаккури аниқ, равшан бўлиши билан бирга, зиддияциз бўлиши ҳам зарур. Зиддияцизлик инсон тафаккурига хос бўлган энг муҳим хислатлардан биридир. Маълумки, объектив воқеликдаги буюм ва ҳодисалар бир вақтда, бир хил шароитда бирор хусусиятга ҳам эга бўлиши, ҳам эга бўлмаслиги мумкин эмас. Масалан, бир вақтнинг ўзида, бир хил шароитда инсон ҳам ахлоқли, ҳам ахлоқсиз бўлиши мумкин эмас. У ё ахлоқли, ё ахлоқсиз бўлади.

Бир вақтнинг ўзида бир предметга икки зид хусусиятнинг тааллуқли бўлмаслиги тафаккурда нозидлик қонуни сифатида шаклланиб қолган. Бу қонун фикрлаш жараёнида зиддиятга йўл қўймасликни талаб қилади ва тафаккурнинг зиддияциз ҳамда изчил бўлишини таъминлайди.

Нозидлик қонуни айтиб бир предмет ёки ҳодиса ҳақида айтилган икки ўзаро бир-бирини истисно қилувчи (қарама қарши ёки зид) фикр бир вақтда ва бир хил нисбатда бирданига чин бўлиши мумкин эмаслиги, ҳеч бўлмаганда улардан бири, албатта, ёлғон бўлишини ифода қилади. Бу қонун «А ҳам В, ҳам В эмас бўла олмайди» формуласи орқали берилади.

Нозидлик қонуни қарама-қарши ва зид мулоҳазаларга нисбатан қўлланади. Бунда қарама-қарши мулоҳазаларнинг ҳар иккаласи ҳам бир вақтда ёлғон бўлиши мумкин; ўзаро зид мулоҳазалар эса, бир вақтда ёлғон бўлмайди, улардан бири ёлғон бўлса, иккинчиси албатта чин бўлади. Қарама-қарши мулоҳазаларда эса, бундай бўлмайди, яъни улардан бирининг ёлғонлигидан иккинчисининг чинлиги келиб чиқмайди. Масалан: “Аристотел — мантиқ фанининг асосчиси” ва “Аристотел — мантиқ фанининг асосчиси эмас” — бу ўзаро зид мулоҳазалардир. Бу зид мулоҳазаларнинг ҳар иккаласи бир вақтда ёлғон бўлмайди. Улардан биринчиси чин бўлганлиги учун, иккинчиси ёлғон бўлади. Ўзаро қарама-қарши бўлган “Бу қоғоз оқ рангда” ва “Бу қоғоз қора рангда” мулоҳазаларининг эса иккаласи бир вақтда, бир хил нисбатда ёлғон бўлиши мумкин. Чунки қоғоз оқ ҳам, қора ҳам бўлмаслиги, балки сариқ, қизил ёки бошқа рангда бўлиши мумкин.

Баъзида икки қарама –қарши фикр айтилганда мантиқий зиддият бўлмаслиги мумкин. Бунда бир масала юзасидан баён қилинган қарама-қарши фикрлар турли вақтда ва турли нисбатда айтилган бўлади. Масалан: “Акмал мусобақада қатнашмади” ва “Акмал мусобақада қатнашди”. Бу мулоҳазалар турли вақтга нисбатан (бир ой аввал ёки кейин), турли муносабатда (сузиш ёки шахмат бўйича) баён қилингани туфайли бир-бирини инкор этмайди. Демак, фикрлаш жараёнида вақт, муносабат ва объект бирлигининг сақланиши Нозидлик қонунининг амал қилиши учун зарурий шарт-шароит ҳисобланади.

Мантиқ илми умуман ҳар қандай зид мулоҳазаларни таъқиқламайди, балки бир масала юзасидан бир хил вақт ва муносабат доирасида ўзаро зид, қарама-қарши мулоҳазаларни баён қилиш мумкин эмаслигини таъкидлайди.

Формал мантиқ мантиқий зиддиятлар билан реал ҳаёт зиддиятларини чалкаштириб юборишни қоралайди. Чунки булардан биринчиси тафаккурда йўл қўйиб бўлмайдиган зиддият бўлса, иккинчиси буюм, ҳодисалар тараққиётининг ички манбаини ташкил қиладиган диалектик зиддиятдир. Биринчиси субъектив, иккинчиси объектив зиддиятдир.

Учинчиси – истисно қонуни нозидлик қонунининг мантиқий давоми бўлиб, фикрнинг тўлиқ мазмунини қамраб олиб, баён қилинган икки зид фикрдан бири чин, бошқаси ёлғон, учинчисига ўрин йўқ эканлигини ифода қилади.

Бу қонун фикрлар ўртасидаги зид муносабатларни ифода қилади. Агарда зид муносабатлар фикрнинг тўлиқ мазмунини қамраб олмаса, икки зид

белгидан бошқа белгиларнинг ҳам мавжудлиги маълум бўлса, унда “Учинчиси – истисно” қонуни амал қилмайди.

“Учинчиси-истисно” қонуни қуйидаги ҳолатларда қўлланади:

1. Алоҳида олинган якка буюмга нисбатан бир хил вақт ва муносабат доирасида ўзаро зид фикр билдирилганда. Масалан:

Тошкент – Ўзбекистоннинг пойтахти.

Тошкент – Ўзбекистоннинг пойтахти эмас.

2. Сон ва сифатига кўра ўзаро зид мулоҳазалар баён қилинганда, буюм ва ҳодисаларнинг синфи ҳақида тасдиқлаб баён қилинган мулоҳаза билан, шу синф буюм ва ҳодисаларининг бир қисми ҳақида инкор этиб баён қилинган мулоҳазалардан бири чин, иккинчиси ёлғон, учинчисига ўрин бўлмайди.

Масалан:

Ҳамма санъаткорлар қўшиқчидир.

Баъзи санъаткорлар қўшиқчи эмас.

Бу икки мулоҳаза бир вақтда чин ҳам, ёлғон ҳам бўла олмайди. Улардан бири (Баъзи санъаткорлар қўшиқчи эмас.) албатта чин, иккинчиси ёлғон, учинчи мулоҳазага ўрин йўқ.

Демак, Учинчиси истисно қонуни:

1. Икки зид якка мулоҳазаларга нисбатан.

2. Умумий тасдиқ ва жузъий инкор этувчи мулоҳазаларга нисбатан.

3. Умумий инкор ва жузъий тасдиқ мазмунидаги мулоҳазаларга нисбатан қўлланади.

“Учинчиси-истисно” қонунида ҳам, нозидлик қонунидаги каби вақт, муносабат, объект айнанлигига риоя этиш шарт, акс ҳолда бу қонун ўз кучини йўқотади, фикрнинг изчиллигига зарар етади ва мантиқсизликка йўл қўйилади.

“Учинчиси-истисно” қонуни, бошқа мантиқий қонунлар сингари, зиддиятли мулоҳазаларнинг чин ёки ёлғонлигини аниқлаб беролмайди. Бунинг учун воқеа ва ҳодисаларнинг ривожланиш қонуниятларини билиш талаб қилинади. Инсон ўз билимларига асосланган ҳолда ўзаро зид мулоҳазалардан қайси бири чин ёки ёлғон эканлигини аниқлайди. Бу қонун ўзаро зид мулоҳазалар бир вақтда чин бўлмаслигини тасдиқлайди.

Етарли асос қонуни. Тўғри фикрлашга хос бўлган муҳим хусусиятлардан бири асослилик, ишонччиликдир. Фикрлаш жараёнида буюм ва ҳодисалар ҳақида чин муҳокама юритибгина қолмасдан, бу муҳокаманинг чинлигига ҳеч қандай шубҳа бўлмаслиги учун уни асослаш, исботлашга ҳаракат қилинади. Бунда чинлиги аввалдан маълум бўлган ва ўзаро мантиқий боғланган мулоҳазаларга асосланилади, яъни баён қилинган фикрнинг чинлиги аввалдан маълум бўлган, чинлиги тасдиқланган бошқа бир фикр, мулоҳаза билан таққосланади. Тафаккурнинг бу хусусияти етарли асос қонуни орқали ифодаланади.

Инсон тафаккурига хос бўлган бу қонунни биринчи марта немис файласуфи ва математиги Г. Лейбниц таърифлаб берган. Унинг таъкидлашича, барча мавжуд нарсалар ўзининг мавжудлиги учун етарли

асосга эга. Ҳар бир буюм ва ҳодисанинг реал асоси бўлгани каби, уларнинг инъикоси бўлган фикр-мулоҳазалар ҳам асосланган бўлиши керак.

Етарли асос қонунида тўғри тафаккурнинг энг муҳим хусусиятларидан бири бўлган фикрларнинг изчиллик билан муайян тартибда боғланиб келиш хусусияти ифодаланади. Бу қонун аввалги кўриб ўтилган қонунлар билан ўзаро боғлиқ ҳолда амал қилади. Фикрлаш жараёнида берилган мулоҳазанинг чинлигини асослаш учун келтирилган чин мулоҳазалар **мантиқий асос**, берилган мулоҳазанинг ўзи эса **мантиқий натижа** деб юритилади.

Шундай қилиб, тўғри тафаккурнинг юқорида кўриб ўтилган қонунларининг ҳар бири чин билимга эришиш учун хизмат қилади. Бу қонунлар тафаккур жараёнида алоҳида-алоҳида ёки бирин-кетин эмас, балки бир вақтда, биргаликда фикрлар боғланишининг характериға қараб амал қилади. Бу қонунларнинг талаблари бир-бирини тўлдирган ҳолда мантиқий тафаккурнинг чин бўлишини таъминлайди.

Асосли муҳокама юритиш (аргументлаш)нинг мантиқий асослари: исботлаш ва рад этиш.

Инсон кундалик мулоқотида далиллаш, исботлаш тушунчаларини кўпинча бир хил маънода, синоним тушунчалар сифатида қўллайди. Аслида улар мазмуниға кўра ўзаро яқин бўлган ва хажмиға кўра бўйсунуш муносабатидаги тушунчалардир. Далиллаш хажмиға кўра кенг тушунча бўлиб, исботлаш тушунчаси унга бўйсунди. Далиллаш аргументлаш тушунчаси билан эквивалентдир.

Аргументлаш – (лот. *argumentatio* – далил, аргумент келтириш) илгари сурилган фикрга нисбатан бошқа томон (аудитория, яқка шахс ва б.)нинг ижобий муносабатини (маъқуллаши, қабул қилиши) шакллантириш мақсадида далиллар, аргументларни келтириш. Аргументлашнинг мақсади – илгари сурилган ҳолатларнинг аудитория томонидан қабул қилинишиға, конструктив муносабатларнинг шаклланишиға эришишдир; аудиторияни унинг эътибориға хавола қилинаётган ҳолатнинг, фикрнинг адолатли эканлигиға ишонтиришдир, уни шу фикрни қабул қилишиға ва шунга мувофиқ ҳаракат қилишиға эришишдир. Аргументлашда “ҳақиқат-ёлғон”, “эзгулик-ёвузлик” дилеммалари муҳим эмас. Муҳими, илгари сурилган фикрга нисбатан ишончни шакллантириш, ишонтиришдир. Тингловчилар ёки кузатувчиларни ишонтириш, эътиқодини шакллантириш учун нафақат вербал (нутқ орқали), балки новербал (ҳаракат, юз ифодаси, кўргазмали воситалар ва б.) усуллардан ҳам фойдаланилади. Аргументлашнинг таркибида тезис – мулоҳаза ёки мулоҳазалар тизими ва далил ёки аргумент – тезисни асослаш учун келтирилган фикр, мулоҳазалар ажратилади. Аргументлаш тил воситасида таъсир қилиш бўлиб, бирон-бир фикрни маъқуллаш ёки рад этиш учун далиллар, аргументларни ўз ичига қамраб олади. У аввало инсон онгиға қаратилган бўлиб, инсон ўйлаб, бу фикрни қабул қилиши ёки рад этиши мумкин. Аргументлашға қуйидагилар хос:

- аргументлаш ҳамма вақт тил воситасида амалға оширилади;
- аргументлашнинг вазифаси кимнингдир эътиқодини, ишончини кучайтириш ёки сусайтиришға йўналтирилган фаолиятдир;

- аргументлаш ижтимоий фаолиятдир, чунки у фақат инсонга ва инсонларга қаратилган бўлиб, бошқа томоннинг келтирган далилларига ўзининг фаол муносабатини билдиришни - диалогни назарда тутади;

- аргументлаш реципиентларнинг ақлий фаоллигини, яъни аргументларни ўйлаб қабул қилиши ёки қарши чиқишини назарда тутади.

Аргументлашнинг тузилиши ва усуллари билан танишишдан аввал исботлаш ва рад этишнинг моҳияти, тузилиши, усуллари ва қоидаларини билиб олиш зарур, чунки улар аргументлашнинг хусусий кўринишидир.

Исботлаш – бир мулоҳазанинг чинлигини у билан боғлиқ бошқа чин мулоҳазалар ёрдамида асослашдан иборат бўлган мантикий амал. Унинг таркиби уч элементдан ташкил топган: тезис, аргументлар (асослар), исботлаш усули – демонстрация.

Тезис – чинлиги асосланиши лозим бўлган мулоҳаза, у исботлашнинг марказий фигураси ҳисобланади; бутун диққат-эътибор унинг чинлигини кўрсатишга қаратилади. Тезис бир мулоҳазанинг ўзидан, ёки мулоҳазалар тизими, ёки теоремалар, ёки аниқ фактларни умумлаштириш натижалари, ёки ҳодисаларнинг сабабини кўрсатувчи мулоҳазалардан иборат бўлади.

Аргументлар – (лот. argumentum – исбот асоси) – далилланиши (исботланиши) талаб қилинган тезис (мулоҳаза, назария)ни асослаш учун келтириладиган бир ёки ундан ортиқ мулоҳазалардир.

Исботлаш усули – демонстрация тезис билан аргументлар ўртасидаги мантикий алоқадан иборат. У хулоса чиқариш шаклида бўлади, яъни тезис аргументлардан хулоса сифатида мантиқан келтириб чиқарилади.

Аргументлаш (исботлаш)нинг икки тури мавжуд: бевосита исботлаш, бавосита исботлаш.

Бевосита аргументлаш (исботлаш)да тезиснинг чинлиги тўғридан-тўғри аргументлар билан асосланади, унда тезисга зид бўлган мулоҳазалардан фойдаланилмайди. Тезис кўп ҳолларда якка ҳодисани ифода қилиб келади ва маълум бир умумий билимдан, масалан, қонундан аргумент сифатида фойдаланилиб, унинг чинлиги асосланади. Масалан, «Ўзбекистон – мустақил давлатдир», деган мулоҳаза (тезис)нинг чинлиги «Ўзбекистоннинг мустақил давлат деб эълон қилиниши, унинг халқаро миқёсда эътироф этилиши» каби асослар ёрдамида исботланади.

Бавосита аргументлаш (исботлаш)да эса тезиснинг чинлиги унга зид бўлган мулоҳазанинг (антитезиснинг) хатолигини кўрсатиш орқали асосланади. Антитезис қандай шаклда ифодаланган бўлишига қараб апагогик исботлаш ва айирувчи исботлаш фарқ қилинади. **Апагогик аргументлаш (исботлаш)** тезис (а) ва антитезис (¬а) ўртасидаги муносабатга асосланади. Масалан, «мулоқот инсонларни бирлаштиради», деган мулоҳазанинг чинлигини асослаш учун унга зид бўлган «мулоқот инсонларни бирлаштирмайди», деган мулоҳаза олинади.

Апагогик аргументлаш (исботлаш)да антитезис топилиб (1-босқич), вақтинча чин деб қабул қилинади ва ундан маълум бир натижа келтириб чиқарилади (2-босқич), сўнгра бу натижаларнинг хатолиги кўрсатилади (3-босқич) ва демак, тезиснинг чинлиги исботланади.

Айирувчи аргументлаш (исботлаш)да тезис соф айирувчи мулоҳазанинг (кучли дизъюнкциянинг) бир аъзоси бўлиб, унинг чинлиги бошқа аъзоларининг (антитезиснинг) хатолигини кўрсатиш орқали асосланади. Масалан, “Бу хатни дўстларимдан А, ё Б, ё С ёзган», деган фикр текширилиб, «хатни Б ҳам, С ҳам ёзмаганлиги”лиги аниқланади ва шу тариқа «Хатни А ёзган», деган мулоҳазанинг чинлиги асосланади. Бу мисолда исботлаш айирувчи – қатъий силлогизмнинг инкор этиб, тасдиқловчи модуси бўйича қурилган. Айирувчи исботлашда барча муқобил вариантлар тўлиқ олингандагина хулоса чин бўлади, яъни тезис исботланади.

Раддия. Рад этиш усуллари.

Раддия – аргументлаш (исботлаш)ни бузишга қаратилган мантиқий амал.

Бирорта фикрнинг чинлигини рад этиш айна пайтда унга зид бўлган фикрнинг хатолигини кўрсатишдан иборат бўлганлиги учун раддияни аргументлаш (исботлаш)нинг хусусий кўриниши, деб ҳисоблаш мумкин. Раддия ҳам аргументлаш (исботлаш) каби тезис (рад қилиниши лозим бўлган мулоҳаза), аргументлар (тезисни рад қилувчи мулоҳазалар) ва демонстрация (рад этиш усули) дан ташкил топган бўлади. Раддия бирорта масалани муҳокама қилиш, яъни баҳс, мунозара жараёнида учрайди. Баҳс қатнашчиларидан бири маълум бир тезисни илгари суриб, уни ҳимоя қилса (пропонент), бошқаси унга қарши чиқади (оппонент). Ҳал қилинмаган, мунозарали масалалар бўйича олиб бориладиган баҳслар **полемика** ҳисобланиб, унда қарама-қарши тезислар асосланибгина қолмай, балки танқидий анализ ҳам қилинади.

Раддия уч хил усул билан амалга оширилади:

I Тезисни рад этиш

II Аргументларни рад этиш

III Демонстрацияни рад этиш.

Билимлар тараққиётининг мантиқий шакллари: муаммо, гипотеза, назария.

Билиш жараёнида инсон воқеа ва ҳодисаларнинг моҳиятини тушуниб боради. Инсон қанча кўп билимга эга бўлмасин, билмаган нарсалари ундан ҳам кўпроқ бўлади. Билмаган, номаълум нарсаларни билиш учун ҳамма вақт ҳам мавжуд тасаввурлар, принциплар етарли бўлмайди. Билиш жараёнида мавжуд билимларимизнинг эришган даражаси билан янги билиш вазифаларини ҳал қилиш зарурияти ўртасида зиддият келиб чиқади, муаммоли вазият пайдо бўлади. Бундай зиддиятлар, айниқса, кундалик ҳаётимизда мураккаб вазифаларни ҳал қилиш, фанда эса туб бурилишлар даврида яққол намоён бўлади. Масалан, компьютер вирусларига қарши ҳимоя тизимини яратиш шундай муаммолардан ҳисобланади. Медицина соҳасида рак касаллигини даволаш, автомобилсозликда ёқилғини тежовчи воситаларни ихтиро қилиш, экология билан боғлиқ муаммолар ва бошқа соҳаларга оид муаммолар мавжуд. Ҳозирги кунда бу муаммоларни ҳал қилиш учун мавжуд қонун ва принципларнинг етарли эмаслиги, фанда янги изланишлар олиб боришни талаб қилмоқда.

Илмий билишда муаммоли вазиятни фан тараққиётининг ички эҳтиёжлари ҳам келтириб чиқариши мумкин. Масалан, ҳозирги вақтда математикада тўплам назарияси билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш зарурияти бунга мисолдир.

Демак, муаммоли вазият мавжуд илмий тасаввурлар билан қайд қилинган янги фактлар ўртасидаги зиддиятнинг пайдо бўлиши ёки ана шу илмий тасаввурлар етарли даражада тизимга солинмаганлиги, яхлит бир таълимот сифатида асосланмаганлиги натижасидир.

Мана шундан келиб чиқиб, **муаммоли вазият** билиш тараққиётининг турли босқич ва бўғинларида олам ҳамда уни билиш ҳақидаги мавжуд тасаввурларни, билиш методи ва воситаларини ўзгартиришнинг объектив заруриятдан иборат, дейиш мумкин.

Муаммони қўйиш ва ҳал этиш

Муаммо – жавоби бевосита мавжуд билимда бўлмаган ва ечиш усули номаълум бўлган саволдир.

Шунинг учун ҳам муаммони қўйиш ва ҳал қилиш мавжуд билимларни қайта ишлаш, баъзи ҳолларда эса, ҳатто, улар доирасидан четга чиқишни, янгича ечиш усули, методларини қидириб топишни тақозо этади. Қандай муаммоларни илгари суриш ва муҳокама қилиш хусусиятини амалий фаолиятимиз ва билишимиз эҳтиёжлари белгилаб беради.

Кўламига кўра шахсий, худудий, бир давлат ёки бир неча давлат миқёсидаги ва умуминсоният муаммоларини ажратиш мумкин. Бу муаммоларни муваффақиятли ҳал қилишнинг зарур шартларидан бири уни тўғри қўйиш ва аниқ баён қилишдан иборат. Тўғри қўйилган савол муаммонинг ярим ечими ҳисобланади. Муаммони тўғри қўйиш учун муаммоли вазиятни аниқ тасаввур қилишнинг ўзи етарли эмас. Ҳар қандай муаммонинг ечими илмий асосланган бўлиши керак. Бунинг учун муаммони ҳал қилишнинг турли хил усуллари ва воситаларини ҳам олдиндан кўра билиш муҳим аҳамиятга эга.

Муаммоларни қўйишда кишиларнинг ҳаётий тажрибаси, билимлари ва қобилияти муҳим аҳамиятга эга бўлади. Одатда, кўп ҳолларда янги муаммолар илмий билишнинг у ёки бу соҳасининг йирик мутахассислари, бой тажрибага эга ва чуқур билимли олимлар томонидан илгари сурилади ҳамда улар баъзан узоқ йиллар давомида тадқиқ қилинади. Буни, масалан, миллий маънавиятимизга ёт ғояларнинг ёшлар онгига салбий таъсири муаммосининг қўйилиши ва тадқиқ этилиши мисолида кўриш мумкин. Маълумки, ОАВ, Интернетдаги айрим маълумотлар эндигина маънавий олами шаклланаётган, шахсий тажрибаси ҳақиқатни ёлғон, уйдирмадан фарқлашга етарли бўлмаган ёшларда ҳаётий тушунчаларнинг шаклланишига салбий таъсир кўрсатмоқда. Ёш авлод маънавий оламининг дахлсизлигини асраш жамиятимиз олдида турган муаммолардан биридир. Бу муаммо файласуфлар, гуманитар фан вакиллари томонидан тадқиқ этилмоқда.

Муаммоли вазиятни таҳлил қилишга турли хил томондан ёндашиш мумкин бўлганлиги учун ҳам ҳал қилиниши лозим бўлган вазифа турли хил

муаммолар тарзида баён қилиниши мумкин. Бунда баъзи муаммолар асосий вазифани ифода қилса, баъзилари бу вазифанинг айрим томонларини акс эттиради ва шунинг учун ҳам жузъий хусусиятга эга бўлади. Кўп ҳолларда бир-бири билан боғланиб кетган мана шундай жузъий муаммолар ҳал қилингандан кейингина асосий муаммони аниқроқ баён қилиш ва ечиш имконияти вужудга келади.

Муаммоларни тўғри қўйиш ва баён қилиш уларни ечишдан кам аҳамиятга эга эмас. Муаммони тўғри қўйиш учун унинг илмий билиш тараққиётида, жамият ҳаётида тутган ўрни ва аҳамиятини тўғри баҳолаш, уни ҳал қилишнинг методларини топиш зарур. Бу амалда қўйилиши мумкин бўлган турли хил муаммолар ичидан энг муҳими ва тўғриси танилаб олишни билдиради. Муаммони танлаш маълум бир даражада тадқиқотнинг умумий йўналиши ва хусусиятларини белгилаб беради.

Охир-оқибатда қайси муаммони қўйиш амалий фаолиятимиз эҳтиёжларига боғлиқ. Чунки фақат амалий фаолиятдагина кишиларнинг эҳтиёжлари ва мақсадлари билан уларни ҳал қилиш воситалари ўртасидаги зиддият яққол намоён бўлади, илмий изланиш предмети аниқланади ва шу асосда билиш олдига конкрет вазифалар қўйилади.

Илмий муаммо, одатда, маълум бир назария доирасида вужудга келади ва унинг ёрдамида ҳал қилинади. Баъзи ҳолларда эса муаммо мавжуд назарияни ўзгартириш ва муаммони ечишга мослаштиришни талаб қилади.

Муаммони ечиш учун қуйидаги ишлар амалга оширилади:

а) мавжуд назариялар доирасида тушунтириб бўлмайдиган факт ва ҳодисалар аниқланади;

б) муаммони ҳал қилиш ғоялари ва методларини таҳлил қилиб, уларга баҳо берилади;

в) муаммони ҳал қилиш тури, мақсади, олинган натижани текшириш йўллари белгилаб олинади;

г) муаммонинг негизи билан уни ечиш учун илгари сурилган ғоялар ўртасидаги алоқанинг хусусиятлари кўрсатилади.

Бу ишлар амалга оширилгандан кейин бевосита муаммони ечишга киришилади.

Барча муаммонинг ечилиши нисбий хусусиятга эга. Бошқача айтганда, муаммонинг мутлақ тўла ечимини топиш қийин. Чунки ўрганилаётган ҳодисанинг барча томонларини қамраб олиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам илмий изланиш давомида янги муаммолар вужудга келиши мумкин бўлиб, у мавжуд муаммони бошқача талқин қилишни тақозо этади.

Баъзи ҳолларда муаммоларнинг ечимини узок вақтгача топиб бўлмайди. Масалан, рақ касалининг сабабини ўрганиш билан боғлиқ муаммо ҳозиргача тўла ҳал бўлмаган.

Бу, албатта, айрим муаммолар бутунлай ечимига эга эмас, деган фикрни билдирмайди, балки уларни мавжуд методлар, воситалар ёрдамида ечиб бўлмасликни кўрсатади холос, ва шу тариқа ечишнинг янги воситаларини қидириб топишга ундайди. Демак, муаммо ҳал қилилмагунча илмий изланиш давом этади.

Гипотеза (фараз) - билимларнинг мавжуд бўлиш ва тараққий этиш шакли. Муаммони ҳал этиш жараёнида маълум бир гипотезалар илгари сурилади ва асосланади. **Гипотеза (фараз)** – ўрганилаётган ҳодисанинг сабаблари ва хусусиятларини тушунтирувчи асосли тахмин тарзидаги билим шаклидир.

Ҳодисанинг сабаби ҳақидаги фикр дастлаб, одатда, гипотеза шаклида вужудга келади ва шу маънода у билимларнинг мавжуд бўлишининг умумий мантиқий шаклларида бири ҳисобланади. Чин, ишончли билимлар ҳосил бўлгунга қадар қўйилган муаммолар, масалалар ҳақидаги фикр-мулоҳазалар кузатиш, эксперимент натижаларини таҳлил қилиш ва умумлаштиришга асосланган бўлиб, улар турли хил тахминлар, фаразлар шаклида мавжуд бўлади.

Гипотезани куриш ўрганилаётган ҳодисани тушунтирувчи тахминий фикрларни илгари суришдан иборат бўлади. У қайд этилган фактлар, улар учун характерли бўлган қонуниятлар ҳақидаги мулоҳазалар ёки мулоҳазалар тизими тарзида бўлади. Уни ифода қилувчи асосий гап мулоҳазалар системасини ҳосил қилувчи элемент, деб ҳисобланади. Ана шу гап (мулоҳаза)да, одатда, гипотезанинг бош ғоясида акс этади. Муҳокама жараёни унинг негизда, атрофида курилади ва маълум бир ишчи гипотезалар – вақтинчалик, мўлжални тўғри олишга ёрдам берадиган тахминларнинг илгари сурилишига, улар ёрдамида ҳодисанинг янада чуқурроқ тадқиқ қилинишига олиб келади.

Гипотезаларни илгари суришнинг асосий мантиқий воситаси эҳтимолий ҳулоса чиқариш ҳисобланади. Шунингдек, гипотеза баъзи ҳолларда қатъий ҳулоса чиқариш шаклларида ҳам илгари сурилиши мумкин.

Гипотезада илгари суриладиган мулоҳаза эмпирик материалларни таҳлил қилиш, қайта ишлаш, тартибга келтириш, умумлаштириш, талқин этиш натижасида пайдо бўлади. Ана шунинг учун ҳам гипотеза – бу ҳар қандай тахмин эмас, балки ўзининг муайян мантиқий кучига эга мулоҳаза, маълум бир даражада асосланган фараздир.

Илгари сурилган гипотеза, албатта, асосланиши зарур. Бу босқичда гипотезадан маълум бир натижалар келтириб чиқарилади ва уларнинг мавжуд фактларга (ёки бошқа ишончли билимларга) мувофиқлиги аниқланади.

Гипотеза рад қилиниши ҳам мумкин. Бу гипотезадан келиб чиқадиган натижаларнинг мавжуд фактларга номувофиқлигини кўрсатиш орқали амалга оширилади.

Гипотезанинг натижаларини топа олмаслик, бу гипотезанинг мавқеини анча пасайтирса-да, лекин уни рад эта олмайди. Гипотезанинг чинлиги ундан келиб чиқадиган натижаларга зид бўлган ҳолатлар аниқлангандагина узил-кесил рад этилади. Масалан, Птоломейнинг Ернинг ҳаракатланмайдиган марказ эканлиги ҳақидаги гипотезаси Коперникнинг гелиоцентрик назарияси асосланадиган фактларга зид келганидан кейин рад этилди.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, ўрганилаётган ҳодиса ҳақида бир вақтнинг ўзида бир қанча гипотезалар илгари сурилиши мумкин. Гипотеза тасдиқланмагунча ўзининг билишдаги аҳамиятини йўқотмайди. Рад этилса,

ўрнига бошқа гипотеза қурилади ва бу ҳол то гипотезалардан бирортаси тасдиқланмагунча, яъни муаммонинг ечими топилмагунча давом этади.

Илгари сурилаётган гипотезалар турли хил даражада умумлашган бўлиши мумкин. Ана шунга мувофиқ ҳолда умумий ва жузъий гипотезаларни ажратиш мумкин.

Умумий гипотеза деб табиат, жамият, билиш ҳодисаларининг қонуниятлари ҳақида билдирилган асосли тахминга айтилади.

Жузъий (хусусий) гипотеза айрим фактлар, конкрет предмет ва ҳодисаларнинг келиб чиқиши, хусусиятлари ҳақидаги билдирилган асосли тахминий фикрдан иборат. Археологик қазиларда топилган предметларнинг табиати, қайси даврларга оид эканлиги ҳақидаги тахминлар жузъий гипотезага мисол бўлади.

Мантиқда ишчи гипотезалар ҳам фарқ қилинади.

Ишчи гипотеза тадқиқотнинг дастлабки босқичида илгари суриладиган тахмин бўлиб, ўз олдига ўрганилаётган ҳодисанинг сабабини аниқлашни мақсад қилиб қўймайди; у фақат кузатиш ва эксперимент натижаларини тасвирлашга, тартибга солишга ёрдам беради.

Шундай қилиб, гипотеза муаммонинг ечимини топиш учун хизмат қиладиган фикрларнинг, билимларнинг мавжуд бўлиш ва ривожланиш шаклидир.

Мавзунинг таянч тушунчалари: аргументлаш, тезис, асос-далил, исботлаш, рад этиш, танқид, аргументлашнинг стратегияси, аргументлашнинг тактикаси, паралогизм, софизм, парадокс, коммуникатив модел, пропонент, оппонент, муаммо, савол, жавоб, муаммоли вазият, муаммони қўйиш, муаммони ҳал этиш, гипотеза, ишчи гипотеза, назария.

Мавзунинг ўзлаштириш учун саволлар

1. Муаммоли вазият қандай вужудга келади?
2. Муаммо нима?
3. Муаммолар кўламига кўра қандай турларга бўлинади?
4. Муаммони ҳал этиш учун нима қилиш керак?
5. Гипотеза нима?
6. Нима учун гипотезаларни мантиқий қуриш воситаси эҳтимолий ҳулоса чиқариш ҳисобланади?
7. Гипотезаларнинг қандай турлари бор?
8. Назария нима?
9. Назариянинг илмий билишдаги аҳамияти нималарда кўринади?
10. Савол нима?
11. Саволнинг қандай турлари бор?
12. Қандай саволлар илмий савол бўлади?
13. Жавобнинг қандай турлари бор?

7-МАВЗУ. ТАФАККУР ШАКЛЛАРИ: ТУШУНЧА, ХУКМ ВА ХУЛОСА.

Режа:

1. Тушунча, унинг таърифи, тузилиши, турлари ва улар ўртасидаги муносабатлар
2. Мулоҳаза, унинг турлари, тахлили, таркиби, ифодаланиши ва улар билан бажариладиган мантикий амаллар
3. Хулоса чиқариш, унинг мантикий тавсифи, тузилиши, турлари ва умумий қоидалари
4. Фикр юритишда тушунчалардан фойдаланиш, мулоҳазаларни қуриш ва хулоса чиқариш билан боғлиқ хатолар
5. Тафаккур шакллари урганишнинг аҳамияти ва зарурлиги

Тушунча тафаккур шаклларида бири сифатида тил орқали ифодаланади. Тушунчанинг моҳиятини билиш учун унинг ном ва сўз билан қандай боғлиқлигини аниқлаб оламиз.

Инсон буюм ва ҳодисалар ҳақида тушунчага эга бўлиш учун уларнинг номларини билиши зарур. Оламдаги барча жонли ва жонсиз мавжудотларнинг, воқеа ва ҳодисаларнинг номи бор. Номлар билиш ва мулоқотнинг зарурий воситасидир. Буюм ва ҳодисаларнинг номи тилни мавжуд воқелик билан боғлаб туради. Фараз қилинг, оламдаги ҳеч бир нарсанинг номини билмасак, улар ҳақида тушунчага эга бўлишимиз, фикр юритишимиз мумкинми?

Ном нима? У тушунча билан айнанми? Ном алоҳида предметни ёки предметлар груҳини белгиловчи тил ифодасидир. Масалан: “Амур Темур” сўзи темурийлар давлатининг асосчиси бўлган буюк бобокалонимизнинг номини билдиради; “ўқитувчи” сўзи билим берувчи инсонни, “қизил” сўзи эса барча буюмлардаги қизил рангни ифодалайди. Буюм ва ҳодисаларга инсон ном қўяди ва ном туфайли улар ҳақида тушунчага эга бўлади. Бундан маълум бўладики, ном тил ифодаси бўлса, тушунча тафаккур шаклидир.

Тушунча буюм ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим ва фарқ қилувчи белгиларини бир бутун, яхлит ҳолда акс эттирувчи тафаккур шаклидир. Буюм ва ҳодисаларнинг белгилари мулоқот ва фикр юртиш жараёнида бирор предметнинг вакили сифатида хизмат қиладиган белгилардан фарқ қилади. Буюм ва ҳодисаларнинг белгилари предметларни бир-биридан фарқ қилувчи ҳамда уларнинг бир-бирига ўхшашлигини ифода қилувчи хусусиятлар ва муносабатларни ифодаловчи белгилардир. Масалан, савдо-сотик билан шуғулланиш фақат инсонга хос белгидир. Бошқа тирик мавжудотлар бундай фаолият билан шуғулланмайдилар.

Буюм ва ҳодисаларнинг белгилари умумий, муҳим, фарқ қилувчи турларга бўлинади. Бир синфга мансуб бўлган ҳамма предметларга хос бўлган белгилар – умумий белгилардир. Инсонлар синфи учун қаддини тик тутиб юриш, кулиш ва б. шундай белгиларга мисол бўлади. Бирор белгининг ўзгариши ёки йўқ бўлиши тушунчанинг ҳам ўзгариши ёки йўқ бўлишига олиб келадиган белги муҳим ҳисобланади. Инсон учун ақллилик (тафаккур қилиш) муҳим белгидир. Фарқ қилувчи белги предметни ўзига ўхшаш бошқа предметлар орасидан таниб олишга имкон берувчи белгидир. Масалан, ҳар бир инсон ўзига хос индивидуал белгилари билан бошқалардан ажралиб туради. Демак, тушунча маълум белгиларига кўра бир тўпламга бирлашган предметларнинг бирлигини ифодалайди.

Тушунча сўз билан узвий боғлиқ. Улар ўртасидаги алоқадорлик тафаккур ва тил ўртасидаги боғланишнинг конкрет тарзда намоён бўлишидир. Тушунчалар сўз (талаба, университет, қоғоз) ва сўз бирикмалари (Ўзбекистон Миллий университетининг талабаси, Ўзбекистон Миллий университети, рангли қоғоз) ёрдамида ифодаланади. Лекин бундан тушунча ва сўз айнан бир хилдир, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Баъзи сўзлар (аммо, чунки, учун ва ҳ.к.) ҳеч бир тушунчани ифодаламаслиги ҳам бунинг сабабларидан биридир. Битта тушунча ҳар хил тилларда, баъзан бир тилда ҳам турли хил сўзлар билан ифодаланади. Тилдаги омоним ва синоним сўзларнинг мавжудлиги эса сўз ва тушунчанинг айнан эмаслигидан далолат беради. Айрим сўзларнинг кўп маънолилиги баъзан тушунчаларни аралаштириб юборишга олиб келади. Шу сабабдан кундалик ҳаётда қўлланадиган тил билан илмий тил бир-биридан фарқ қилади. Илмий тил табиий тил, сунъий тил ва махсус термин (атама)лардан ташкил топади.

Атама илмнинг ҳар бир соҳасида предметларни белгилаш учун фақат бир маънода қўлланиладиган сўз ёки сўз бирикмасидир. Илмий тилда термин ва тушунча бир маънода қўлланади.

Тушунча ва сўз шаклланишига кўра ҳам бир-биридан фарқланади. Сўзнинг шаклланишида сўз ясовчи қўшимчалар иштирок этади. Шунингдек, ўзлаштирма (бошқа тиллардан кириб келган) сўзлар ҳам миллий тилларда янги сўзларнинг шаклланишига сабаб бўлади.

Тушунчанинг мазмуни ва ҳажми. Тушунчанинг турлари. Ҳар бир тушунча муайян ҳажм ва мазмунга эга. Тушунчанинг ҳажми унда фикр қилинаётган предметлар йиғиндисини акс эттиради. Масалан, “орол” тушунчасининг ҳажми Ер юзидаги мавжуд барча оролларни ўз ичига қамраб олади. Тушунчани ифодаловчи сўзда кўплик қўшимчаси “лар” бўлмаса ҳам, у умумий ҳажмга эга бўлиши мумкин. Масалан, инсон, уй, давлат тушунчалари каби.

Ҳажмига кўра яққа ва умумий, айирувчи ва тўпловчи, шунингдек бўш ҳажмли тушунчалар фарқланади.

Тушунчанинг мазмунини унда фикр қилинаётган предметнинг муҳим белгилари тўғрисидаги ахборот ташкил этади. Масалан, “имиж” тушунчасининг мазмунини – одамлар онгида муайян шахс, ташкилот ёки бошқа ижтимоий объектга мос келадиган, идрок этилаётган объект ҳақидаги

ахборотни ўзида мужассамлаштирган ва ижтимоий хулқ-атворга даъват этадиган муайян синтетик образ ҳақидаги маълумот ташкил қилади.

Тушунчаларни таърифлаш (дефиниция). Ҳар бир инсон ҳаёти давомида тушунчаларнинг аниқ таърифланишига эҳтиёж сезади, тушунчанинг таърифи асосланиб билимга эга бўлади, воқеа ва ҳодисаларга нисбатан ўз муносабатини белгилайди. Масалан, Мажид Ҳавофийнинг: “Саҳийлик- бу (бирор нарсани) бошқа кишига ҳеч қандай ёмонликни ният қилмай ва тамагирликни ўйламай ҳамда шу нарсанинг қайтарилишига умид боғламай тухфа қилишдир,”- деган фикрини ўқиб, саҳийлик тушунчасининг мазмунини билиб оламиз. Тушунчанинг мазмунини аниқлаш, унга таъриф бериш демакдир.

Таърифлаш - дефиниция тушунчанинг мазмунини очиб берувчи мантиқий амалдир.

Биз кундалик ҳаётда ва илмий билишда қўллайдиган тушунчаларнинг таърифлари юқоридаги усуллар орқали ҳосил қилинган.

Ҳар бир фан доирасида қўлланиладиган атамалар қатъий таърифланган бўлиб, илмий жамоат томонидан қабул қилингандир. Бу таърифларни субъектив хоҳишга кўра ўзгартириш мумкин эмас. Кундалик ҳаётда қўлланиладиган тушунчалар ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар, инсоннинг ёши, шахсий тажрибаси, билими, дунёқараши, руҳий холати ва б. таъсирида ўзгариб туради. Шу боис одамлар бир-бирларини тушунмасликлари, бир ҳодисага нисбатан турли нуқтаи назардан ёндашишлари мумкин. Бундай холатларда томонлар аввало баҳсга сабаб бўлаётган тушунчаларнинг мазмунини, яъни таърифини аниқлаб олишлари зарур.

Мулоҳазанинг комплекс таҳлили. Классик формал мантиқда мулоҳаза тафаккур шаклларида бири сифатида тушунчадан кейин ўрганилади. Мантиқдан ёзилган хориж адабиётларининг баъзиларида эса тафаккур шакллари ўрганиш мулоҳазадан бошланади. Мулоҳаза билан боғлиқ масалалар доирасида тушунчаларга оид маълумотлар берилади. Хулоса чиқариш алоҳида ўрганилади³. Тафаккурлаш жараёнини бундай тартибда ўрганиш инсоннинг болалигидан бошлаб мулоҳаза кўринишида фикр юритиши, унинг тушунчалар олами кейин шаклланиши билан асосланади. Шунингдек, фақат мулоҳазаларгина “чин”, “ёлғон” қийматларига эга бўлади. Тушунчаларга эса бундай қийматни бериб бўлмайди. Масалан, “йўлбарс йиртқич хайвон” мулоҳазасини “чин” деб, баҳолаймиз. “Йўлбарс” тушунчасини эса “чин” ёки “ёлғон” деб айта олмаймиз, чунки унда бирор фикр тасдиқланмаган ҳам, инкор қилинмаган ҳам.

Демак, мулоҳаза чин ёки ёлғон бўлиши мумкин бўлган фикр юритиш шаклидир. Унинг асосий вазифаси нарса билан унинг хусусияти, улар ўртасидаги муносабатларни кўрсатишдир. Ана шунинг учун ҳам у доимо тасдиқ ёки инкор шаклдаги фикрдан иборат бўлади. Фикр юритиш жараёнида биз предмет ва ҳодисаларнинг ташқи хусусиятлари билан бирга уларнинг

³ Morris R. Cohen Ernest Nagel an introduction to logic and scientific method New Dehli. 2007. Restall G. Logic. An introduction. Published in the Taylor & Francis e-Library, 2006.

ички, зарурий боғланишларини ҳамда муносабатларини билиб борамиз. Билимларимиз турлича бўлгани учун уларни ифодалайдиган мулоҳазалар ҳам ҳар хил бўлади. Баъзи мулоҳазаларда аниқ, текширилган билимлар ифодаланса, бошқаларида белгининг предметга хослиги тахмин қилинади, яъни ноаниқ билимлар ифодаланади.

Мулоҳазалар воқеликка мос келиш даражасига кўра чин, хато ва ноаниқ (эхтимол, тахминий) бўлади. Чинлиги исботланган фикрни чин деб тасдиқловчи мулоҳаза чин бўлади. Ёлғонлиги исботланган фикрни ёлғон деб тасдиқловчи мулоҳаза чин бўлади. Чинлиги исботланган фикрни ёлғон деб тасдиқловчи мулоҳаза ёлғон бўлади. Ёлғонлиги исботланган фикрни чин деб тасдиқловчи мулоҳаза ёлғон бўлади. Айни вақтда чинлигини ҳам, хатолигини ҳам аниқлаб бўлмайдиган мулоҳазалар – ноаниқ бўлади.

Мулоҳазалар тилда гаплар орқали ифодаланади. Мулоҳаза мантиқий категория бўлса, гап грамматик категориядир. Мулоҳазалар, асосан, дарак гап орқали ифодаланади. Фақат дарак гаплардагина фикр тасдиқ ёки инкор шаклда бўлади ва улар чин ёки ёлғон қийматлари бўйича аниқланади.

Масалан, “Тил инсонлар ўртасидаги мулоқот воситасидир”, “Ҳиёнаткорларнинг ҳеч бири виждонли эмас” каби гаплар мулоҳазани ифода қилади. Демак, мулоҳаза – предметга маълум бир белгининг (хоссанинг, муносабатнинг) хос ёки хос эмаслигини ифодаловчи тафаккур шаклидир.

Мулоҳаза таркибида мантиқий эга ва мантиқий кесимни ажратиш кўрсатиш мумкин. Мантиқий эга – фикр қилинаётган предмет ва ҳодисани билдиради ва фанда субъект деган термин билан ифодаланади (символик белгиси - S). Мантиқий кесим предмет хусусиятини, муносабатини билдиради ва фанда предикат деган термин билан ифодаланади (символик белгиси - P). Мулоҳазанинг субъект ва предикати унинг терминлари деб аталади. Мулоҳазанинг учинчи зарурий элементи мантиқий боғламдир. У субъект ва предикатни бир-бири билан боғлайди, натижада мулоҳаза ҳосил бўлади. Мулоҳазанинг символик ифодаланиши:

S – P (тасдиқ мулоҳаза), S – P эмас (инкор мулоҳаза)

Мулоҳазалар тузилишига кўра оддий ва мураккаб бўлади.

Оддий мулоҳаза таркибидан яна бир мулоҳазани ажратиш бўлмайдиган мулоҳазадир ёки бир субъект ва бир предикатдан ташкил топган мулоҳазадир.

Таркибидан икки ёки ундан ортиқ мулоҳазани ажратиш мумкин бўлган мулоҳаза мураккаб мулоҳаза дейилади. Масалан, “Мантиқ илмини ўрганиш тўғри фикрлаш маданиятини шакллантиради”, деган фикр оддий мулоҳазани ифодалайди. “Мантиқ илми тафаккур шакллари ва қонунларини ўрганади” - бу мураккаб мулоҳазадир.

Оддий мулоҳазалар икки тамойилга, яъни миқдори ва сифатига кўра таснифланади. 1- тамойил. Миқдорига кўра оддий мулоҳазалар якка, умумий ва жузъий бўлади.

Оддий мулоҳазаларни таснифлашнинг иккинчи тамойили бу уларнинг сифатидир, яъни тасдиқ ёки инкор мазмунга эга бўлишидир. Мулоҳазанинг сифатини мантиқий боғлама белгилайди. “Ҳамма илонлар захарлидир”

мулоҳазасининг предикатида субект ҳақидаги фикр тасдиқланади. Бундай мулоҳаза тасдиқловчи дейилади. “Ҳеч бир риё амал мақбул эмас” мулоҳазасида субект ҳақида нимадир инкор қилинади. Бу инкор мулоҳаза дейилади. Мулоҳазаларнинг тўғри ёки нотўғрилигини аниқлашда ва уларни мантикий таҳлил қилишда оддий мулоҳазаларнинг миқдор ва сифати бўйича бирлашган классификацияси (асосий турлари)дан фойдаланилади. Улар қуйидагилардан иборат:

1. **Умумий тасдиқ мулоҳазалар.** Улар бир вақтнинг ўзида ҳам умумий, ҳам тасдиқ бўлган фикрни ифодалайди. Масалан, “Ҳамма талабалар мантик илмини ўрганадилар.” Бу мулоҳаза лотин алифбосидаги **A** ҳарфи билан белгиланади ва “Ҳамма $S - P$ дир” формуласи орқали ифодланади.

2. **Умумий инкор мулоҳазалар** бир вақтнинг ўзида ҳам умумий, ҳам инкор бўлган фикрни ифодалайди. Масалан, “Ҳеч бир ишбилармон режасиз иш юритмайди.” Бу мулоҳаза “Ҳеч бир $S - P$ эмас” формуласи орқали ифодланади ва лотинча **E** ҳарфи билан белгиланади.

3. **Жузъий тасдиқ мулоҳазалар** бир вақтнинг ўзида ҳам жузъий, ҳам тасдиқ фикрни ифодалайди. Масалан, “Баъзи талабалар масъулиятли.” У лотинча **I** ҳарфи билан белгиланади ва “Баъзи $S-P$ дир” формуласи орқали ифодланади.

4. **Жузъий инкор мулоҳаза** бир вақтнинг ўзида ҳам жузъий, ҳам инкор бўлган фикрни ифодалайди. Масалан, “Баъзи талабалар тартибли эмас.” Унинг формуласи “Баъзи $S-P$ эмас” бўлиб, лотинча **O** ҳарфи билан белгиланади.

Ажратиб кўрсатувчи ва истисно қилувчи мулоҳазалар. Шундай мулоҳазалар борки уларда нимадир ажратиб кўрсатилади ёки истисно қилинади. “Гуруҳимиз талабаларидан фақат 4 киши мусобақада қатнашади.” Бу ажратиб кўрсатувчи мулоҳазадир. “Даврада яқинларимдан бошқа бошқа ҳамма бор эди” Бу истисно қилувчи мулоҳазадир.

Мураккаб мулоҳазалар, уларнинг турлари ва чин бўлиш шартлари. **Мулоҳазаларни инкор қилиш.** Мулоҳаза таркибидаги мантикий эга ва/ёки мантикий кесимни ифодаловчи терминлар сони бирдан ортиқ бўлса, мураккаб мулоҳаза деб аталади. Мураккаб мулоҳазалар «ва», «ёки», «агар... унда» каби мантикий боғламалар, инкор қилиш ва модал терминларни қўллаш орқали икки ва ундан ортиқ оддий мулоҳазаларнинг ўзаро бирикишидан ҳосил бўлади. Мантикий боғловчисининг мазмунига кўра мураккаб мулоҳазалар қуйидаги асосий турларга бўлинади: бирлаштирувчи (конъюнктив), айирувчи (дизъюнктив), шартли (имплектив), эквивалент.

Хулоса чиқаришнинг умумий мантикий тавсифи. Воқеликни билиш жараёнида инсон янги билимларга эга бўлади. бу билимлар абстракт тафаккур ёрдамида, мавжуд билимларга асосланган ҳолда вужудга келади. бундай билимларни ҳосил қилиш мантик илмида хулоса чиқариш, деб аталади.

Хулоса чиқариш – бир ва ундан ортиқ чин мулоҳазалардан маълум коидалар ёрдамида янги билимларни келтириб чиқарувчи тафаккур шаклидир. Хулоса чиқариш асослар, хулоса ва асослардан хулосага ўтиш

жараёнидан ташкил топади. Тўғри хулоса чиқариш учун, авваламбор, асослар чин мулоҳазалардан иборат бўлиши, ўзаро мантиқан боғланиши керак. Масалан, “Ибн Сино “Донишнома” асарини ёзган” ва “Пифагор математик бўлган” деган икки чин мулоҳазадан хулоса чиқариб бўлмайди. Чунки бу мулоҳазалар ўртасида мантиқий алоқадорлик йўқ.

Хулоса асослари ва хулоса ҳам ўзаро мантиқан боғланган бўлиши шарт. Бундай алоқадорликнинг зарурлиги хулоса чиқариш қоидаларида қайд қилинган бўлади. Бу қоидалар бузилса, тўғри хулоса келиб чиқмайди. Масалан, ”Дўстларим спорт билан шуғулланадилар” деган мулоҳазадан “Дўстларим спорт мастери” деб, хулоса чиқариб бўлмайди.

Демак, хулоса чиқаришнинг тузилиши уч элементдан иборат: хулоса асослари, хулоса ва мантиқий эргашиш (хулоса асосларининг ўзаро мантиқий алоқадорлиги ва хулоса асослари билан хулосанинг мантиқий алоқадорлиги).

Хулоса чиқариш хулосанинг чинлик даражасига кўра зарурий ва эҳтимолий; хулоса асосларининг сонига кўра бир асосли (бевосита) ва кўп асосли (бавосита); фикрнинг ҳаракат йўналишига кўра дедуктив, индуктив, аналогия каби турларга бўлинади.

Мазкур таснифда хулоса чиқаришни фикрнинг ҳаракат йўналиши бўйича турларга ажратиш нисбатан мукамалроқ бўлиб, у хулоса чиқаришнинг бошқа турлари ҳақида ҳам маълумот бериш имконини яратади. Хусусан, дедуктив хулоса чиқариш зарурий хулоса чиқариш, индуктив хулоса чиқариш (тўлиқ индукцияни ҳисобга олмаганда) ва аналогия эҳтимолий хулоса чиқариш деб олиб қаралиши, бевосита хулоса чиқариш эса дедуктив хулоса чиқаришнинг бир тури сифатида ўрганилиши мумкин.

Дедуктив хулоса чиқариш. Дедуктив хулоса чиқаришнинг муҳим хусусияти - унда умумий билимдан жузъий билимга ўтишнинг мантиқан зарурий хусусиятга эгалигидир. Унинг турларидан бири бевосита хулоса чиқаришдир.

Фақат биргина мулоҳазага асосланган ҳолда янги билимларнинг ҳосил қилиниши бевосита хулоса чиқариш, деб аталади. Бевосита хулоса чиқариш жараёнида мулоҳазаларнинг шаклини ўзгартириш орқали янги билим ҳосил қилинади. Бунда асос мулоҳазанинг таркиби, яъни субъект ва предикат муносабатларининг миқдор ва сифат тавсифлари муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Индуктив хулоса чиқариш. Якка мулоҳазаларни умумлаштириб хулоса чиқариш кундалик ҳаётда, илмий билишда кўп қўлланилади. Инсон ҳаётий тажриба натижаларини, кузатишларини умумлаштириб, айнан шу усул асосида хулоса чиқаради. Фикрнинг яккаликдан умумийликка қараб ҳаракатланишини ифодаловчи бундай хулоса чиқариш тури индукция (лот. “inductio” – ягона асосга келтириш) деб аталади. Индуктив хулоса чиқаришда кузатиш ва тажриба натижалари муҳим аҳамиятга эга. Индуктив хулоса чиқариш балвосита хулоса ҳисобланади. Индуктив хулоса чиқариш асослари иккита ва ундан ортиқ мулоҳазалардан ташкил топган бўлади. Улар, одатда, якка предмет ёки предметлар синфининг бир қисмини ифода қилади.

Хулосада эса, бир мантикий синфга мансуб предметларнинг барчасига нисбатан умумий мулоҳаза тарзидаги фикр ҳосил қилинади.

Мавзунинг таянч тушунчалари: тафаккур, мантиқ, тафаккур шакли, тафаккур қонуни, ном, термин, тушунча, оддий тушунча, мураккаб тушунча, жинс, тур, тушунчани чегаралаш, тушунчани умумлаштириш, тушунчани таърифлаш, тушунчани бўлиш, мулоҳаза, субъект, предикат, умумий мулоҳаза, жузъий мулоҳаза, оддий мулоҳаза, мураккаб мулоҳаза, бирлаштиривчи мулоҳаза, айирувчи мулоҳаза, шартли мулоҳаза, эквивалент мулоҳаза, чин мулоҳаза, ёлгон мулоҳаза, хулоса асоси, хулоса, мантикий эргашиш, дудуктив хулоса чиқариш, индуктив хулоса чиқариш, аналог, дилемма, трилемма.

Мавзуни ўзлаштириш учун саволлар

1. Билиш жараёни қандай амалга ошади?
2. Тафаккур нима ва у қандай хусусиятларга эга?
3. Мантиқ атамаси қандай маъноларни ифодалайди?
4. Фикрдаги изчиллик деганда нимани тушунасиз?
5. Тафаккур қонунларини билмасдан ҳам тўғри фикрлаш мумкинми?
6. Тушунчанинг мазмуни ва ҳажмининг таърифини айта оласизми?
7. “Эътиқод” тушунчасига таъриф беринг. Ўз таърифингизни гуруҳингиз аъзоларининг таърифлари билан солиштиринг.

8-МАВЗУ. ЖАМИЯТ ФАЛСАФАСИ

Режа:

1. “Жамият” тушунчасининг мазмун-моҳияти, тузилиши ва вазифалари
2. Жамиятнинг моддий - маънавий ҳаёти. Демократик жамият
3. Цивилизация тушунчаси ва жаҳон цивилизациясининг хусусиятлари
4. Цивилизациялашган жамиятни барпо этиш ва баркамол инсонни шакллантириш вазифалари
5. “Маданият” тушунчаси, унинг моҳияти ва вазифалари

“Жамият” тушунчасининг мазмун-моҳияти. Инсоният азал-азалдан жамоа бўлиб яшайди. Ер сайёраси унинг абадий макони, умумий Ватанидир. Қуёш тизимидаги ана шу митти сайёрада яшаётган одамлар оиласини жамият, деб аташ одат тусига кирган. Демак, умумбашарий маънода жамият одамзотнинг умри, ҳаёти ўтган ҳамма даври, жой ва ҳудуди билан боғлиқ барча ўзгариш ва жараёнларни ифода этади.

Шу билан бирга, бирор давлат ҳудудидаги одамлар ҳаёти, цивилизациянинг муайян давларидаги турмушига нисбатан ҳам ушбу тушунча қўлланади. Ҳар қандай ҳолда ҳам, у умумий тушунча бўлиб, айрим одам ва алоҳида шахс жамият аъзоси деб аталади. Ҳар бир жамиятнинг ўз

қийёфаси, тузилиши, таркибий қисмлари мавжуд бўлиши тарихий заруратдир. Муайян жамиятҳаётига хос бўлган яшаш ва тараққий этиш соҳаларининг ҳам ўзига хос хусусиятлари бор. Бу масалани ўрганиш айниқса дунё ҳамжамияти ва Ўзбекистон ҳаётида туб ўзгаришлар рўй бераётгани ҳозирги даврда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Жамият билан боғлиқ масалалар азалдан кўплаб мутахассисларнинг диққатини тортиб келади. Фан тарихида бу мавзуга доир турлича қарашлар, ғоялар ва таълимотлар мавжуд. Бу масалалар қадимги авлодларимиздан қолган “Авесто” ва “Ўрхун-Енесей тошбитиклари”да, Ал-Хоразмий, Ал-Бухорий, Ал-Беруний, Нажмиддин Кубро, Мирзу Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур ва бошқа алломаларимиз меросида ёрқин ифодасини топган. Шарқ сиёсатшунослигида жамият билан боғлиқ масалалар Конфуций, Кайковус, Низомулмулк, Мирхонд, Хондамир, Шарафиддин Али Яздий каби кўплаб алломалар ижодидан ўрин олган.

Ижтимоий тараққиёт давомида жамият тўғрисидаги қарашлар, ғоялар ва таълимотлар ривожланиб такомиллашиб борганлигини, хусусан ватандошимиз Абу Наср Форобийнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари тизимида ҳамда Амир Темур ва темурийлар сулоласининг жамият ривожини масалаларига оид назарий ва амалий жиҳатдан ёндашганлигида кўриш мумкин. Хусусан, “Темур тузуклари”да қайд этилгани каби: “... салтанат куриш, давлат тутиш ишларини бир тузукка боғладим ва салтанатни бошқариш ҳақида қўлланма (дастур уламал) ёзиб қолдирдим, токи фарзандларим ва авлодимдан бўлганларнинг ҳар бири унга мувофиқ иш юрицин, меҳнату машаққатлар, кўп ҳарбий юришлар, уруш-талашлар билан, тангрининг инояти ва ҳазрати Муҳаммаднинг, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, толеи баланд миллатнинг шарофати, онҳазратнинг улуғвор авлоди ва қимматли саҳобаларига қилган муҳаббат ва дўстлигим орқали қўлга киритган салтанатни сақлагайлар”⁴. Шунингдек, мазкур мавзуга Аҳмад Дониш, Бехбудий, Абдулла Авлоний каби мутафаккирларимиз ижодида ҳам алоҳида аҳамият берилган. Ҳозирги даврда ҳам ушбу масалага доир кўплаб китоблар, рисола ва қўлланмалар чоп этилмоқда.

Таъкидлаш лозимки, жамиятнинг моҳиятини, тузилишини, қонуниятларини билиш, уларга таянган ҳолда бошқарув ва раҳбарлик фаолиятини ташкил этиш муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун “Жамият” тушунчаси, унинг мазмун-моҳияти, тузилиши, ижтимоий қонунлар – жамият тараққиёти ва ислохотлар жараёнини билишда муҳим омил сифатида намоён бўлади. Бу борада Шарқ ва Ғарб фалсафасидаги жамиятга доир айрим хусусиятлар, умумий муштарак нуқталар, унда шаклланган ва қарор топган ғарбона ва шарқона қадриятлар, шахс эркинлиги, индивидуаллик ва жамоавийлик уйғунлиги каби ҳодисаларнинг моҳияти ниҳоятда муҳим. Ҳозирги замонда жамиятга доир плюрализм ҳамда синергетик

⁴Темур тузуклари. Т.: “Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. 68-б.

қарашларнинг унинг тараққиёти қонуниятларини билиш орқали ижтимоий жараёнларни илмий ташкил этишдаги аҳамиятига алоҳида эътибор бериш лозим.

Жамият — табиатнинг бир қисми, яъни ижтимоий борлиқ бўлиб, одамлар уюшмасининг махсус шакли, кишилар ўртасида амал қиладиган кўплаб муносабатлар йиғиндиси, деган турлича таърифлар ҳам бор. Жамият муттасил равишда ривожланувчи, такомиллашиб борувчи мураккаб тизимдир. Ҳар бир янги даврда жамият моҳиятини билиш зарурати вужудга келади. Миллий мустақиллик туфайли жамият моҳиятини янгича идрок этиш эҳтиёжи пайдо бўлди.

Жамият моддий ва маънавий омиллар бирлигидан иборат. Ҳозирга қадар адабиётларда моддий ва маънавий ҳаёт бир-биридан кескин фаркланар эди. Ҳолбуки, жамиятнинг туб моҳияти уни ташкил этувчи инсон моҳияти билан узвий боғлиқ. Худди инсон танасини унинг руҳидан ажратиб бўлмагани сингари, жамиятнинг моддий ва маънавий жиҳатларини ҳам бир-биридан ажратиш ва уларнинг бирини иккинчисидан устун қўйиш мантиққа зид. Шунинг учун ҳам ҳозирги даврда халқ маънавиятини юксалтиришга, миллий ғоя ва мафкура асосларини мустаҳкамлашга катта эътибор берилляпти. Зеро, кишилар иқтисодий жиҳатдан қашшоқ бўлгани учун илмсиз бўлмайди, балки, аксинча — илмсиз бўлгани учун қашшоқ бўлиши мумкин. Шунинг учун юртимизда халқ маънавиятини юксалтириш орқали иқтисодий фаровонликни таъминлашга катта эътибор берилляпти.

Ижтимоий муносабатларнинг амал қилиш жараёнида одамларни уюштиришнинг тарихий шакллари — оила, давлат, жамоа (қишлоқ, шаҳар) вужудга келган. Одамлар ўртасида амал қиладиган ахлоқий, диний, илмий, фалсафий, ҳуқуқий, иқтисодий, мафкуравий каби муносабатларнинг барчаси, бир сўз билан, ижтимоий муносабатлар дейилади. Ижтимоий уюшмалар кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришга ёрдам беради. Улар моҳиятан инсон ва жамият мавжудлигининг зарур шарти ҳисобланади. Масалан, оила, давлат, таълим-тарбия, маҳалла, Ватан каби қадриятларсиз инсон ва жамият ўз моҳиятини йўқотади.

Жамиятнинг моддий - маънавий ҳаёти. Инсоннинг моддий эҳтиёжлари озиқ-овқатлар, кийим-кечак, уй-жой, транспорт воситалари, ўзини ҳимоялаш, зурриёт қолдириш кабилардан иборатдир. Маънавий эҳтиёжларга оламни билиш, ўзликни англаш, дунёқараш, донишмандликка интилиш, билим, санъат, ғоя, мафкура, гўзаллик, маънавий камолот йўлидаги интилишлар киради. Инсоннинг асл моҳияти моддий эҳтиёжларни маданий шаклларда қондиришида яққол намоён бўлади. Инсон ақлли мавжудот сифатида моддий эҳтиёжларини маданий шаклларда қондириш учун табиат ва жамият моҳиятини билишга, моддий ва маънавий оламни уйғунлаштиришга, табиат ва жамиятни ўз мақсадларига мос равишда ўзгартиришга ҳаракат қиладди. Илм-фан ва техника инсоннинг маънавий ва моддий эҳтиёжларини қондириш қуроли, муҳим воситаси бўлиб хизмат қиладди. Инсон юксак маънавият туфайлигина ўз эҳтиёжларини маданий шаклларда оқилона ва тўлароқ қондириш имконига эга бўлади.

Мамлакатимизда маънавият масалаларига алоҳида эътибор берилаётганининг сабаби ҳам ана шунда. Жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаёти кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжлари билан узвий боғлиқ ҳолда вужудга келди.

Жамиятнинг моддий ҳаётига қуйидагилар киради:

—кишиларнинг яшаши, шахс сифатида камол топиши учун зарур бўлган иқтисодий шарт-шароитлар;

—озик-овқат, кийим-кечак, турар жой, ёқилғи, коммуникация воситалари;

—моддий неъматлар ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш;

—ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида амал қиладиган иқтисодий муносабатлар мажмуи;

—моддий бойликлар, табиий захиралар.

Жамиятнинг маънавий ҳаётига оламни тушуниш, жамият ва инсон тўғрисидаги қарашлар, назариялар, таълимотлар, ғоялар, мафкура, ижтимоий онг шакллари, таълим-тарбия, ахборот воситалари, маданият, илм-фан муассасалари ва бошқалар киради.

Жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаётини бошқариш, кишилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишда турли сиёсий институтлар (давлат, сиёсий партиялар, ташкилотлар, турли уюшмалар) муҳим ўрин тутди. Жамиятни бошқаришнинг сиёсий-ҳуқуқий жиҳатлари ҳам муҳим. Кишилар томонидан сиёсий ва ҳуқуқий билимларнинг чуқур ўзлаштирилиши жамиятнинг барқарор яшаши ҳамда ривожланишида муҳим аҳамият касб этади.

Жамият ривожини, кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжлари қондирилишида меҳнат, мулк ва меҳнатнинг ижтимоий тақсимланиши беқиёс аҳамиятга эга. Меҳнатни кишиларнинг қобилиятига қараб ижтимоий тақсимланиши натижасида муайян касб-кор билан шуғулланадиган тоифалар, гуруҳ, қатлам ва синфлар вужудга келади, улар жамият структурасида ўзига хос ўрин эгалдайди, жамият тараққиётига муайян ҳисса қўшади.

Жамият ва оила. Жамият ва оила моҳиятан бир-бири билан узвий боғлиқ. Оилада жамиятнинг туб моҳияти ўз аксини топади. Шу маънода, оилани кичик жамият дейиш мумкин. Ҳар бир жамият аъзоси оила бағрида вояга етади, ижтимоий муносабатларни ўзлаштиради ва инсоний фазилатларни намоён этади. Баркамол инсонни шакллантириш, уни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаш оиланинг муқаддас вазифасидир. Оилани мустаҳкамлаш жамият барқарорлиги ва қудратининг муҳим шартидир. Шу боисдан ҳам давлат оилани ўз ҳимоясига олади.

Жамиятдаги маънавий-ахлоқий муҳитнинг соғломлиги кўп жиҳатдан оилавий маданиятга боғлиқ. Оила қандай бўлса, жамият ҳам шундай бўлади. Оилада эр ва хотиннинг мавқеи, оилавий муносабатлар характери турли халқларда турлича. Мамлакатимизда миллий мустақиллик йилларида маънавият соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар, аввало, оила қадриятларини, энг илғор анъаналарни тиклашга қаратилган. Она ва аёл

муқаддаслиги ўзбекона қадриятдир. Ҳадиси шарифда она ва аёлнинг муқаддаслиги тўғрисидаги ғоялар оилавий муносабатларни такомиллаштиришда муҳим аҳамиятга эга.

Улуғ мутафаккурлар жамиятнинг маданий даражаси аёлнинг жамият ва оиладаги аҳволи, мавқеи билан белгиланишини алоҳида таъкидлаган. Соғлом, баркамол авлод тарбияси кўп жиҳатдан аёлнинг маънавий салоҳияти, билими, удабуронлиги ва эркинлигига боғлиқ. Мамлакатимизда кейинги йилларда амалга оширилаётган қатор тадбирлар аёлнинг оила ва жамиятдаги мавқеи ҳамда ролини кучайтиришга қаратилган.

Оила муаммолари илмий асосда ўрганиш уларни оқилона ҳал этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган республика "Оила" илмий-амалий марказининг ташкил этилгани ҳам давлатимизнинг оилавий муносабатларни такомиллаштиришга алоҳида эътибор бераётганидан далолат беради.

Давлатнинг жамият ҳаётидаги ўрни. Давлат — жамиятни бошқариш, тартибга солиш, ижтимоий барқарорликни таъминлашга қаратилган алоҳида муассаса. Давлат умуминсоний қадрият, инсоният маънавий тараққиётининг муҳим ютуғидир.

Жамият маънавий салоҳиятининг юксалиб бориши билан сиёсий бошқариш шакл ва усуллари ҳам такомиллашиб боради. Ўзгарган тарихий шароитда давлатнинг моҳияти, мазмуни ва вазифаларига янгича ёндашиш зарурати вужудга келади. Мустақиллик йилларида миллий давлатчилик анъаналарининг тикланиши билан давлатнинг ташкилотчилик, бош ислоҳотчилик фаолияти янгича мазмун ва аҳамият касб этди.

Жамият ҳаётида турли жамоалар, ташкилот ва уюшмалар ҳам фаолият кўрсатади. Уларни шартли равишда давлат ва нодавлат ташкилотларига ажратиш мумкин. Уларга сиёсий партиялар, сиёсий ҳаракатлар, касаба уюшмалари, ёшлар уюшмалари, турли жамғармалар, хотин-қизлар ташкилотлари, фахрийлар уюшмаси, маҳалла қўмиталари ва бошқалар киради. Мамлакатимизда амалга оширилаётган барча ислоҳотлар инсон салоҳиятини янада юксалтиришга, юртимизда фуқаролик жамиятини барпо этишга қаратилган.

Демократик жамият. Демократик жамиятни барпо этиш — Ўзбекистон тараққиётининг бош мақсади. Бу жамият кишиларнинг юксак ахлоқий-сиёсий ва ҳуқуқий маданиятига асосланадиган демократик тараққиётнинг юқори босқичидир. Бундай жамият эркин уюшмаларнинг кўп қир-рали алоқаси бўлиб, давлат қонунларини ҳурмат қилиб бажарувчи жамият таркибига кирувчи элементларнинг нисбий мустақиллигига асосланувчи, турли зиддият ва ихтилофларни қонун доирасида ўзаро келишув, сабр-тоқат ва музокаралар орқали ҳал этишга асосланувчи жамиятдир.

Юртимизда бундай жамиятни барпо этиш баркамол инсон шахсини шакллантиришни талаб этади. Ўз навбатида, маънавий етук авлод жамият тараққиётига салмоқли ҳисса қўшади. Бугун бизнинг бош стратегик мақсадимиз бозор иқтисодиётига асосланган, қонун устуворлигига таянган, эркин, демократик жамият барпо этишдир. Ундаги "эркинлик", "демократия", "қонун устуворлиги" сўзларига эътибор қаратиш керак. Бу

тушунчалар Ўзбекистон кураётган жамиятнинг қандай умуминсоний тамойилларга, кадриятларга асосланишини кўрсатади. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда яшайдиган барча инсонлар учун миллати, тили ва динидан қатъи назар, муносиб ҳаёт шароитини яратиб бериш, ривожланган демократик давлатлар каби қафолатланган турмуш даражаси ва эркинликларини таъмин-лаш давлатимиз сиёсатининг фалсафий мазмун - моҳиятини ифодалайди. Бу — халқимизнинг асрий анъаналарига, инсонпарварлик моҳиятига, миллий кадриятларимизга содиқ қолган ҳолда ривожланган давлатлар тажрибаларидан шунчаки нусха кўчирмасдан, ўзимизга хос ва ўзимизга мос йўлни изчил давом эттиришни англатади. Бу жамият ҳаётини демократлаштириш ва эркинлаштириш жараёнларини янада чуқурлаштириш, мамлакатимиз сиёсий ҳаётининг барча соҳаларини, давлат ва жамият қуришни эркинлаштириш, аҳолининг сиёсий фаоллигини ошириш, сиёсий ҳаётда ҳақиқий маънодаги кўп партиявийликни қарор топтиришни билдиради. Бу маҳаллий ҳокимият ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органла-ри фаолият доирасини кенгайтириш, уларга давлат ваколатларининг бир қисмини босқичма-босқич ўтказиб бориш, нодавлат ва жамоат тузилмаларининг ҳуқуқ ва мавқеини оширишни кўзда тутади.

Ўзбекистонда демократик жамият қурилиши жараёнларининг ҳуқуқий асосини Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида кўрамиз. Конституция ўзига хос фалсафий мазмунга эга бўлиб, унда Ўзбекистонда қуриладиган демократик жамиятнинг устувор мақсадлари, тамойиллари, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ўзининг яққол ифодасини топган.

Мустақиллик мамлакатимизга жаҳон цивилизациясининг эшигини очди, унинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлиш ва дунёдаги энг ривожланган давлатлар қаторидан муносиб ўрин эгаллаш имконини яратди. Бугунги кунда халқимизнинг ана шу йўлда амалга ошираётган улкан бунёдкорлик фаолияти цивилизациялашган мамлакатларга хос ҳаёт тарзини шакллантиришга қаратилган.

“Цивилизация” тушунчаси. Маълумки, латин тилидаги “civilis” сўзи асосида шаклланган, фуқаровий, ижтимоий, деган маъноларни англатадиган мазкур тушунчани илм-фан тарихида дастлаб шотланд тарихчиси ва файласуфи А.Фергюссон (1723—1816) жаҳон тарихий жараённинг маълум бир босқичини ифодалаш учун, француз маърифатпарварлари эса ақл-идрок ва адолатга асосланган жамият, деган маънода ишлатган эдилар. Ундан кейин ҳам цивилизация тушунчасига турлича мазмун бериш давом этди. Айрим ҳолда уни маданиятнинг, баъзан фақат моддий маданиятнинг синоними сифатида ишлатган бўлсалар, немис файласуфи О.Шпенглер эса, аксинча, уни маданиятнинг антиподи маъносига, яъни маданиятнинг ҳалок бўлиш жараёни босқичини характерлаш учун, инглиз социологи ва тарихчиси А.Тойнби эса ўзига хос ва нисбатан ёпиқ бўлган жамиятларни ифодалаш учун ишлатган.

Цивилизация тушунчасининг мазмунини белгилашда турфа хиллик ҳозирги вақтда ҳам сақланиб қолмоқда. Бу тушунча: 1) ижтимоий ривожланишнинг ёввойилик ва варварликдан кейин келадиган босқичини; 2)

умуман кишилик жамияти ривожланишининг маълум бир босқичини (мас., неолит, нокапиталистик ёки ҳозирги замон цивилизацияси); 3) маълум бир ижтимоий-иқтисодий формацияни; 4) географик жиҳатдан фарқланувчи бирликларни (мас., Европа ёки Осиё Ц.си); 5) диний мансублигига кўра, фарқланувчи маданий бирликларни (мас., христиан ёки ислом цивилизацияси); 6) келиб чиқиши ва планетар мансублигига кўра фарқланувчи бирликларни (мас., Ер цивилизацияси, Ердан ташқаридаги цивилизациялар); 7) этник асосга кўра фарқланувчи ижтимоий-маданий бирликларни (мас., қад. Миср ёки Бобил цивилизацияси) ва шу каби маъноларни ифодалаш учун қўлланиб келмоқда.

Цивилизация тарихнинг, жамиятнинг сифатий ўзига хослигини, у ёки бу мамлакат доирасида амал қиладиган, ишлаб чиқариш кучлари, инсон фаолияти, маданияти томонидан белгиланадиган умумий ижтимоий қонуниятларнинг спецификасини ифодалайди. Буларнинг барчаси цивилизацияни яхлит бирлик сифатида мавжуд бўлиши учун имконият яратади. Бу сифатий хусусиятларнинг йўқолиши цивилизациянинг халокатини англатади.

Ушбу мулоҳазалардан шуни хулоса қилиб айтиш мумкинки, цивилизация тушунчаси муайян халқ, мамлакат (жамият)га ёки унинг ривожланишининг сифатий жиҳатдан фарқланувчи айрим босқичларига нисбатан ишлатилгандагина, у аниқ илмий мазмунга ва демакки, методологик аҳамиятга эга бўлади. Айнан этник бирликлар, мамлакатлар даражасида цивилизациянинг ўзига хослиги, асосий характеристикалари ўзини яққол намоён этади.

Жаҳон цивилизацияси. Жаҳон цивилизацияси деганда Шарқ ва Ғарб цивилизациялари, минтақавий ва ҳудудий цивилизацияларнинг яхлит, бир бутун ижтимоий тизими бўлган умуминсоният, сайёрамиздаги жамият тушунилади. Бу тушунча, умумий маънода, заминимизда яшаган барча одамларнинг умумий макони бўлган Ер юзидаги ҳаёт, тарихнинг ҳамма даврларида мавжуд бўлган давлат, жамият, халқ ва миллатларнинг умргузаронлик қилиши билан боғлиқжараёнлар мажмуасини ўзида акс эттиради.

Инсоният тараққиётининг бугунги ҳолати замонавий цивилизациянинг асосий тамойиллари билан узвий алоқадор экан, Республикамизнинг умуминсоний цивилизация билан уйғунлашуви ҳам кўп жиҳатдан ана шунга боғлиқ. Ҳозирги пайтда инсоният ўз ривожининг янги босқичига кўтарилди. У ўзида моддий ишлаб чиқариш ютуқларини, инсоният томонидан орттирилган тажрибаларни, жаҳон миқёсида пайдо бўлган муаммоларни оқилона ҳал этиш йўллари ва усулларини мужассамлаштиради.

Ўзбек халқи Шарқ Цивилизацияси бағрида камол топди. Ватан ва онанинг муқаддаслиги, жамоавийлик, ўзаро ёрдам, табиатга оқилона муносабат, меҳнацеварлик, сабр-тоқатлик, катталарга ҳурмат, камбағалпарварлик ва б. Шарқ цивилизацияга хос белгилардир. Ўзбекистон жаҳон цивилизацияси тараққиётига илм-фан, ахлоқ, дин, санъат ва маданият соҳасидаги улкан ютуқлари билан муносиб ҳисса қўшмоқда. Миллий

мустақиллик йилларида Ўзбекистон ўз миллий кадриятлари, маънавий мероси ва бой маданиятига таяниб, Шарқ ва Ғарбнинг умумбашарий кадриятлари ва тажрибаларини ижодий ўзлаштириб, дунёвий цивилизация йўлидан бормоқда.

Бугунги таҳликали дунёда инсониятнинг эсон-омон яшаб қолиши ва келажақда бахтиёр бўлиши жаҳон цивилизациясининг асосий мақсади ва йўналишига айланиб қолди. Шу маънода, Ер юзидаги ҳар бир мамлакат жаҳон цивилизацияси деб аталадиган яхлит тизимнинг турли таркиблари бўлиб, уларнинг ўзаро таъсири, ҳамкорлиги цивилизациянинг такомиллашуви, барқарор яшашига имкон беради.

Тўғри, бу тизим таркибида Америка, Россия, Хитой, Япония каби салмоқли таркиблар ҳам бор. Улар кўп жиҳатдан жаҳон тизими тараққиётига таъсир кўрсатади, муайян жараёнларнинг йўналишларини белгилайди. Аммо бу тизимда ҳар бир давлатнинг, кичкина Ватикан ёки Лихтенштейндан тортиб Германиягача, Андорра ёки Монако токи Франциягача ўз ўрни, ўзига хос таъсир кучи ва доираси бор. Шу маънода, уларнинг ҳар бири, худудининг катта-кичиклиги, аҳолисининг сони қанчалигидан қатъи назар, Бирлашган Миллатлар Ташкилотида тенг овозга эга. Демак, таркиблар тизимда муайян тарзда амал қилгани сингари ҳар бир мамлакат жаҳон цивилизациясига тенг ҳуқуқли аъзо ва муҳим элемент сифатида кириб борган.

Жаҳон ҳамжамияти ўзида умумийликни, ҳар бир мустақил мамлакат эса айримлик ва ўзига хосликни ифодалайди. Бу ҳолда Осиё ёки Марказий Осиё мамлакатлари хусусийликни акс этирса, Ўзбекистон алоҳидаликни ифодалайди. Ўзбекистон мустақилликка эришганига кўп бўлмаганига қарамай, жаҳон ҳамжамиятида ўз ўрнига эга. Унинг Марказий Осиёдаги маъноси эса бу минтақанинг асосий тараққиёт йўналишларини кўп жиҳатдан белгилайди.

Ҳар бир халқ, миллат ўзининг бетақдор, ноёб хусусиятларини сақлаган ҳолда мустақил ривожланади ва жаҳон ҳамжамиятига қўшилиб боради. Бундай қўшилиш кўп қиррали, ранг-баранг бўлиб, у ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий, ҳуқуқий, давлатлараро муносабатларни қамраб олади.

Жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш табиий-қонуниятли жараён бўлиб, ҳар бир мамлакатнинг ҳар томонлама тараққий этиши, ер юзида умумий хавфсизлик, тинчлик ва фаровонликни таъминлашга, табиий ресурслар, илм-фан ва техника ютуқларидан кенг фойдаланишга, экологик мувозанатни таъминлашга имкон беради. Мустақил тараққиёт йўлига ўтган халқларнинг жаҳон ҳамжамиятига қўшилиши, умуминсоний кадриятларнинг устуворлигини эътироф этиш, халқаро ҳуқуқ меъёрларига амал қилиш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя этиш, демократия тамойилларига амал қилишда яққол намоён бўлади.

Цивилизациянинг моҳиятини тушунишда унга мансуб бўлган маданиятнинг ролини англаш муҳимдир. Агар ишлаб чиқариш кучлари цивилизациянинг моддий асосини ташкил эса, маданият ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини қамраб олади, унинг қиёфасини, ўзига хос рангини

белгилаб беради. Ҳатто ишлаб чиқариш кучларига ҳам ўзига хос характерлилик, аҳамиятлилик беради. Бу билан маданият ижтимоий ҳаётнинг ташкиллашувини, яъни цивилизациянинг шаклланишини, мавжуд бўлиши ва ривожланишини белгилаб берувчи ўзига хос негиз вазифасини ўтайди. Демак, цивилизация маданиятнинг конкрет намоён бўлишини, унинг реал мавжуд ҳаётини акс эттиради.

“Маданият” тушунчаси. Бу тушунча (араб. шаҳарга оид, фаровон маскан, тараққиёт ўчоғи) табиат ва ўзаро муносабатларда акс этадиган инсон фаолиятининг ўзига хос шаклини ифодалайди ва индивиднинг ҳаётий фаолияти (шахсий маданият), ижтимоий гуруҳ ёки жамиятнинг фаолият усули (ижтимоий маданият)ни акс эттиради. Дастлаб маданият тушунчаси инсоннинг табиатга мақсадга мувофиқ тарзда таъсири (ерга ишлов бериш, табиий бойликлардан фойдаланиш ва ҳ.к.) ҳамда инсоннинг ўзини тарбиялаши ва билим олиш маъносида қўлланган бўлса, кейинчалик турли халқлар Маданиятнинг ўзаро яқинлашуви, муносабатларининг ифодаси ўлароқ жаҳон маданияти, тамаддунлар маданияти тушунчалари пайдо бўлди.

Инсон фаолиятининг икки асосий тури – моддий ва маънавий яратувчанликка кўра, маданият моддий ва маънавий маданиятларга бўлинади. Моддий маданият моддий фаолиятнинг барча соҳалари ҳамда уларнинг ҳар бирида эришилган натижалар – меҳнат куроллари, турар-жой, кундалик турмуш буюмлари, кийим-кечак, транспорт, алоқа воситалари ва ш.к.ни ўз ичига олади. Маънавий маданиятга ақлий ва маънавий яратувчанлик соҳалари – билим, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия, ҳуқуқ, фалсафа, дин, нафосат, фан, санъат, адабиёт, фольклор, асотирлар ва шу қабилар киради.

Уйғониш ва маърифатпарварлик даврларида маданият етуклиги деганда инсон ва жамият ҳаётида инсонпарварлик, маърифатпарварлик ғоялари устувор ўрин тутиши лозимлиги тушунилган. Жамиятдан ташқарида маданият мавжуд эМасалан Ижтимоий муносабатлардаги ҳар қандай ўзгариш маданиятга таъсир этади ва унда бу муносабатлар қандай натижаларга олиб келиши ўзига хос тарзда намоён бўлади. Шу боис маданият нафақат ўтмиш ёки бугунги кун, балки келажакка нисбатан муносабатнинг ифодаси ҳамдир. Маданият инсон фаолиятининг ҳам маҳсули, ҳам сифат кўрсаткичи. Инсоният ўзи ҳам пировард натижада маданият маҳсулидир. Маданий муҳит қандай бўлса, инсон ҳам шундай шаклланади. Маданиятнинг ижодкори, энг аввало, халқ. Халқ маданиятида аجدодлар яратган моддий ва маънавий бойликлар жамланган. Уларни ўзлаштирмай, билмай туриб, маданиятли киши бўлиш мумкин эмас маданият ривожда ноёб истеъдод соҳиблари: фан, адабиёт, санъат аҳли ҳам катта ўрин тутди. Улар туфайли маданиятда янги ёндашув, ижод турлари, бадиий-эстетик қарашлар юзага келади. Бугунги кунда жаҳон миқёсида кенг тарқалган айрим касб турлари маданиятнинг алоҳида шакли сифатида эътироф этилади. Масалан, китобат маданияти, кулолчилик маданияти, бинокорлик, машинасозлик, темирчилик, ипакчилик маданиятлари ва ҳ.к. Бундан ташқари, фанда маданиятнинг барча халқлар ҳаётида алоҳида ўрин тутадиган турлари ҳам қайд этилади. Масалан, қишлоқ хўжалиги маданияти, технологик маданият, минтақавий маданият ва ҳ.к. Бу

хол маданият турларини алоҳида-алоҳида ҳамда қиёсий ўрганиш ёндашувининг шаклланиши, фаннинг алоҳида тармоғи сифатида ажралиб чиқишига олиб келди.

Маданиятшунослик. Ҳозирги вақтда маданият ва маданий ҳодисалар “Маданиятшунослик” (“Культурология”) фанининг асосий объекти сифатида олий ўқув юртлари доирасида кенг миқёсда ўрганилади. Маданиятшунослик мустақиллик йилларида мамлакатимизда кенг тараққий этаётган фалсафий фан соҳаларидан биридир. Собиқ иттифоқ даврида бу фан умуминсоний маънода ўқитилмас эди. Аслида эса, жаҳон фалсафасида маданият тўғрисидаги алоҳида бир фаннинг вужудга келгани маданиятнинг инсон ва жамият ҳаётида нақадар муҳим аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради. Маданиятшунослик маданиятдаги ранг-барангликни эътироф этади, маданиятнинг универсал характерга эга бўлган тарихий намуналарини бир-биридан фарқлайди.

Маданият фалсафаси. Маданиятнинг моҳияти, ривожланиш қонуниятлари, тараққиёт босқичлари ва истиқболларини яхлит, бир бутун ҳодиса сифатида ўрганувчи фалсафий фан “Маданият фалсафаси”дир. Фалсафий қонун ва категорияларни билиш маданият ва унинг ривожланиш муаммоларини назарий-методологик жиҳатдан тўғри ечиш учун замин яратади. Айни пайтда маданият фалсафаси маданиятнинг хилма-хил кўринишларини таҳлил қилиш асосида фалсафий қонунлар, ва тушунчаларнинг мазмунан бойиши, фал.нинг ижтимоий амалиёт билан алоқасининг кенгайиши ва чуқурлашуви, у илгари сураётган хулоса ва қоидаларнинг бойиши ва такомиллашувига хизмат қилади. Маданият фалсафаси ижтимоий тараққиётнинг субъектив, яъни кишилар фаолияти билан боғлиқ жиҳатларига алоҳида эътибор беради. Маданият фалсафасининг предмети доираси маданият масалалари билан чекланган. Шу боис маданият тушунчаси кенг талқин қилинган тақдирда ҳам бутун жамиятни қамраб ололмайди. Маданият фалсафаси бошқа фанлар маълумотларидан фойдаланиш билан бирга ўзининг эмпирик материалларини йиғади ва таҳлил қилади. Маданият фалсафаси ижтимоий-гуманитар фанлар билан ўзаро таъсирда бўлиб, уларнинг категорияларидан фаол фойдаланади. Бундан ташқари, маданият фалсафаси семиотик, структуравий, постмодерн, антропологик ёндашувлар нуқтаи назаридан ўрганилиши мумкин. Шундай қилиб, маданият фалсафасининг талқин этилиши борасида турли-туман ёндашувлар мавжуд бўлса-да, бу тушунча ва ҳодисага яхлит, умумэътироф этилган концепция нуқтаи назаридан ёндашиш эҳтиёжи сақланиб қолмоқда.

Маданий мерос. Авлодлар томонидан яратилган амалий тажриба, маънавий-ахлоқий, илмий, диний ва маданий қарашлар, халқ маданияти ва ижодида ифодаланган моддий ҳамда маънавий бойликлар “Маданий мерос” тушунчасида ифодаланади. Ҳар бир давр маданий мерос ривожига ўзига хос ҳисса қўшади. Масалан, қадимги нодир асарлар ва ёдгорликлар ҳозиргача инсониятни ҳайратга солиб келмоқда. Аждодларимиз тафаккури ва даҳоси билан яратилган энг қадимги тошёзув ва битиклар, халқ оғзаки ижоди

намуналаридан тортиб, бугунги кунда кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган минг-минглаб қўлёзмалар, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, минерология, кимё, астраномия, меъморчилик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларга оид киммабаҳо асарлар, ўлмас осори атиқалар бу қўхна ўлкада, бугун биз яшаб турган тупроқдақадимдан буюк маданият мавжуд бўлганидан гувоҳлик беради”. Мамлакатимиз худудида мавжуд бўлган тўрт минг йилдан зиёд моддий-маънавий обида умумжаҳон меросининг намнаси сифатида ЮНЕСКО рўйхатига киритилгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Мустақиллик йилларида ана шу бебаҳо Маданий меросни тиклаш, уни асраб-авайлаш ва бойитган ҳолда келгуси авлодларга етказиб бериш йўлида улкан бунёдкорлик ишлари амалга оширилиб, изчиллик билан давом эттирилмоқда. Самарқанд, Бухоро, Қўқон, Тошкент, Қарши, Термиз, Хива, Марғилон, Шаҳрисабз каби қўхна шаҳарларимиздаги тарихий ёдгорликлар, масжиду-мадрасалар, мақбаралар, қадамжолар ҳам Маданий мероснинг ажралмас қисмидир. Мамлакатимиз мустақиллика эришгач, мустабид тузум даврида тақиқлаб қўйилган урф-одат, маросим ва анъаналар, исломий қадриятлар, миллий байрамлар қайта тикланди, ўзб. тили давлат тили мақомига эга бўлди, жаҳон ва миллий маданиятимиз ривожига улкан ҳисса қўшган буюк сиймоларнинг номлари тикланиб, асарлари ҳар томонлама ўрганилмоқда, қадамжолари обод этилмоқда. Бундай эзгу саъй-ҳаракатлар бой Маданий меросимизни кўз қорачиғидек асраб-авайлаш, бойитиш, келгуси авлодларга безавол етказиб беришда беқиёс аҳамият касб этмоқда.

“Маданий бойликлар” тушунчаси. У аجدодлардан авлодларга ворисийлик асосида етиб келган, инсониятнинг бугуни ва келажаги учун катта аҳамиятга эга бўлган моддий ва маънавий бойликлар, бутун инсоният мулкани ташкил этувчи буюк маданий ва табиий ёдгорликларни ифодалайди. У халқнинг, миллатнинг а.лар мобайнида ёзма манбалар ва халқ оғзаки ижодида ифодаланган, объективлашган ва субъективлашган нарса ва буюмларда акс этирилган моддий, маънавий фаолият маҳсулидир. Унда билим, тажриба, дунёқараш, маънавият ва маърифат уйғун тарзда муҳрланган. ЮНЕСКО ташкилоти 1972 йилда жаҳон маданий ва табиий ёдгорликларини сақлаш тўғрисидаги конвенцияни қабул қилган (1975 йилдан кучга кирган). Жаҳон Маданий бойликлари рўйхатига жами 721 та маданий ва табиий ёдгорликлар киритилган. Улар орасида Ўзбекистондаги Хива (Ичан қалъа), Бухоро, Шаҳрисабз ва Самарқанднинг тарихий марказлари ҳам бор.

Маданиятнинг умуминсонийлиги ва миллийлиги. Бу соҳада умумбашариятга хос бўлган жиҳатларни биз маданиятдаги умуминсонийлик. миллатнинг ўзигагина хос бўлган хусусиятларни эса маданиятнинг миллийлиги деб атаймиз. Аслида эса миллийлик ва умуминсонийлик бир бутун маданиятнинг икки томони, бир-бирини тақозо этувчи жиҳатлардир. Маданият ана шу икки жиҳатнинг узвий алоқаси ва бир бутунлиги орқали намоён бўлади. Миллийлик — маданиятнинг жони, унинг миллат билан боғлиқ яшаш усули, миллатнинг унда намоён бўладиган руҳидир. Умуминсонийлик эса маданиятнинг бутун жаҳонга хослиги, ана шундан келиб

чиқадиган умумбашарий хусусиятлари, жамият ривожининг барча давр ва худудларга хос умумий тамойилларидир.

Миллий маданиятлар бир-бирини бойитади. Улар ўртасидаги ўзаро таъсир табиий равишда халқлар ва миллатларнинг бир-бири билан иқтисодий, сиёсий, ахлоқий соҳалардаги ҳамкорлиги узвий боғ-лиқдир. Бироқ бир миллий маданиятни бошқа халқларга зўрлаб тар-ғиб этиш, жорий қилиш ижобий натижаларга олиб келмайди. Миллий маданиятнинг гуллаб-яшнаши халқларнинг цивилизациялашган тараққиёт йўлидан бориши ва ўзига хос цивилизация яратишида муҳим аҳамиятга эга.

Истиқлол ва маданият. Ўзбекистоннинг ўтган асрнинг 80 йиллари охирида мустақиллик тамон қадам ташлаши билан, барча соҳалар қатори, маданий ҳаётда ҳам ўзгариш ва ислохотлар олиб бориш учун муайян замин ҳозирлана бошлади. Жумладан, Наврузни умумхалқ байрами сифатида нишонлаш ва ўзбек тилига давлат тили мақоми бериш ҳақидаги Қонуннинг қабул қилиниши бу йўлдаги энг дадил қадамлар бўлди. Шундан сўнг биринчи навбатда миллий маданиятимиз, халқ маънавий бойлигининг илдизларига эътибор бериш, сўзда эмас, амалда ҳар бир кишининг виждон эркинлигини таъминлаш, маърифат ва маданиятнинг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, маънавий бойликларни яратувчи олимлар ва ижодкор ходимларга эътиборни кучайтириш, ўсиб келаётган авлодга, унинг маданий тарбиясига ниҳоятда катта жавобгарлик ҳисси билан ёндошиш вазифалари белгиланди.

Ватанимизнинг ёруғ келажагини белгилайдиган, унинг куч-қудратини таъминлайдиган омиллар орасида таълим-тарбия соҳаси алоҳида ўринга эга. Чунки ҳар бир миллатнинг, халқнинг эртанги куни бугун вояга етаётган авлод тақдири билан узвий боғлиқдир. Истиқлолимизнинг илк йиллариданок соғлом авлод тарбияси энг устувор вазифа сифатида белгиланиб, ушбу масала давлат сиёсати даражасига кўтарилди.

Таянч тушунчалар: жамият, жамиятнинг тузилиши, оила, демократик жамият, фуқаролик жамияти, тараққиёт, цивилизация, жаҳон цивилизацияси, маданият.

Такрорлаш учун саволлар

1. Жамият деганда нимани тушунасиз?
2. Жамиятга хос белгиларни сананг.
3. Цивилизация нима?
4. Маданият нима?

9-МАВЗУ. ИНСОН ФАЛСАФАСИ (ФАЛСАФИЙ АНТРОПОЛОГИЯ)

Режа:

1. Инсон — Яратганнинг мўъжизаси, фалсафанинг бош мавзуси
2. Инсон табиати ва мохияти. Инсон онгли мавжудот
3. Инсон, шахс ва индивид тушунчалари
4. Инсон ҳақидаги қарашлар ранг-баранглиги. Инсоннинг жамиятдаги ўрни
5. Ўзбекистон мустақиллиги ва инсоннинг кадр-қиммати. Ислохотлардан мақсад — инсон, унинг фаровонлиги ва бахт-саодати
6. Инсон муаммосини ўрганишнинг тарбиявий зарурияти ва аҳамияти.

Инсон — Яратганнинг мўъжизаси, фалсафанинг бош мавзуси. Инсон муаммоси фалсафанинг азалий мавзуларидан биридир. Одам зотининг дунёга келиши, бошқа жонзотлардан фарқи, табиат ва жамиятдаги ўрни, инсоний фазилатлари, шахсий хусусиятлари тўғрисидаги масалалар ҳамма давр файласуфларининг диққат марказида турган. Фан соҳасида одамнинг жисмоний тузилиши, табиий-биологик хусусиятларини ўрганиш ҳамон давом этмоқда. Ижтимоий фанларда эса шахс камолоти, ижтимоий, маънавий қиёфаси билан боғлиқ жиҳатлари тадқиқ қилинмоқда. Хуллас, одамзод учун ўзи ва ўзига ўхшаган бошқа кишилар, уларнинг хусусиятлари, жамиятдаги ўрни, кадри, ўтмиши ва келажаги билан боғлиқ муаммолар азал-азалдан энг асосий тадқиқот ва кузатиш объекти бўлиб келмоқда.

Сукротнинг «Ўзлигингни англа», «Ўзингни билсанг, оламини биласан» деган хикматли сўзлари ҳар бир тарихий даврда янгича аҳамият касб этади. Инсонда бутун олам ва жамиятнинг мохияти мужассамлашгандир. Улуғ мутасаввуф Абдулҳолиқ Ғиждувоний инсонни «кичик олам» деб ҳисоблаган. Фалсафада баҳс юритиладиган барча масалалар инсон муаммосига бевосита дахлдордир. Умуман олганда, инсонга дахлдор бўлмаса, унга фойда келтирмаса, жамиятнинг оқирини енгил қилмаса, ундай фаннинг кераги бормикан? Шу маънода, инсон, аввалло, ўзи учун зарур бўлган фанларни, илмлар ва билимлар тизимини яратган.

Бу борада "Одам", "инсон", "шахс" тушунчалари ышлланилади ва уларни кундалик ҳаётда қарийиб бир хил маънода ишлатиш ҳоллари учрайди. Аммо улар орасида илмий жиҳатдан муайян фарқлар ҳам йўқ эмас. "Одам" тушунчаси - биологик ва ижтимоий жиҳатларни ўзида мужассамлаштирадиган тирик жонзотга, - одам зотига, - нисбатан ишлатилади. Одам зотини бошқа жонзотлардан фарқ қилувчи энг муҳим белгилари онг, ахлоқ, хулқ, билим, ижтимоий меҳнат қила олиш қобилияти ва бошқалардир. "Инсон" тушунчаси эса одам зотини муайян даражадаги ижтимоий хусусиятлар ва жиҳатларни ўзлаштириб олганлиги билан боғлиқ камолот даражасини ифодалайди. Ижтимоийлик - "шахс" тушунчаси учун ҳам асосий хусусиятдир, аммо бунда ижтимоий жиҳатдан маънавий-ахлоқий камолотга етганлик тушунилади. Илмий адабиётларда инсон ва шахсга нисбатан ранг-баранг таърифларни, турли хил талқинларни учратиш мумкин

«Инсон» тушунчаси ва унинг фалсафий талқини. Инсон - аввало тирикликнинг энг олий мўъжизаси, бошқа жонзотлардан ажралиб турувчи ижтимоий мавжудот сифатида, табиий-тарихий қадриятдир. Инсонни онтология /грекча - борлик, назария, таълимот/ ва антропология /грекча- инсон, таълимот/ нуктаи назаридан, яъни инсонни борлиқнинг бир қисми сифатида талқин қилиш /онтология/ ва уни вужудга келиши, ижтимоий хусусиятларининг шаклланиши билан боғлиқ тадқиқотлар /антропология/ ҳамон давом этмоқда. Инсон - тарихий тараққиёт жараёнида турли хислатлар, сифатлар ва хусусиятларга эга бўлган, маънавий-ахлоқий жиҳатларни қиёфасида акс эттирган ижтимоий мавжудот сифатида жамиятдаги асосий қадриятдир. Шу билан бирга у оламга ижтимоий муносабатда бўлиш, одамлар билан муомала ва алоқага киришиш, меҳнат қилиш асосида моддий ва маданий бойликларни вужудга келтириш, тафаккури, ҳис-туйғулари, фикрларини тили воситаси да ифодалаш каби хусусиятларга эга бўлган - умумижтимоий вужуд ҳамдир.

Инсон жамияциз яшайолмаганидек, жамият ҳам инсонсиз мавжуд бўлмайди. Ҳар қандай жамият ўзини ташкил қилиб турган кишилар фаолияти, ўзаро муаосабати ва умргузаронлиги билан тирикдир. Шу маънода инсон - ҳар қандай жамият бор бўлишини таъминлаб турадаган асосий ижтимоий элементдир. Бундай таъминлаб туриш инсонни индивидуал - шахсий иштироки орқали, яъни бирор гуруҳ, қатлам, синф, қавм, элат, халқ ёки миллат доирасидаги фаолияти, оила ва турмушдаги хатти-ҳаракати,

амалга оширган ишлари, яратган бойликлари, ўзига ва ўзгаларга нисбатан муносабати орқали намоён бўлади.

Ҳозирги илмий адабиётларда инсоннинг табиий-ижтимоий борлиги мавжудлиги тан олинади. Бу борада биологик ёндашув инсоний муносабатлар меъёрларининг эволюцион-биологик асосларига эътибор қаратади. Унга кўра одамзотининг шахсга айланиши, ўз қадрини ва ўзгалар қадрини англаш жараёни узок йиллар давом этади. Дастлаб, норасида гўдак учун Она кўкраги, сути, алласи энг буюк қадрият бўлса, она кўлидан тушган, одимлар Она кўкрагидан ажралган бола учун эса, аста-секин атроф-муҳит, ўзи яшаётган макон, ўзга кшшлар ва ўзи ҳам қадриятга айланиб боради. Бу даврда у ўз шахсий эҳтиёжи ва мақсадларини ўзига хос қадрият кўзгуси орқади кўради, ўзига керакли ва зарур нарсаларни муҳайё қилишларини кўпроқ хоҳлайдиган, талаб қиладиган бўлиб қолади. Болалар ҳаётини кўпгина тадқиқотчилари камолотнинг бу муҳим даврида /3-6 ёш/ ўз қадрини ошириш ва шахсини кўпроқ севиш /болалик эгоизми/ мавжуд бўлишини таъминлайдилар.

Албатта инсон илк болалик даврида қолиб кетмайди, ота-она, қариндош-уруғ, дастлабки ўқитувчилар уни қадриятлар мезонини англашида муҳим ўрин тутаяди, шу тариқа инсон камолот сари боради. Бу жараёнда етук шахсга айланиш имконияти бўлган одамзод наслининг ҳар бир вакили оилавий, маънавий-ахлоқий, миллий, ижтимоий қадриятлар таъсиарида тарбияланади, шу билан бирга, шахсий жиҳатлари, қадрланадиган сифатлари ва хусусиятлари камолотга етиб боради. Бу жараёнда шахснинг ўзи ҳам ижтимоий қадрият сифатида шаклланиб, ўз қадрини намоён қилиб боради.

Инсон табиати билан боғлиқ бу жараённи социал ёндашув тарафдорлари ижтимоий аҳамиятга молик сабаблар билан тушунтиради ва инсоннинг ижтимоий функционер, «қандайдир генлар»га эътибор бермасдан фойдаланиш мумкин бўлган давлат машинаси унсури сифатидаги образини яратади. «Инсон барча ижтимоий муносабатлар мажмуидир», деган шиор айнан ижтимоийлик инсон ҳаёти субстанцияси, негизини ташкил этишини тушуниш имконини беради.

Ҳозир Ғарб адабиётларида «mind - bodi» (ақл – тана), «nature - nurture» (табиат – тарбия) муаммоси муҳокама қилинмоқда. Аммо асосий муаммо кўрсатиб ўтилган моҳиятларни муфассаллаштиришда эмас, балки инсоннинг ягона образини яратишдадир. Бу эса ижтимоий-гуманитар ва табиий-илмий соҳалардаги билим ютуқларини ўзида мужассамлаштирган комплекс ёндашувни тақозо этади. Homo sapiens эволюцияси тўғрисида сўз юритганда, оддий биологик ёки ижтимоий мезонларга эмас, балки биологик-ижтимоий мезонларга суяниш лозим.

Инсон онгли мавжудот. Бир замонлар файласуфларнинг устози Суқрот «Ўзингни билсанг, оламни биласан», – деган эди. Фалсафий ҳикматга айланиб кетган бу фикр ортида олам каби инсон ҳам сиру синоатларга бой, у ўзини билиш орқали олам моҳиятини англашга йўл очиши мумкин, деган ғоя ётибди. Шу маънода, инсон ўзини ташқи оламдан ажратиб, алоҳида бир мўъжиза ва тадқиқот мавзуи сифатида ўрганишга ҳаракат қила бошлаган

пайтдан буён уни ўйлантириб келаётган муаммолардан бири онгнинг мохияти, тафаккурнинг келиб чиқиши масаласидир.

Шу нуқтаи назардан қараганда, онгнинг табиатини англаш масаласи – энг қадимий фалсафий масалалардан бири, дейиш мумкин. Гарчанд онг ва унинг турли хусусиятлари инсонга хос ходиса сифатида психология, адабиёт, социология каби фанларнинг тадқиқот мавзуи доирасига кирган бўлса-да, онгнинг мохияти, унинг турли кўринишлари ўртасидаги муносабат каби масалаларни ўрганиш билан айнан фалсафа шуқулланади.

Онгнинг мохияти масаласи энг қадимий муаммолардан бири экан, уни англаш жараёнида турли хил жавоблар бўлганлиги табиий. Бу саволга энг қадимий жавоб диний ва мифологик қарашлар доирасида берилган.

Онгни диний тушуниш уни илохий ходиса, Худо яратган мўъжиза тарзида талқин қилишга асосланади. Кўпгина динларда инсон онги Худонинг, буюк илохий ақлнинг миттигина акс этиши, унинг намоён бўлиш шакли тарзида тавсифланади. Бундай қарашларнинг илдизи жуда қадимий бўлса-да, улар ҳамон ўзининг кўплаб тарафдорларига эга. Зеро, у олам ва одамнинг яратилганлиги масаласи билан бевосита боқлиқдир. Кимда-ким олам ва одам яратилганлигини тан олар экан, онг ҳам яратганнинг қудрати эканлигини тан олиши табиий. Барча динлар каби ислом динида ҳам ана шундай қараш эътироф этилади ва онг, тафаккур Яратганнинг инсонга инъоми, илохий мўъжизалар сифатида тавсифланади.

Бундай қарашлардан фарқ қиладиган ва онг муайян моддийликнинг миёда акс этиши деб тушунишда, унинг мохияти инсон танаси фаолияти билан боғлаб талқин этилади. Бундай қарашлар ҳам қадимий илдизларга эга. XVIII асрга келиб онгни бевосита инсон миёси фаолияти билан боқлашга ҳаракат қилган қарашлар ҳам шаклланди. Айни пайтда материалистик йўналиш номини олган бундай ёндашувлар доирасида онгнинг мохиятини бузиб талқин қилиш холлари ҳам пайдо бўлган. Фалсафа тарихида «Вульгар материализм» деб ном олган оқим намояндаларининг қарашлари бунга мисол бўла олади. Уларнинг фикрича, худди жигар сафро ишлаб чиқаргани каби, миё ҳам онгни ишлаб чиқаради. Бундай ёндашув натижасида онг маънавий эмас, балки моддий ходиса, деган хулоса чиқади. Вахоланки, сафрони кўриш мумкин, аммо онгни кўриб ҳам, ушлаб ҳам, ўлчаб ҳам бўлмайди.

Моддийликка асосланган қарашларга кўра, онг инъикоснинг олий шаклидир. Хўш, инъикос деганда нима тушунилади. Инъикос муайян таъсир натижасида пайдо бўлади. Бунинг учун эса, ҳеч бўлмаганда, иккита нарса, жонзотлар, яъни объектлар бўлиши ва улар ўртасида ўзаро таъсир содир бўлиши лозим. Энг умумий маънода, ҳар қандай нарсаларнинг у билан таъсирлашувда бўлган бошқа нарсаларнинг таъсирини муайян тарзда акс эттириши билан боқлиқ хоссасига инъикос дейилади.

Шу маънода инъикос ҳамма жойда мавжуд. Айни пайтда ҳар бир ҳолатда у ўзига хос хусусиятга эгадир. Чунончи, нотирик табиатдаги инъикос билан тирик табиатдаги инъикос бир-биридан тубдан фарқ қилади. Нотирик табиатда инъикос оддийлиги билан ажралиб турса, тирик табиатда у мураккаб характер касб этади.

Шу билан бирга, нотирик табиатда инъикос пассивлиги, тирик табиатда эса, фаоллиги билан ажралиб туради. Тирик табиатда инъикос ташқи таъсир натижаларидан фаол фойдаланишни келтириб чиқарувчи ахборотли инъикос шаклини олади. Айни пайтда ахборотли инъикоснинг ўзи тирик табиатнинг ҳар бир даражасида янада мураккаблашиб, ўзига хослик касб этади. Мана шундай мураккабланиш жараяни психик инъикоснинг шаклланишига замин яратди. Айнан психик инъикос даражасида воқеликка актив муносабат ҳам шаклланади, инъикоснинг илгарилаб боришидан эса, ўз навбатида, унинг ўзига хос, юқори шакли бўлган онгнинг пайдо бўлишига имконият яратди.

Одатий онг ҳаётий тажриба асосида вужудга келган оддий хулосалар, қарашлар мажмуидан иборат бўлиб, кишиларнинг кундалик ҳаётидаги воқеаларни акс эттиради ва ривожланади. Унинг сохиблари – субъектлари алоҳида олинган шахсларнинг ҳаётий тажрибаси, қизиқишлари, қобилиятлари, билимлари, ҳаётда эгалланган мавқелари ҳеч қачон бир хил бўлмайди.

Одатий онгда назарий билимларга далил ва асос бўлиб хизмат қиладиган элементлар бўлади. Олимлар, санъаткорлар турли назариялар, бадиий образлар яратишда ҳаётий-кундалик онгга асосланадилар, ундан маънавий озик оладилар.

Одатий онгда халқ донишмандлиги, анъана ва урф-одатлар, кундалик турмуш қоида ва талаблари, табиат ҳақидаги билимлар, шунингдек турли уйдирмалар, нотўқри қарашлар ҳам ўз ифодасини топади. Кўп асрлик ҳаётий тажрибани ихчам шаклда ўзида мужассамлаштирган халқ мақоллари бунга мисол бўла олади. Одатий онг соф ҳолда учрамайди. Чунки, инсон фарзанди мурқаклик давриданоқ ўз атрофидагилар, сўнгра китоблар, таълим тизими ёрдамида инсон заковати эришган илмий билимларни ҳам ўзлаштиришга киришади. Бошқача айтганда, содир бўлаётган воқеаларга нафақат ўз тажрибаси, балки илмий билимлар нуқтаи назаридан ҳам баҳо бера бошлайди, назарий онг таъсирида бўлади.

Хўш, назарий онг деганда нимани тушуниш керак?

Назарий онг деганда назариётчилар, олимлар ишлаб чиққан назарий қарашлар ва илмий билимлар тизими тушунилади. Одатий онгдан фарқли ўлароқ назарий онг ўзгарувчан характерга эга. Бу ўзгарувчанлик илмий билимларнинг шиддатли ривожланиши, воқелик ҳақидаги билимларнинг доимий чуқурлашиб ва кенгайиб бориши билан белгиланади. Шунингдек, одатий онгга воқеаларнинг ташқи томонини ифодалаш хос бўлса, назарий онг воқеаларнинг мохиятини, ривожланиш қонуниятларини акс эттиради. Шунинг учун ҳам у одатий онгга фаол таъсир қила олади ва кундалик тажриба асосида хосил қилинган билимларни саралашга ёрдам беради.

Ушбулардан хулоса шуки, онг ва тафаккур инсонга олам ва одам, воқеа ва ҳодисалар сирларини билиш, улар билан боғлиқ тушунча ва томоёиллар, қонунлар ва ўзига хос жиҳатлар, масала ва муаммоларни англаш, бу ёруғ дунёда мазмунли ҳаёт кечириш учун ато этилган.

Инсоннинг биологик ва ижтимоий табиати ҳақидаги фалсафий асарларда жинс, жинсий муносабатлар, эркак ва аёл ўртасидаги фарқ,

авлодлар ўртасидаги муносабатлар, ўлим муаммолари деярли ёритилмаган. Ваҳоланки, инсоннинг реал ҳаёти – туғилиш ва ўлиш билан боғлиқ биологик вақт доираси билан чегараланган. Мазкур чегараларда ҳаёт континуал ва авлодлар ўртасидаги муносабатларга ҳам, жинслар ўртасидаги муносабатларга ҳам боғлиқ бўлган ўзгаришларга тўла. Ҳозирги замон фалсафаси ва фани инсонни ўрганишда унинг яхлит ижтимоий-биологик мавжудот сифатидаги талқинидан келиб чиқади.

Инсон ва унинг қобилияти муаммоси шунинг учун ҳам алоҳида ўрин эгаллайдики, табиий илмий билимнинг бу муаммони ўрганиш имкониятлари анча чекланган. Фалсафий ва ижтимоий билим ҳам инсонни мукамал билишни даъво қила олмайди. Демак, бунда комплекс ёндашувгагина умид қилиш мумкин. Бу ёндашув инсон табиатини тушунишнинг бутун рационалистик анъанаси ҳамда эзотерик тафаккур имкониятларидан фойдаланиш ҳисобига инсонни ўрганиш чегараларини анча кенгайтириш имконини беради.

Ҳозирги замон фани инсон ҳодисасини ўрганишга табиатшунослик ва жамиятшуносликка оид билимлар синтези асосида ёндашишни таклиф қилади. Бунда инсон ижтимоий хулқ-атворининг ижтимоий-биологик асосларини аниқлаш асосий муаммо ҳисобланади. Ҳозирги фанларда инсон ва олий ҳайвонлар хулқ-атвори ўртасидаги ўхшашликларнинг самаралилиги кенг муҳокама қилинмоқда. Ижтимоий биология дарвинизм принциплари ва тушунчалари, чунончи, табиий танланиш, эволюция жараёнини популяцион генетика қонуниятлари универсаллигининг адаптогенези сифатида тушунишни қабул қилиш зарурлигини қайд этмоқда. Инсонни билишнинг табиий-илмий методларига ён босиш инсоншуносликнинг биологияга боғланиб қолишига олиб келиши мумкин. Табиий фанлар соҳасида эришилган ютуқларга эътиборсизлик эса инсонни реал ўрганишда унча фойдали бўлмаган абстракт ва спекулятив моделларнинг тузилишига олиб келади.

Инсон ҳақидаги фикрлар инсон табиати ва моҳиятини фарқлаш зарур, деган хулосага олиб келган. Бу ерда аниқ чегара бўлиши мумкин эмас, чунки инсон доим олам жумбоғи, унинг очилмаган сири бўлиб келмоқда. Лекин, шунга қарамай, фанда инсон қобилияти ва сифатлари мажмуини унинг табиати билан боғлаб ўрганиш қабул қилинган. Ақллилик, муомала қилиш ва ижтимоий ҳаёт кечириш қобилияти инсоннинг асосий хусусиятлари ҳисобланади.

Инсон моҳияти эса, ўз табиатининг теран ўзаги, фақат «инсонгагина хос бўлган» жиҳатлар ёки инсонни олий ҳайвондан фарқлаш имконини берувчи сифатлар билан боғлиқ. Инсон моҳияти нимада, деган саволга мутафаккурлар ҳар хил жавоб беради. «Инсон моҳияти айрим индивидга хос бўлган мавҳум нарса эмас. Амалда у барча ижтимоий муносабатлар мажмуидир», деган таъриф инсоннинг ижтимоийлигини одамзотнинг энг муҳим ва асосий негизи сифатида қайд этади. Бу ёндашув бутун инсониятнинг ягона теран моҳияти ва аниқ қайд этиладиган инсон табиати мавжудлигини инкор этувчи фалсафий антропологик релятивизмнинг амалдаги муқобилидир.

Инсон ҳақида оддий одамлар орасида сўз юритилганида, одатда, моҳият – туғма, шахсият – ўзлаштирилган сифат эканлиги қайд этилади. Шахсиятдан фарқли ўлароқ, моҳиятни осонгина йўқотиш, ўзгартириш ёки бузиш мумкин эмас. Шарт-шароитларни ўзгартириш орқали шахсиятни деярли тўлиқ ўзгартириш мумкин. Шахсият йўқолиши ёки ўзгариши мумкин. Моҳият инсон жисмоний ва ақлий ҳолатининг негизи ҳисобланади. Шахсият ўзлаштирилган сифатлардан ташкил топади. Шахсининг шаклланишида имитация – тақлид йўли ва тасаввур муҳим аҳамиятга эга. Моҳият шахсиятдан устун бўлса, одам ўзи учун фойдали нарсаларни афзал кўради, шахсият моҳиятдан устун бўлган ҳолда эса ўзи учун зарарли нарсаларни афзал билади, деган ғайриоддий ёндашув ҳам мавжуд.

“Инсон” тушунчасининг талқинлари. Дунё марказига инсонни кўювчи ёндашув доимо антропоцентристик ёндашув деб аталган. Қадимги софист Протагорнинг. «Инсон барча нарсаларнинг мезони», деган машҳур ибораси антропоцентризмнинг аниқ ифодасидир. Бунда жонсиз ва жонли табиатнинг ўзаро таъсири инсон меъёрлари, идеал ҳамда даъволари нуқтаи назаридан қаралади. Инсон дунёнинг асосий ва энг катта бойлиги саналади.

Аммо инсонни билиш соҳасида антропоцентризмдан ташқари бошқа ёндашувларга ҳам дуч келиш мумкин. Табиатни ҳамма нарсдан устун кўювчи натуралистик ёндашув – табиий центризм ва у билан узвий боғлиқ бўлган натурализм принципи шулар жумласидан. Бу ерда, инсон – табиат фарзанди. Унинг барча хато ва камчиликлари бошқа ҳар қандай табиий жараёнлар сингари ўринли ҳамда табиий. Космоцентризм – космоснинг ҳамма нарсани, шу жумладан, инсоннинг моҳияти ва табиатини ҳам белгиловчи таъсирга ишора қилувчи дунёқараш, ҳисобланади.

Тарихий-цивилизацион жараёнда теоцентризм таълимоти ҳам муҳим роль ўйнаган. У олий, ғайритабиий мавжудотни дунёнинг асосий ва энг муҳим омили деб эълон қилган. Бу борада тарихда жуда чиройли, эзгу ниятли ва кучли одамлар яшаган Атлантида ҳақида ўта жозибали афсона мавжуд. Бу афсонада айтилишича, Атлантида жаннатмакон бир жой бўлган, унда одамлар бахтиёр яшар эканлар. Афсуски, атлантларнинг ҳар бири ўзини ўйлаб, ўз фаровонлиги ҳақида қайғуриб, ўзлаштирган билимларидан шахсий мақсаддагина фойдаланиб, оламда инсондан улуғроқ жонзот йўқ ва ҳар ким ўзига ўзи қонун, деб ҳисоблай бошлагач, Атлантида инқирозга юз тутган эмиш.

Платон бу идеал давлатга Атлантика океанидан географик ўрин ва тарихдан муайян вақт берди – у 11500 йил олдин мавжуд бўлганини қайд этади. Платон 70 ёшга тўлгач, Атлантида ҳақидаги афсонани эслаш фурсати етди. «Тимей» ва «Критий» диалогларида Атлантида тарихи ҳикоя қилинади. Платон ўз бобоси Тимейдан, Тимей – отасининг Солон исмли яқин дўстидан, Солон эса – давлат ишлари билан Мисрда бўлган пайтида шу ерлик қоҳиндан эшитган ривоят тўғрисида сўз юритилади: «Тўққиз минг йил муқаддам сизлар Геракл устунлари (Гибралтар бўғози) деб атайдиган бўғоз ортида Атлантида деган катта орол бўлган. Бу оролда қиролларнинг қудратли ва ажойиб сулоласи юзага келган. Бу сулола жуда кўп мамлакатларни ўзига

бўйсундиришга ҳаракат қилган. Аммо бир нечта кучли zilзилалар бу оролни қисмларга бўлиб ташлаган, кейинчалик у сув остида қолган ва бутунлай йўқ бўлган».

«Критий» диалоги манзарани қуйидагича тўлдириш имконини беради. Худолар Ерни ўзаро бўлиб олганларида, донишмандлик илоҳаси Афинага Греция, Атлантида денгиз худоси Посейдонга теккан. Посейдон оролда яшайдиган Клейто исмли қизни севиб қолган. Клейто унга ўнта ўғил туғиб берган. Бу ўғилларнинг ҳар бири кейинчалик оролнинг ўз қисмида ҳокимлик қилган ва фақат олий ҳукмдор Атлас ёки юнонча Атлантга бўйсунган. Атлантида аҳолиси юксак ахлоқий меъёрларни асрлар давомида сақлаб келган. Лекин вақт ўтиши билан улар жуда иззатталаб ва очкўз бўлиб қолганлар. Шунда Зевс уларни жазолашга қарор қилган ва оролни сувга ғарк қилган.

Атлантида ҳақидаги афсона катта маънавий мазмунга эга. У ахлоқий нопокликдан сақланишга чақиради, айни вақтда, инсон ўз миллатдошлари ва бутун дунё тақдири учун масъул экани ҳақида огоҳлантиради.

Ҳозирги адабиётларда космос тафаккури ёки космик ақлни англатувчи теокосмизм атамасига ҳам дуч келиш мумкин. Баъзан инсон, умуман, инсоният ривожланишининг янги даражаси зарурлигини асослаш учун айни шу космик ақлга мурожаат қилиш талаб этилади. Олий космик ақл фаоллик, чексиз ҳаракат ва ривожланишнинг бош негизи сифатида қабул қилинади.

Социоцентризм таълимоти маданий-цивилизацион омилларга суянади. Бу ерда инсон ўзи яшайдиган ижтимоий-маданий муҳит маҳсули сифатида намоён бўлади. Социоцентризмга энг яқин тушунча сифатида амал қилувчи культууроцентризм инсон маданият мазмуни орқали ўз маъносини касб этади, деган тезисни ҳимоя қилади.

Антропоцентризмнинг зидди – инсонга геологик кучлардан бири сифатида қарайдиган ёндашув дезантропоцентризм деб аталади. Ҳозирда анча машҳур бўлган бу ёндашув инсонни унинг устун мавқеи ва ўрнидан маҳрум этади, ҳеч нарса билан чекланмаган ўзбошимчалик оқибатлари ҳақида ўйлашга мажбур қилади. Инсонни ўзи яратган технократик, сунъий дунё билан универсал эволюцион ривожланишга боғлашдан иборат бўлган масала коэволюция муаммоси сифатида намоён бўлди.

Фалсафий қизиқишлари марказида табиат ва инсон моҳияти тўғрисидаги масала турувчи фан «Фалсафий антропология» деб аталади. У экзистенция ғояларига қараб мўлжал олувчи файласуфларнинг фикр-мулоҳазаларига жуда бой. Антропология ёндашув инсон борлигининг ўзига хос хусусиятларини аниқлайди, инсоннинг экзистенциал таҳлили билан шуғулланади. «Экзистенция» тушунчаси тадқиқотчининг фикрини, аввало, инсон қилмишлари ва азоб-укубатларида намоён бўлувчи инсон ҳамда дунё алоқаларини излаш, аниқлаш томонга йўналтиради.

Ҳозирги замон Ғарб фалсафасининг йўналиши сифатидаги фалсафий антропология дастлаб немис файласуфи ва социологи М.Шелер (1874-1928) асарларида ишлаб чиқилган ва германиялик файласуф Х.Плеснер (1892-

1985), немис мутафаккури А.Гелен (1904-1976) асарларида ривожлантирилган.

Шахсни умумбашарий ривожланишнинг асосий мазмуни деб эълон қилувчи персонализм уни ўрганишга нисбатан анча мураккаб ёндашувларни таклиф қилади. Шахс ўз моҳиятини муқаррар тарзда ўзидан ташқарида кўради, бу –экстериоризация, у теран ички меъёр ва мўлжаллардан озикланади, бу –интериоризация. Ниҳоят, шахс ўз реал эмпирик мавжудлигининг тор чегараларидан ўтиб, олий кадриятлар: ҳақиқат, эзгулик ва гўзаликка интилади, бу –трансценденция.

Экзистенциализм инсонни илмий методлар ёрдамида билиб бўлмаслиги ҳақидаги ғояни қаттиқ ҳимоя қилади. Биринчи ва Иккинчи жаҳон урушлари оралиғидаги даврда Европа цивилизациясида инсонпарварликнинг тақчиллиги фанга бўлган ишончнинг йўқолишига олиб келди. Инсоннинг ҳақиқий мавжудлиги, яъни экзистенция унинг объект тарзидаги ҳақиқий борлиғига тенг эмас. Атамалар, тушунча ва абстракциялар билишнинг илмий объективлигини инсоннинг ҳақиқий борлиғидан узоқлаштиради. Инсон доим ҳаётида муайян йўлни танлаш ҳолатида бўлади, у ўзликни англаш йўлида кўп қарра ўзгаради. Экзистенциализм асосчиси С.Кьеркегор анъанавий фандан воз кечиб, ҳақиқий экзистенция сари юксалишнинг анча изчил уч босқичли назариясини таклиф қилди. Ташқи борлиқни аниқлаш билан боғлиқ биринчи – эстетик босқичда лаззатланишга интилиш етакчилик қилади. Иккинчи – ахлоқий босқичда бурч ҳисси ва ахлоқ қонуни меъёрлари ҳукм суради. Учинчи – диний босқичда онгли равишда қабул қилинган азоб-уқубат мавжудлик принципи ҳисобланади. Бу ўз кечинмаларини хаёлдан ўтказиш борлиқнинг янги «трансцендент» мезонини тушуниб етиш имконини беради.

Юқоридаги қарашлар инсон мавзуининг ниҳоятда серқирра эканини, у билан боғлиқ муаммоларга нисбатан ранг-баранг ёндашувлар мавжудлигини яққол намоён қилади. Бу эса, ўз навбатида, нафақат ҳозирги даврда, балки келажакда ҳам инсон билан боғлиқ муаммолар фалсафанинг асосий масалаларидан бири бўлиб қолаверишини кўрсатади.

Турли замонларда мутафаккурлар инсонни турлича таърифлаганлар. *Nomosapiens*- ”ақл-идрокли одам”- энг кўп қўлланиладиган таъриф. *Animalrationale* – “оқил ҳайвон” таърифи К.Линнейнинг зоологик таснифида келтирилган; *atoolmakinganimal* - «қурол ясовчи ҳайвон» - Франклин таклиф қилган таъриф; - *Animalsymbolicum* – «рамзий ҳайвон сифатидаги одам» Кассирер чиқарган хулоса. Кьеркегор ғояларини қуйидагича талқин қилиш мумкин: «инсон - танлаш қобилиятига эга жонзот», Ницше инсонни ваъда беришга қодир, бизни ахлоқ қоидалари дунёсига олиб кирувчи жонзот сифатида таърифлаган. Руссо «Фикрловчи инсон - йўлдан озган жонзот», деган. Инсон янгиликка интилувчи жонзотга тенглаштирилади. Баъзан унга ўз ҳаётига мутлақо аскетик ёндашишга қодир жонзот сифатида қаралади. М.Шелер фикрига кўра, инсон ҳақида фикр юритаётган ўқимишли европаликнинг онгида ғояларнинг уч доираси тўқнашади. Биринчиси – яхудий ва христианларнинг Одам Ато ва Момо Ҳаво, яралиш, жаннат ва гуноҳга берилиш ҳақидаги анъанавий тасаввурлари доираси. Иккинчиси –

кадимги юнонларнинг инсонни инсон қилган нарса унинг ақли, нутқи ва оқиллигидир, деган тасаввурлари доираси. Учинчиси – ҳозирги табиатшуносликнинг инсон Ер ривожланишининг анча кечки маҳсули, ўзидан олдин ҳайвонот дунёсида мавжуд бўлган шакллардан энергия ва қобилиятлари бирикувининг мураккаблик даражаси билангина фарқ қилувчи жонзот, деган ёндашувлари доираси.

Айтиб ўтилган ва бошқа шунга ўхшаш таърифлар инсоннинг умумий образини яратади. Шунга қарамай, инсон барча замонлар ва халқларда дунёнинг энг буюк сири бўлиб қолаётир. Бу таърифларни фалсафа тарихида инсоннинг мавжудлиги ягона ишончли далил асосида аниқланган даврда дунёга келган таърифлар билан тенглаштириш мумкин. Масалан, Ф.Декартнинг «Cogitoergosum» - “фикрляяпман, демак, мавжудман” ёки Ж.Берклининг «Мавжуд бўлиш - идрок этилиш демак», Мен де Бираннинг «Voloergosum» - «Хохлаяпман, демак, мавжудман», А.Камюнинг «Исён қиляпман, демак, яшаяпман» каби фикрлари ҳам инсон табиати ва моҳиятининг янги-янги қирраларини намоён этади. Бунга Ф.Ницше инсоннинг бош ғояси деб эълон қилган ҳокимиятга интилишни ёки З.Фрейд илгари сурган яширин жинсий майл - либидо ғоясини кўшиб, иқтисодий материализмнинг иқтисодий омили аҳамиятига эътибор қарацак, фалсафий антропологиянинг муаммолар доираси аён бўлади. Ғоялар ва ёндашувларнинг бу антагонизмида инсон табиатининг бир хиллиги ҳамда ягоналиги намоён бўлмайди, балки янада мавҳумлашади. Инсоннинг ўзи унинг учун энг асосий муаммога айланади.

Тана ва рух, яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва зулмат инсоннинг азалий сири ва жумбоғини ечиш йўлидаги изланишларнинг моҳиятини белгилайди. Инсонни унинг муайян кўринишлари, фазилат ва камчиликлари нуктаи назаридан тушуниб етиш, инсон тўғрисидаги масалани фалсафий ижоднинг бош масаласига айлантириш мутафаккирларнинг кўплаб авлодлари олдида турган муҳим вазифадир.

Индивид ва индивидуаллик, инсон ва шахс. Индивидлик – бир нарса ҳақидаги тасаввур бўлса, ўз қиёфаси, дастхати, мезонларига эга бўлган, қонунга, бир хиллаштирувчи меъёрга бўйсунмайдиган, алоҳида таҳлилни тақозо этадиган нарса индивидуал ҳисобланади. Индивидуаллик ғояси ўзига хослик ва ўз номига эгалик руҳи билан суғорилади. Индивидуалликнинг рўёбга чиқиши – янги ва бетакрор нарсанинг туғилиши. Индивидуалликка у ўз иш қобилиятига қайтарувчи мавжудлик хос. Унда лозимлик андазасига бўйсунуш мажбурияти йўқ. «Мен» ўз-ўзи сифатида фаолдир.

Инсоннинг эркинликка интилиши унинг ҳозирги талқинида ўзига хос тарзда сақланиб қолган. Инсоннинг эволюция «кванти» сифатидаги талқини таклиф қилинган. Бу инсон нафақат ўта фаол, балки анча номуайян жонзот эканлигини англатади. Инсон яшайдиган маънавий муҳит кенгайиши билан унинг қиёфаси ўзгариб боради. Инсон, рус «собор» фалсафаси анъаналарида қайд этилганидек, нафақат шахсий, балки умуминсоний ҳамдир.

«Шахс» тушунчаси инсон ўз ҳаракатлари ва ҳиссиётларининг масъул субъекти сифатида амал қилиши мумкинлигини, у ўзи идрок этаётган

нарсаларни англаши ва ўз ташаббусларининг аҳамиятини тушунишини англатади. «Шахс» тушунчаси одатда икки хил маънода таърифланади. Биринчи маънода, шахс – инсон индивиди муносабатлар ва онгли фаолият субъекти сифатида намоён бўлади. Бунга лотинча *persona* атамаси мос келади. Иккинчи маъно, инсоннинг ижтимоий-психологик қиёфаси анча барқарор тарзда намоён бўлишини кўрсатади. Бу ўринда шахс индивидни тавсифловчи доимий ва муайян ижтимоий аҳамиятга молик жиҳатлар мажмуи сифатида амал қилади, ҳамиша эмпирик инсондан фарқ қилади, чунки у ўз қилмиши ва қарорларида ўзи қабул қилган муайян қадриятлар тизимига риоя этади. Шахс вербал жиҳатдан ҳам, объектив жиҳатдан ҳам моддийлашувчи қадриятлар тизимининг ташувчисидир. Шу боис шахс ўзини ўзи «яратиши», яъни идеал режа-мўлжалга мувофиқ, ўз ҳаётини йўлга қўйиши ва шарт-шароитларни муайян даражада ўзига бўйсундириши мумкин, деб ҳисобланади.

Шахс доим ўзини ўзи намоён этишга интилади, у ўзгармас ва таниқлидир. Шу маънода, шахс тасодифий тарзда намоён бўлувчи сифатлар ва хусусиятлар мажмуи эмас, балки яхлит ва уйғун жонзот, деган фикр ўринли.

Ҳозирги замон фалсафасининг йўналишларидан бири – персонализм шахсда кишилик тараққиётининг энг муҳим ютуғини ва унинг асосий маъносини кўради. Шахс дунёни ўзлаштирувчи ўзига хос бетақрор субъективликдир. У бутун вужуди билан баркамолликка интилади ва ҳар томонлама уйғун шахслар жамиятида яшашга ҳақлидир.

Шахс кечинмалари муқаррар тарзда у қабул қилган қадриятлар билан белгиланади. Индивидга эса ҳаёт фаолиятининг инстинктив омиллари кўпроқ хосдир. М.Шелер индивиднинг бундай майллари қаторига очлик, жинсий майл ва ҳокимият инстинктини киритади. Аммо фаол инсон ҳаётининг ҳар бир ҳодисаси витал ва маънавий асослар бирлиги сифатида намоён бўлади.

Индивид омма вакили сифатида амал қилади. Унинг ҳаммага ўхшашлиги унинг муқаррар хоссасидир. Бунда индивиднинг шахссизлашуви шу қадар кучли бўлиши мумкинки, у ном ўрнига тартиб рақами ёки кўрсатиш олмоши билан «у, бу, бошқа» деб аталиши мумкин. Индустириал стандартлашган дунёда ижтимоий вазифа ва функциялар индивидуал хулқ-атворда йўл қўйиладиган хатти-ҳаракатларни анча қаттиқ тартибга солади. Тизим қабул қилинган андазадан ҳар қандай тарзда четга чиқиш ҳоллари билан мураса қила олмаслигини очиқ-ойдин намоёйиш этади. Рақобатга асосланган бозор муносабатлари шароитида «ишлаб чиқариш – айирбошлаш – истеъмол» тизимига муккасидан кетган одам ўзи ҳам товарга – яхши нархга пуллаш мумкин бўлган ташқи сифатлар мажмуига айланади. Нарх баланд бўлиши учун эса қабул қилинган андазага риоя этиш ва Эрих Фромм таъбири билан айтганда, «чиройли ўрам»га эга, хушчақчақ, соғлом, иззатталаб ва фаол бўлиши керак. Бунга бугунги спортчилар, айниқса машҳур футболчилар мисолида яққол кўриш мумкин. Шу нуқтаи назардан, Роналду, Месси, Неймар каби футболчиларнинг бир неча юз миллион долларга, бошқа

фуиболчилларнинг эса бир неча ўн миллион долларга баҳоланиши бугунги кунда ҳеч кимни ажаблантирмайди.

Хуллас, одамзот тарихида қачон «инсон», «шахс», «индивидуаллик» тушунчалари пайдо бўлгани баҳсли масаладир. Бу масаланинг Шарқ ва Ғарбда ўзига хос талқинлари мавжуд бўлиб, улар кўп ҳолларда инсонга хос муайян хусусиятни устувор деб билиш асосида шаклланган. Ушбу талқинларни ҳозирги замон нуқтаи назаридан ўрганиш инсон борлиғи масаласининг тарихи узоқ эканини, бугунги кунда ҳам унинг фалсафий назариялар учун қизиқарли эканини англаб олиш имконини беради.

Экософия ва инсонни асраш муаммолари. Маълумки, инсон тана ва руҳдан иборат. Руҳ ва тананинг бир-бирини тақозо этиши, айна вақтда, бир-бирини инкор этиши, ҳар сафар янги ва янги куч билан намоён бўлувчи зиддият сифатида, ўз ечимини фақатгина маънавий ва жисмоний бўлмаган бошқа бир нарса воситасида топишни тақозо этади. Шу маънода, ўз қобилиятини рўёбга чиқариш, ўзликни англаш ва асраш муаммоси доим инсон экологиясининг бош муаммоси бўлиб келган. М.Монтень ўз вақтида «Дунёда энг муҳими ўзликни сақлашдир», деб бежиз ёзмаган.

Бинобарин, биз ўз манфаатларимиз соҳасини ўрганишимизга қараб, асосан шахсий мўлжалларимиз чегарасидан четга чиқамиз ва ўзимиздан бошқа нарсаларни, бизни қуршаган муҳитни кўра бошлаймиз. Инсон экологияси тўғрисида сўз юритганда, инсон популяцияларининг реал турмуш тарзини ўрганишни назарда тутиш лозим. Бу ерда нафақат инсоннинг жисмонийлиги, у яшайдиган моддий муҳит, балки маънавий ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Замонавий фанларда бу борада «Экософия» атамаси қўлланмоқда. У янги атама бўлиб, шахс хулқ-атворини белгилайдиган ва унинг ўзлигини сақлаш хусусиятини таъминловчи шахсий кадриятлар мажмуи ҳамда шу асосдаги дунёқарашни англатади. Экософиянинг категориялар тизимига ўз қобилиятини рўёбга чиқариш ва кадриятлар тизимидан ташқари, ўз-ўзини тинимсиз ўрганиш ҳам киради. Унинг энг етук шаклини И.Кантнинг машҳур саволларида кўриш мумкин: «Инсон нима? Мен нимани билишим мумкин? Мен нимага умид қила оламан? Мен нима қилишим керак?» Булар умуминсоний муаммолар рўйхатига киритилган умумий оламшумул саволлардир. Аммо яшаш жараёнида вазиятга қараб муайян саволлар туғилиши ҳам мумкин.

Инсон ҳар сафар ўз аҳамиятини теран ҳис этганида муайян қобилиятларини фаоллаштиради. Инсон моҳияти бефарқлик ҳолатида бўлганида (инсон кўпинча бу ҳолатни ўзи хоҳлаган ҳолат сифатида қабул қилади), оннинг барча имкониятидан фойдаланилмайди. Ҳар қандай танглик ёки мушкул муаммо соат бонги сифатида янграб, одамни мудроқ уйқудан уйғотади. Инсоннинг «ухлаб ётган» психик қобилиятларини «уйғотиш» муҳим вазифа. Кўпгина одамлар шу асосда «ўз ичидаги хира тортган чирокни қайта ва ёрқинроқ ёқишни ўрганади». Ўз қобилиятларини мумкин қадар кенгайтириш учун зарур даражасига эриша олмаслик инсоннинг асосий муаммоси ҳисобланади.

Инсон эволюцияси муаммоси унинг қобилиятларини кенгайтириш ва ахлоқий кадриятларини такомиллаштириш соҳасига татбиқан ҳал қилинади. Инсон ўз ички бирлиги, доимий эгасини англаб етиши лозим. Эволюция йўлидаги биринчи қадам – ўз-ўзини ўрганиш. Бунда салбий эмоцияларга қарши курашиш муҳим аҳамият касб этади. Зеро, токи инсонда салбий эмоциялар мавжуд экан, унинг бирлиги, онги, иродаси ривожлана олмайди. Ўз-ўзини ривожлантириш учун инсон ўзини кузатишни, ўзининг фойдали ва зарарли жиҳатларини фарқлашни ўрганиши лозим. Шахсда юзага келувчи қизиқишлар, худди магнетик марказ каби, инсоннинг ривожланишини йўлга солади ва назорат

Хуллас, одам зотининг она заминдаги ҳаёти, инсон умри, унинг маъноси, шахс камолоти билан боғлиқ масалалар тавсифи ва уларга нисбатан ёндашувлар хилма-хиллиги давом этмоқда. Инсоннинг имкониятлари, қобилиятлари ва қатор сифатлари тўғрисида янги қарашлар пайдо бўлмоқда. Лекин бир нарса аниқки, ҳалигача ҳеч ким бу масалаларда нима асл ҳақиқат, нима иккиламчи, ниманинг аҳамияти бошқасиникидан кўп ёки камлиги ҳақида мутлақ тўғри ва ҳамма тан оладиган хулосага эриша олгани йўқ. Балки бунинг иложи ҳам йўқдир ва бундай ҳақиқат керак ҳам эмасдир. Агар бундай ҳақиқатларга эришилса доимо янгиликка, кашфиётларга интиладиган инсон учун бу дунёнинг қизиғи ҳам қолмаслиги мумкин. Бу эса одам зоти мавжуд экан унинг учун ўзи ва бошқа одамлар, уларнинг ҳаёти, фаолияти, инсонлар орасидаги муносабатлар, алоқалар, шахснинг оламдаги ва жамиятдаги ўрни билан боғлиқ масалалар азалдан то абадгача мавжуд ва долзарб бўлиб қолаверишидан далолат беради.

Истиқлол ва инсон камолоти. Мустақиллик йилларида инсон табиатини чуқурроқ ўрганиш ва ундаги салбий майлларни бартараф этишга ёрдам берадиган фалсафий қарашларга эҳтиёж вужудга келди. Шунини таъкидлаш жоизки, айрим кишилар миллат, Ватан, халқ манфаатларига зид равишда жамиятдаги мавжуд қонун-қоида ва меъёрларни поймол этиб, кўпроқ қаразли мақсадларини амалга оширишга ва турли ихтилофларни келтириб чиқаришга ҳаракат қилади. Шундай ниятлар йўлида ҳатто жиноий гуруҳларга бирлашадилар, жамият тараққиёти учун муҳим аҳамиятга эга бўлган давлат дастурларини амалга оширишга тўсқинлик қиладилар. Шунингдек, улар миллий тотувлик, тинчлик ва барқарорликка раҳна солади, маънавий-ахлоқий муҳитни бузади, кишиларнинг ижтимоий адолатга бўлган ишончини сусайтиради, баркамол инсонни вояга етказишга қаршилик кўрсатади. Улар турли зиддиятларни келтириб чиқарувчи фирибгарлар, ҳокимиятга интилувчи экстремистлар, коррупция ва жиноятчилик олами вакиллари, гиёҳванд, порахўр, террорчи ва шухратпарастлар каби жамият учун нохуш одамлардир.

Инсонни фалсафий билиш ва таҳлил этишда ана шундай кишилар мавжудлигини эътиборга олиш муҳимдир. Демократик жамият инсон ҳуқуқларини таъминлашни ўз олдига мақсад қилиб қўяр экан, бундай кишиларни тарбиялашга, уларни ижтимоий фойдали меҳнатга жалб этишга,

кишилар онгида миллий манфаат ва ижтимоий кадриятларни ривожлантиришга алохида эътибор беради.

Шахс эркинлиги ва тарихий зарурат бир-бири билан узвий боқлиқ тушунчалардир. Мамлакатимизнинг тараққиёт йўлида пайдо бўлган қийинчилик ва муаммолар мохиятини англаш шахсни ўз билими ва махоратини оширишга, юксак қояларга содиқ бўлиб яшаш ва уларни жадал амалга оширишга ундайди. Бозор муносабатларига ўтиш шароитида инсон қобилиятлари тўлароқ намоён бўлади. Ижтимоий табақаланиш жараёнида кишиларнинг бой ва қашшоқ гуруҳларга ажралиши табиий қонуний жараёндир. Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг энг муҳим хусусияти — аҳолининг муайян қисмининг ижтимоий ҳимояланишида, кўп болали оилалар, нафақахўрлар, талабалар ва ногиронларнинг давлат томонидан ҳимояланишида, ижтимоий адолатнинг қарор топишида яққол намоён бўляпти. Кишиларнинг боқимандалик кайфияти, тафаккур турқунлигидан озод бўлишлари, ўзгарган янги иқтисодий шароитга мослашишлари, ўз билими ва махоратини оширишлари учун қамхўрлик қилиш иқтисодий ислохотларнинг инсонпарварлик йўналишга эга эканлигидан далолат беради.

Бундай фазилатлар фалсафа ва бошқа ижтимоий фанларни ўрганиш ва умуман, таълим-тарбия жараёнида шаклланади. Замонавий билим ва юксак инсоний фазилатларни эгаллаш орқали ўзбекистонда озод ва обод жамият қуриш вазифалари уйқунлигини таъминлашга эришиш бутун таълим-тарбия ишимизнинг бош мезони ва унинг олдида турган муҳим вазифадир.

Таянч тушунчалар: инсон, шахс, индивид, антропология, инсон онги, инсон — биологик мавжудот, инсон — ижтимоий мавжудот, инсон фаоллиги, Экософия, инсонни асраш, истиқлол ва инсон камолоти

Такрорлаш учун саволлар

1. Инсон нима учун фалсафанинг бош мавзуси деб қаралади?
2. Шахс, индивид деганда нималарни тушунасиз?
3. Антропология фанининг маъноси ва вазифалари нималардан иборат?
4. Инсон танаси ва руҳининг боғлиқлиги нималарда намоён бўлади?
5. Экософия нима? “Инсонни асраш” деганда нимани тушунасиз?
6. Истиқлолнинг инсонпарварлик мохияти нималарда кўринади?

10-МАВЗУ. ҚАДРИЯТЛАР ФАЛСАФАСИ (АКСИОЛОГИЯ)

Режа:

1. Қадриятлар фалсафаси ва унинг такомил босқичлари
2. “Қадрият” тушунчаси ва қадрлаш тамойиллари
3. Истиқлол ва қадриятлар тизими ўзгариши
4. Янги Ўзбекистонда инсон қадр ва шахс эркинликлари

Ижтимоий фалсафада қадриятлар муаммосига такрор ва такрор муурожаат қилиб туриладиган азалий мавзулардан бири сифатида қаралади. Бу мавзу, айниқса, тарихда туб бурилишлар рўй бераётган, жамият ривожини бир босқичдан бошқасига ўтаётган, ижтимоий-сиёсий тартиблар, кишилар кўникиб қолган мезонлар ўзгариб бораётган даврларда ниҳоятда долзарб муаммога айланади. Бундай даврларда жамият аъзоларининг қадриятларга муносабати, улар билан боғлиқ мақсад ва идеаллари, қараш ва тасаввурлари ўзгариб кетади. Жамиятда эски тизим ва унга асосланган ижтимоий, сиёсий ва маънавий мезонлар ўрнига янги қадриятлар тизимига эҳтиёж туғилади, уни шакллантириш заруратга айланади.

XX аср охирида собиқ иттифоқнинг барҳам топиши ва Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши ана шундай давр бошланганини яққол кўрсатди. Бу эса юқоридаги хулосанинг тарихий жараёнлар натижасида исботланган ҳаёт ҳақиқати эканидан далолат беради

Истиклол йилларида халқимиз ҳаётида муҳим ўзгаришлар рўй берди, давлат ва жамият қурилишида туб ислохотлар амалга оширилди. Умуминсоний қадриятларга асосланган ҳаёт қуриш, ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш, жаҳон цивилизацияси андозаларига мос келадиган қадриятлар тизимини шакллантириш ушбу жараённинг таркибий қисмига айланди.

Айнан ана шу даврда мамлакатимизда қадриятлар ва инсон қадрлари масаласига алоҳида эътибор қаратила бошланди. Бир-бири билан уйғун ва чамбарчас алоқадор бўлган бундай жараёнлар умуминсоний ва миллий қадриятлар устиворлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Қадриятлар тўғрисидаги фан — аксиология (аксио — қадрият, логос — фан, таълимот маъносини англатади) фалсафанинг шу масалани ўрганадиган ва у билан шуғулланадиган соҳаси ҳисобланади. Собиқ иттифоқ даврида бу тўғрида ниҳоятда кам маълумотлар бор эди. Истиклол туфайли қадриятлар тўғрисидаги қарашларимиз шитоб билан ўзгарди. Собиқ иттифоқнинг илгари улуғланган партиявий-синфий қадриятлари саробга айланди, замона реалликлари талабларига жавоб бера олмай, ўтган ўн йилликлардан иборат тарих саҳифалари билан бирга ёпилиб кетди. Ўзбекистонда қадриятларга эътибор кучайди, унинг турли қирралари олим ва мутахассислар томонидан таҳлил этилмоқда. Қадриятлар фалсафаси — аксиологиянинг кўпдан-кўп мавзулари мутахассисларимизнинг илмий изланишларида ўзига хос ўрин тутмоқда.

“Мозийга қайтиб иш кўрмоқ хайрлидир”, — деб ёзган эди Абдулла Қодирий “Ўтган кунлар” романида. Худди шундай, “Қадрият ўзи нима?” саволига жавоб беришдан олдин мавзунинг тарихини, қисқа бўлса-да, ўрганмоқ лозим. Бусиз қадриятларнинг бугун ва келажакдаги аҳамиятини тушуниб бўлмайди.

Қадриятлар мавзунинг тарихи. Қадриятлар мавзунинг тарихи, илдизлари ва инсониятга хос қадрлаш тамойиллари шаклланиши узок ўтмишга эга. Ғарб олимлари бу борада, асосан, Европа маданий мероси ва ғояларига таянадилар, кўплаб алломаларнинг номларини тилга оладилар. Ғарбда қадриятлар билан шуғулланадиган фалсафий соҳа — аксиология фанининг шаклланиши ҳам уларнинг бундай қарашлари учун муайян асос бўлади. Биз Суқрот ва Афлотун, Аристотель ва Гегеллар катта эътибор берган бу мавзунинг Ғарб фалсафасида ўз тарихига эга эканлигига шубҳа қилмаймиз.

Аmmo ушбу мавзу кўхна ва навқирон Шарқ, хусусан Ўзбекистон учун бегона эмас! Унинг энг теран жиҳатларини фақат Ғарбдан эмас, балки Шарқдан қидириш ҳам фойдадан холи бўлмаса керак. Номлари цивилизациямиз тарихига абадий битилган Хоразмий, Форобий, ал Бухорий, ат Термизий, Беруний, ибн Сино, Нажмиддин Кубро, Яссавий, Нақшбанд, Улуғбек, Навоий, Машраб, Бедил, Беҳбудий, Авлоний каби мутафаккирлар ижодида ҳам бу мавзунинг излари бор, теран қирралари очилган. Гап ана шу изларни излаб топишда, уларни унутмасликда,

сайқаллаб туришда, замона реалликлари нуктаи назаридан холисона талқин қилишдадир.

Авлод ва аждодларимиз яратган қадрлаш мезонларининг тарихи энг қадимги нақллар, ривоятлар, афсона, ҳикоят, дostonларга, яъни халқ оғзаки ижоди намуналарига бориб тақалади. Спитамен, Муқанна ва Жалолиддин Мангуберди тўғрисидаги асарларда, Алпомиш, Тўмарис ва Широқ тўғрисидаги афсона ва дostonларда ватанпарварлик, халқ ва юрт озодлиги учун фидойилик каби кўплаб умуминсоний қадриятлар тасвирланган. Маънавий меросимизнинг ёрқин намунаси — “Авесто” зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлганлигидан унда бу диннинг қадриятлар тизими, қадрлаш мезонлари, ўша даврдаги миллий ғоялар ёрқин ифодаланган.

Қадрлаш тўғрисидаги қарашлар ривожда VIII-XII асрлар катта аҳамиятга эга. Бу даврда араб истилоси амалга оширилган, ислом ҳукмрон динга айланган эди. Эътироф этиш керакки, Қуръон ва Ҳадисларда таърифлаб берилган илоҳий қадрият ва қадрлаш масалалари халқимиз тарихи ва маданиятига таъсир кўрсатган. Шу билан бирга, араб истилоси даврида кўпгина миллий қадриятларимизнинг йўқотиб юборилганлигини ҳам қайд қилмоқ керак. Бу тўғрида Беруний “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида афсус билан ёзиб қолдирган.

Цивилизациямиз қадриятлари ва халқимизга хос қадрлаш меъёрлари мусулмон Шарқи ва араблар дунёси маданиятинингривожига ҳам ниҳоятда катта ақс таъсир кўрсатган. Тарихда номлари сақланган алломаларимиз ўз навбатида бутун жаҳон, Шарқ маданиятига ғоят катта ҳисса қўшганлар. Бундай фикрни Абу Ҳанифа, ал Бухорий, ат Термизий, Кубро, Аҳмад Яссавий, Нақшбанд каби илоҳиёт илмининг забардаст алломалари тўғрисида ҳам айтиш жоиз. Уларнинг ҳар бири ўз замонасида исломни цивилизациямизнинг юксак маданияти нуктаи назаридан тарғиб ва ташвиқэтдилар, ислом фалсафасини юксакликка кўтардилар, мазкур диннинг бутун жаҳонда катта мавқега эга бўлишида муҳим фаолият кўрсатдилар. Уларнинг ислом фалсафаси ва илоҳиётига, уни замона зайллари орасидан ўтиш жараёнига кўрсатган ниҳоятда катта таъсири тўғрисида махсус тадқиқотлар олиб бориш мумкин. Афсуски, манбалар етарли бўлишига қарамасдан, юртимиз ивилизациясининг ислом дини ривожига ва азалий ислом мамлакатларининг маданияти тараққиётига таъсири тўғрисида ёзилган асарлар ҳалигача кам, бу тўғрисида кенг қамровли тадқиқотлар олиб бориш зарурияти аллақачон етилган.

Масаланинг муҳимлиги атоқли қомусий олимлар — Хоразмий, Форобий, Беруний, ибн Сино, ал Фарғоний каби цивилизация-мизнинг забардаст намояндалари ижоди ва мероси кўзгусида янада яққолроқ намоён бўлади. Зеро, улар нафақат Марказий Осиё, араб-мусулмон цивилизацияси, балки жаҳон маданияти тараққиётига ниҳоятда катта ҳисса қўшганлар, юртимиз қадриятлари таъсирининг бутун оламга ёйилишида хизмат қилганлар.

Шу билан бирга, умуминсоний маданиятнинг бебаҳо дурдоналарини яратган Улуғбек, Лутфий, Навоий, Бобур каби зотларнинг жаҳон цивилизациясига қўшган хизматларини тилга олмай бўлади-ми?

Афсуски, цивилизациямизга хос энг юксак кадрлаш мезонларини яратган ўрта асрлардаги кўтарилиш даври темурийлар салтанатидан сўнг аста-секин таназзулга юз тутди, марказлашган давлат парчаланиб кетди. Аввал Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги, сўнгра Қўқон хонлиги вужудга келди. Уч юз йилдан ортиқроқ даврни ўз ичига олган бу жараён хонлик, амирлик, турли сулоалар, уруғлар ўртасидаги урушлар, тинимсиз зиддиятлар орқали кечди, яхлит цивилизациямизнинг ҳамжиҳатлигини таъминлайдиган умумий кадриятлар тизими дарз кетди, кадрлаш мезонлари ҳам бир қадар ўзгара бошлади.

XIX асрнинг ўрталарига келиб, амирлик ва хонликларга бўлинганлигига қарамасдан, мустақил яшаган Туркистон чор Россияси томонидан босиб олинди, юртимиз империянинг мустамлакаси бўлиб қолди. Мустамлакачиларнинг кадриятлари ва кадрлаш мезонлари халқимиз орасига зўрлик билан сингдирила бошланди. XIX асрнинг охирлари ва XX аср бошларида юртимизда “жадидлар” оқими вужудга келди. М.Бехбудий, Сўфизода, Авлоний, Чўлпон, Фитрат ва бошқа жадидлар меросига диққат қилинса, ўша даврда юртимизда маънавий тушунчаларнинг қўлами қанчалик кенг бўлганлигини, фалсафий тилнинг нақадар бойлигини, унинг адабиёт билан қанчалик уйғунлигини яққол кўриш мумкин. Уларнинг асарларида гоҳи-да биз аллақачон эсимиздан, тилимиздан ва балки дилимиздан ҳам чиқариб юборган кадриятлар, тушунчаларга дуч келамиз. Жадидларнинг мероси халқимиз маданиятига янада каттароқ таъсир кўрсатиши мумкин эди. Афсуски, большевиклар бошлаган сиёсий жараён-лар бу авлоднинг бой меросини ўз домига тортди, унинг тақдири аянчли кечди, тақиклаб қўйилди. Ўтмиш авлодлар ардоқлаган ва буюк аждодларимиздан мерос қолган шарқона кадрлаш мезонлари-ни юз ўттиз йил саробга айлантириш учун қилинган уринишларнинг оқибатлари ҳалигача сезилиб туради. Фақат мустақиллик йилларига келибгина ушбу соҳада ҳам ижобий силжишлар бошланди.

Собиқ иттифоқда кадриятларга муносабат қандай эди? Дунёнинг олтидан бир қисмини эгаллаб турган мамлакатда кадрлашнинг умуминсоний тамойилларини барқарор қилиш у ёқда турсин, ҳақиқий кадриятшунослик нуқтаи назаридан тадқиқотлар олиб боришга ҳам изн берилмас эди. Фақат ўтган асримизнинг 60-йилларига келиб, кадриятлар муаммоси баъзи мутахассислар томонидан таҳлил қили-на бошлаган бўлса-да, 90-йилларгача фалсафа дарсликларида алоҳида мавзу сифатида ўз ўрнига эга бўлмади. Ҳукмрон мафкуранинг таркибий қисмига кирмаганлиги, мавзуларининг жуда кам тадқиқ қилинганлиги ва ниҳоятда оз аҳамият берилганлигидан махсус фалсафий тадқиқотлар соҳасига айлана олмади. Аксиология номи билан собиқ иттифоқда бирорта ҳам дарслик ёки ўқув қўлланмаси чоп этилмаган, ҳатто университетларнинг файласуф, жамиятшунос, тарихчи каби

мутахассислар тайёрлайдиган ижтимоий бўлимларида ҳам бу соҳага оид махсус билимлар берилмас эди.

Қадриятлар тўғрисида Фарбда кенг тарқалган **Аксиология** (аксио – кадрият, логос – таълимот) фани ривожланган мамлакатларда инсон қадри ва ҳақ-ҳуқуқларига доир кўпгина тамойилларнинг амалиёти учун назарий асослардан бири бўлган илмий соҳалар қаторига киради.

Мустақиллик ва кадриятлар. Истиклол йилларида Ўзбекистонда бу мавзуга умуминсоний тамойиллар асосида ёндашиш шаклланди. Бундай қарашнинг вужудга келиши, кадриятларнинг ижтимоий ва маънавий янгилиниши, жамият аъзоларининг камолоти ҳамда ёшлар тарбиясидаги аҳамияти масалаларига давлат миқёсида юксак эътибор кўрсатилаётганлиги мазкур соҳа ривожининг бош йўналишидир. Қадриятлар мустақилликни мустаҳкамлашнинг маънавий омилларидан бири сифатида қадрланиши борасидаги ижобий жараёнлар тадқиқотларни кўпайтириш, уларга нисбатан масъулиятни янада оширишни тақозо қилмоқда.

Истиклол асрлар давомида шаклланган ўзига хос шарқона ва ўзбекона қадрлаш масалалари ва меъёрларини қайта тиклаш ҳамда замонавий талаблар даражасида такомиллаштиришни кун тартибига қўйди.

Зеро, мустақил бўлмаган мамлакатнинг кадриятлар тизими ҳеч қачон тўқис бўлмайди. Мустамлака мамлакатнинг маънавий ҳаётида мустамлакачиларнинг кадриятлари устувор бўлиши аниқ. Фақат мустақилликкина ушбу ҳолатни тубдан ўзгартиради, мамлакатнинг кадриятлар мажмуасини жаҳон тизимининг тенг ҳуқуқли ва ҳақиқий қисмига айлантиради. Шу сабабдан ҳам истиклол янги кадриятлар тизимини шакллантиришни тақозо қилди. Бу зарурият эса кадриятларни қайта баҳолаш, юртимизда шарқона, азалий ва умуминсоний қадрлаш мезонлари устувор бўлган ҳаёт тарзини шакллантириш жараёни билан уйғунлашиб кетди. Қадриятлар соҳасидаги ўзгаришларга эътибор ва бу борадаги янги тамойиллардан таълим-тарбияда фойдаланиш эҳтиёжи ошаётганлигининг сабаби ҳам ана шунда.

“Қадрият” тушунчаси. Бу тушунча ниҳоятда хилма-хил маънода, турли соҳаларда қулланилади. Унинг кундалик ҳаётдаги маъносикишилар ўртасидаги мулоқотларда, оммавий ахборот воситатарининг хабарларида ўзига хос тарзда намоён бўлмоқда. Кундалик ҳаётда, кўпчилик назарида нарсалар (масалан, қимматбаҳо буюмлар, тақинчоқлар), табиат ҳодисалари, ижтимоий воқеалар, жамиятдаги талаблар, орзу-умидлар, анъана ва маросимлар, маданий бойликлар ва бошқалар кадрият сифатида тушунилади. Бундан ташқари, одамлар ўзлари ишониб, гоҳида интилиб, қизиқиб ёки орзу қилиб яшайдиган мақсад, орзу ёки идеалларга ҳам “қадрият” тушунчасини қўллайдилар. Хуллас, кундалик ҳаётда кўпчилик томонидан қўлланиладиган “қадрият” ибораси одамлар учун бирор зарур аҳамият касб этадиган объект, нарса, ҳодиса ва бошқаларга нисбатан ишлатилади.

Табиат ва маданият буюмларининг инсон эҳтиёжини қондириши ва унинг мақсадларига хизмат қилиши таъкидланганида, асосан, уларнинг фойдаси, қиммати назарда тутилади. Ҳақиқатан ҳам, буюмларнинг

иқтисодий қиммати кишилар учун катта аҳамият касб этади. Аммо буюмнинг қадри ҳисобга олинмаса, масаланинг аксиологик жиҳати очилмайди. «Қадрият» категорияси буюм ёки нарсаларнинг иқтисодий қимматини ифодаладиган тушунчадан фарқ қилади.

Шу маънода **“Қадрият”** нарса ва буюмларнинг қимматига нисбатан кўлланилмасдан, балки инсон учун бирор аҳамиятга эга бўлган воқеликнинг шакллари, ҳолатлари, нарсалар, воқеалар, ҳодисалар, жараёнлар, ҳолатлар, сифатлар, талаб, тартиблар ва бошқаларнинг қадрини, ижтимоий аҳамиятини ифодалаш учун ишлатиладиган фалсафий категориядир. Бу категория ўзида қадрият объектининг нафақат қимматини, балки ижтимоий аҳамиятини, фалсафий-аксиологик мазмунини, жамият ва инсон учун қадрини ҳам ифодалайди.

Қадриятлар муаммосига бағишланган (асосан рус тилидаги) илмий-фалсафий манбаларнинг кўпчилигида қадрият (ценность) тушунчасини баҳо (оценка) тушунчаси билан қиёслаш, уларга бир хил даража ва кўламдаги тушунчалар сифатида қараш ҳоллари учрайди. Бу икки тушунча қиёсланаётганда, кадр тушунчаси эътиборга олинмайди. Балки, бундай ҳолга рус тилидаги “оценка” ва “цена” сўзларининг ўхшаш маъноли (кўпроқ иқтисодий) тушунчалар эканлиги сабаб бўлиши ҳам мумкин. Рус тилида кадр ибораси ишлатилмайди, унинг русча таржимаси йўқ. «Кадр» тушунчаси ўзбек тилида серқирра маъно ва мазмунга эга, у тилимиздаги баъзи ибора ва сўзларда ўзига хос шарқона фалсафий мазмун борлигидан далолат беради.

Қадриятнинг мазмуни ва аҳамияти “баҳо” тушунчасида тўла-тўқис акс этмаслиги, турлича ифодаланиши ҳам мумкин. Қадриятнинг ҳақиқий қадрини, мазмуни ва аҳамиятини баҳосига қараб аниқлаш қийин бўладиган ҳоллар ҳам учрайди. Аслида қадриятнинг қадрини билиш, унинг аҳамиятини англаб олиш ва баҳолаш бир-бири билан узвий боғлиқжиҳатларни ташкил қилади. Қадриятнинг аҳамияти англаб олинмаса, қадрни тўғри тушунилмаса, унга тўғри баҳо бериб бўлмайди. Айнан шу маънода қадриятни баҳолаш унга бўлган муносабатни ҳам ифодалайди, бу эса ўз навбатида кишиларнинг талаблари, эҳтиёжлари ва мақсадлари билан боғлиқдир. Қадриятни баҳолашда қанча хилма-хил мақсад ва эҳтиёжга эга бўлган кишилар иштирок эца, унинг ҳақиқий баҳосини аниқлаш ҳам шунча қийинлашиб бораверади.

Қадриятшуносликда қадрият тушунчаси билан бу тушунча боғланган объект ўртасида фарқ бор, деб қаралади. Агар қадрият берилган қадрни ифодаладиган фалсафий тушунча сифатида қаралмаса, унга таърифларнинг сон-саноксиз бўлиши аниқ. Негаки, дунёда қадрланадиган нарсалар, ҳодисалар, воқеалар, жараёнлар, жойлар ва сифатлар, идеал ва мақсадлар ниҳоятда кўп. «Қадрият» тушунчаси эса уларнинг бирортаси учун тўғридан-тўғри исм, атама ёки бевосита ном бўла олмайди, балки уларнинг қадрини англатадиган тушунча сифатида намоён бўлади.

Қадриятлар ва ижтимоий жараёнлар Одамлар битта жамиятда, бир даврда ва ўхшаш шароитларда яшаётганликларига қарамасдан, у ёки бу нарсанинг қадрни турлича англаб олинади, тушунилади ва талқин қилинади. Ижтимоий жараёнлар таъсирида кишиларнинг қадриятлар тўғрисидаги

тасавури, қарашлари ўзгаради, бу эса тараққиёт жараёнида одамларнинг турмуш шароитлари, ҳаёти ва маънавий қиёфасидаги ўзгаришлар билан боғлиқдир.

Ана шунга кўра, ҳаммада ҳам қадрлаш туйғуси доимо бир хил бўлавермайди, ижобий ва салбий қарашлар, турли хил жиҳатлар ҳар қандай қадриятнинг қарама-қарши томонларини ташкил қилади. Ижобийлиги ва салбийлиги, баҳоланиши ва аҳамиятига кўра бир-бирига мутлақо зиддек бўлиб кўринадиган яхшилик ва ёмонлик, ҳақиқат ва ҳақсизлик, бахт-саодат ва ғам-кулфат, тараққиёт ва таназзул каби тушунчалар ҳаётнинг бир-бирига зид ва чамбарчас боғланган томонларини ифодалайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, қадриятлар жамиятнинг ривожини ва кишилар ҳаётининг турли даврларида турлича аҳамият касб этади, тарихий заруриятга мос равишда гоҳ у, гоҳ бу қадрият иж-тимой тараққиётнинг энг олдинги поғонасига чиқиб олади, бошқаларини хиралаштиргандай бўлиб туюлади. Натижада ижтимоий ривожланиш ва тараққиёт қонуниятларига мос равишда, олдинга чиқиб олган қадриятни барқарор қилишга интилиш нисбатан кучаяди. Масалан, юртни ёв босганида — озодлик, империя ҳукмронлиги-ни ҳоҳиясида — истиқлол, уруш даврида — тинчлик, тутқунликда — эркинлик, касал ва беморлик онларида — саломатликнинг қадрини ошириб кетади, уларга интилиш кучаяди.

Таълим-тарбиянинг муҳим омиллари бўлган қадриятларнинг намоён бўлиш шакллари орасида ўз аҳамиятини, ижобийлик хусуси-ятларини доимий сақлаб қоладиганлари ҳам бор. Булар — инсон вужудининг тириклиги, умри ва ҳаёти, сихат-саломатлиги, меҳ-нати, билими, муомаласи. Улар инсон ва жамият бор экан, ўзининг ижтимоий аҳамиятини сақлаб қолаверади. Афсуски, уларнинг қарама-қаршиси бўлган касаллик, маъносиз ҳаёт кечириш, билимсизлик ва бошқалар ҳам тарихий жараёнларнинг ҳамроҳи. Тириклик бор экан — ўлим, борлик энг буюк маъво экан — йўқлик, инсон тирик жонзот экан — касаллик, ҳаёт кечиришдан мақсад мазмунли умр экан — маъносиз қўйилган баъзи қадамлар, яшашнинг зарурий шартларидан бири билиш ва англаш экан — билимсизлик, тараққиётга интилиш бор экан — таназзул ва бош-қалар инсониятни доимо таъкиб қилади. Юқоридаги ижобий қадриятларнинг аҳамияти ҳам уларга тескари бўлган жиҳатларга нисбатан аниқланади. Ёшларда, айниқса, талаба ва ўқувчиларда маънавий етук туйғуларни шакллантиришда ана шундай аксиологик боғлиқликларнинг ботиний ва зоҳирий томонларини ўргатиш катта аҳамият касб этади.

Қадриятлар тизими. Ҳар қандай жамият, ижтимоий-тарихий бирликлар (уруғ, қабила, элат, халқ, миллат), ижтимоий субъектлар ва бошқалар ўзига хос қадриятлар тизимига эга бўлади. Бу қадриятлар тизимида асосий бўлмаган қадриятлар муайян қаторни ташкил қилади, турли ҳолатларда намоён бўлади. Жамият ривожининг муайян даври ёки бирор давлатда ҳам ана шундай қадриятлар тизими мавжуд бўладики, у ўша давр, жамият ва давлат кишилари, уларнинг фаолияти учун умумий мезон вазифа-сини ўтайди. Ҳар бир ижтимоий-тарихий бирлик, синф ва партиялар ҳам ана

шундай қадриятлар тизими асосида фаолият кўрсатадилар. улардан фойдаланадилар ёки уларга эришишнинг турли усулларини қўллайдилар.

У ёки бу қадриятнинг аҳамиятини аниқлашда ана шундай тизимлар мавжуд эканлигини унутмаслик, унинг бирор давр, ижти-мой бирлик, соҳа, жараён ва бошқалар учун қандай мавқега эга эканлигини назардан қочирмаслик лозим.

Бир қарашда қадриятларнинг шакллари сон-саноксиз ва ниҳоятда тартибсизга ўхшаб кўринади. Аслида эса башарият, олам, табиат ва жамиятда ажабтовур уйғунлик мавжуд. Қадрият шакллари ҳам уларга мос равишда ана шундай уйғунликда, қонуний боғланишда, умумий алоқадорликдадир. Бундай ҳолатда уларнинг классификациясида табиат ва жамиятдаги нарса, воқеа, ҳодиса, жараёнлар муайян кўламда, қадрият шакллари эса улар билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Макон ва замонда ушбу қадрият объектлари борлиқнинг бирор шакли, жихати, воқелиқнинг бирор қисми, оламдаги нарсалар ва атроф-муҳитнинг энг муҳим томонлари сифатида намоён бўлади. Ушбу маънода қадриятларнинг умумбашарий, умумсайёравий ва минтақавий ҳамда бирор кичик ҳудуд ёки жойга боғлиқ бўлган шаклларини кўрсатиш мумкин. Бунда умумийлик, хусусийлик ва алоҳидалиқнинг диалектикаси замонавий атамалар "глобал", "зонал" ва "локал" қадрият объектларининг ўзаро муносабати тарзида зоҳир бўлади.

Жамиятнинг яшаши, одамларнинг ҳаёт кечириши учун юқоридаги қадриятлар билан бирга жамиятдаги умумижтимоий ва умуминсоний қадриятлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Уларнинг жамият, унинг тузилиши, ижтимоий бирликлар ва ижтимоий онг шаклларига алоқадор туркумларини кўрсатиш мумкин. Масалан, жамиятнинг тузилишига хос: миллий, синфий, ирқий ва бошқалар ёки ижтимоий онгнинг шаклларига боғлиқ: сиёсий, ҳуқуқий, ах-лоқий, диний ҳамда жамиятнинг асосий соҳаларига боғлиқ: иқти-содий, ижтимоий, маданий, маънавий. Ижтимоий қадрият шакллари орасидаги фарқлар асло мутлақ эмас, балки нисбийдир. Улар орасида ўтиб бўлмас чегаралар йўқ.

Бугунги кунга келиб «Қадриятлар» ибораси ниҳоятда машҳур бўлиб кетди. Уни жуда кенг маънода ишлатиш, айниқса, маданий-маънавий ҳодисалар, урф-одатлар, анъаналар ва бошқаларга нисбатан умумий ном ёки атама сифатида қўллаш ҳоллари кўп учрамоқда. Кундалиқ мулоқотда қадри бор нарса, воқеа, ҳодиса, хусусият ва бошқаларни "қадрият" деб аташга кўпчилик ўрганиб қолди. Аммо ҳар бир сўз, атама ва тушунчанинг моҳият-мазмунини ўзига сиғдирадиган сифат чегараси бор. У ёки бу тушунчадан ана шу мазмунга сиғмайдиган кўламини талаб қилишнинг кераги йўқ. Зеро, «қадрият» тушунчасининг оммалашиб, машҳур бўлиб кетганлиги жуда яхши. Лекин уни янада кенгроқ маънода ёки зарур бўлмаган ҳолларда ҳам ишлатиш бу тушунчанинг мазмунини хиралаштириши, унинг моҳиятини ифодалайдиган сифат чегарасини саробга айлантириб қўйиши, қадрини тушириши мумкин.

Халқимизнинг "Қадрсиз кадрият йўқ!", "Қадрланмайдиган кадрият саробга ўхшайди" деган ҳикматлари бор. Ака шу сабабдан ҳам, мамлакатимиз тараққиёти ҳозирги даврининг юксак ифодалари бўлган истиқлол, буюк келажак, ватанпарварлик, инсонпарварлик, демократия, қонуннинг устуворлиги каби серқирра кадриятларни ниҳоятда қадрлашимиз лозим. Уларнинг биринчиси — истиқлол эълон қилган Ўзбекистон тараққиётининг янги аср бўсағасидаги асосий ҳақиқати, иккинчиси — истиқболдаги энг олий орзу-идеалимиз, бошқалари эса қурилаётган жамиятимизнинг иж-тимой ва маънавий тамойилларини белгилайдиган пурмаъно кадриятларимиздир.

Инсон қадр. Истиқлол инсон қадр, унинг манфаат ва эҳтиёжлари билан боғлиқ масалаларни долзарблаштириб юборди. Инсон қадр унинг ижтимоий хусусиятлари, жамиятда амалга оширган фаолияти, бошқаларга ва атроф-муҳитга муносабати, камолотга етганлиги, ижтимоий хусусиятларни ўзлаштириб олганлиги ва уларни маънавий қиёфасида намоён қила олганлигида ҳам кўринади. Инсон боласининг шахсга айланиши, ўз қадрини ва ўзгалар қадрини англаш жараёни узоқ йиллар давом этади.

Умуман, учинчи минг йилликда бутун дунёда қадрлаш фалсафасининг умуминсоний мезонларини амалиётда қўллашга эҳтиёж кучайди. Таассуфки, инсон зоти сайёрамизда яшаган илк даврдан бошлаб кадр ва кадриятни устувор билганида, Ер юзининг замона-вий манзараси бутунлай бошқача тус олган, кишилиқни экологик бўҳронлар, уруш хавфи ва маънавий таназзул каби умумбашарий муаммолар кутиб турмаган бўлармиди?

Бугунги кунга келиб, инсоният яна табиат ва одамзод наслининг уйғунлигини сакдаб қолиш учун кадр ва кадрият ниҳоятда зарур эканлигини англади. XX асрнинг охири ва XXI асрнинг бошланишидаги биринчи беш йилликлар БМТ томонидан "Инсон ҳуқуқлари ўн йиллиги" дея эълон қилинганлиги, кишилиқ жамияти эса янги минг йилликка умуминсоний кадриятларни барқарор қилишга бел боғлаб ўтганлиги бежиз эмас. Ҳозирги Ўзбекистонда инсон манфаатлари ва ҳақ-ҳуқуқларини рўёбга чиқариш, қадрлашнинг умуминсоний тамойилларини устувор қилиш билан боғлиқ фаолиятлар бутун жаҳонда бу борадаги умумий ҳамкорликни мустаҳкамлаш ҳаракатининг таркибий қисмига айланмоқца.

Қадрлаш тамойиллари. Инсоннинг бутун умри шахсий кадриятларни такомиллаштириш, ўз қадрини камолгаётказиш, ўзгалар, жамият, замон ва унда содир бўлаётган ўзгаришлар қадрини англашга интилиш жараёнидан иборатдир. Ўз шахси ва бошқалар қадрини англаб етиш учун инсоннинг камолоти давомида шаклланган маънавий қиёфаси ва дунёси эзгуликка хизмат қилиши, юксак ижтимоий сифатларга эга бўлиши, унинг ўзи эса ҳаётнинг моҳияти ва мақсадини тўғри англайдиган даражада тарбияланган бўлмоғи лозим. Ушбу маънода, Сукротнинг "Ўз-ўзингни англа!" шиори ғоят катта аҳамият касб этади.

Шахснинг қадр у яшаётган замон, ундаги жараёнлар, ижтимоий, тарихий шарт-шароитлар билан диалектик алоқадорликда намоён бўлади. Муҳит ва давр талаблари шахс қадрини шакллантириб, сайқаллаб боради,

унинг ўзи эса ўз кадрининг шахсий талаблари, эҳтиёжлари ва мақсадлари билан нақадар алоқадорлигини чуқурроқ англаб олиш томон боради. Қадриятлар ёшларга ҳаёт мазмунини чуқурроқтушуниш, жамият қонун-қоидаларидан тўғри фойдаланиш, ўзларининг хатти-ҳаракатларини ана шу маънавий мезонлар талабига мослаштириш имконини беради. Ҳозирги даврда талаба ва ўқувчиларга кадрлаш ва кадрсизланиш жараёнларининг моҳиятини англаштириш, мустақиллик эълон қилган қадриятларнинг аҳамиятини тўғри тушунтиришга эришиш ниҳоятда долзарб масаладир.

Ёшлар, хусусан талабалар ва ўқувчиларни маънавий баркамол авлод вакиллари сифатида тарбиялаш ва шакллантиришда кадр ва кадрлаш туйғуси, қадриятлар категорияси, уларнинг моҳияти, мазмуни, намоён бўлиш шакллари тўғрисидаги билимларнинг мажмуаси бўлган замонавий аксиология, яъни қадриятшуносликнинг асосларини ўргатиш ниҳоятда муҳим. Ана шу сабабдан ҳам умуминсониятнинг кадрлаш меъёрлари борасида тўплаган ютуқларини умумлаштирган билим соҳалари имкониятидан фойдаланиш таълим-тарбия самарадорлигининг асосий мезонларидан биридир.

Истиқлол ва қадриятлар тизими ўзгариши. Ўзбекистоннинг миллий истиқолига асосланадиган янги қадриятлар тизими шаклланиш жараёнлари ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий ва маънавий соҳалардаги ўзгаришлар, республикамизда қадриятлар омили самарадорлигини ошириш борасидаги фаолиятнинг асосий йўналишлари ҳам илмий ўрганишни талаб қилади. Ушбу масалани ойдинлаштириш учун тарихга мурожаат қилиш, ундан танбехлар излаш мумкин. Ҳолбуки дунёдаги энг қадимий цивилизациялардан бирига мансуб бўлган, ўз илдизлари билан асрлар қаърига бориб тақаладиган ва уч минг йилдан кўпроқ даврни қамраб оладиган халқимиз тарихи, мустақил Ўзбекистонда шаклланаётган янги қадрият тизими ва унга муносабатимизнинг тамал тошларини қўядиган маънавий асосдир.

Мустақил Ўзбекистоннинг ривож қанчалик юқори поғоналарга кўтарилиб бораверар экан, тарих саҳифаларига мурожаат қилиш, ундан ташбехлар излаш эҳтиёжи шунчалик ортиб бораверади. Аммо ҳаёт фақат тарихдан иборат эмас. Тарих нақадар серқирра ва сермаъано бўлмасин, бугунги ва келажакдаги ўзгаришларни тўла-тўқис қамраб ололмайди, балки келажакда тарихга айланадиган жараёнларга асос бўлади, холос.

Ижтимоий тараққиёт эса тарих силсилалари, турли қарама-қаршиликлар ва зиддиятлар орасидан ўзига йўл очиб боради. Унинг замондаги бундай илгариланма ҳаракати жамият тараққиётини умумижтимоий қонуниятидир. Бу қонуният қадрият тизимлари, уларни таркибий қисмларидаги ўзгаришлар диалектикаси учун ҳам умумийдир. Қадрият тизимларининг замона зайллари таъсирида ўзгариши ва давр реалликларига мос ҳолатга келиши ҳам ана шу жараёнга бўйсунди. Бу жараёнда ўзгаришлар воқеа ва ҳодисаларни замондаги кетма-кетлиги тарзида рўй беради. Диалектик тафаккур эса ана шу давомийликнинг инъикоси, уни англаб олиш воситаси сифатида намоён бўлади. У қадриятларни ўзгариши ва янги қадрият тизимлари вужудга

келиши жараёнини англаб олиш имконини беради. Ҳозирги даврдаги турли номутаносибликлар, замона силсилалари ва муаммолари орқали шаклланаётган янги кадриятлар тизими вужудга келиш жараёнини тасаввур қилмоқ у учун ҳам диалектик тафаккур ва илмий билиш усулларига мурожаат қилишга тўғри келади.

Жамиятнинг туб бурилиш босқичларида кадриятлар тизими, кишиларни уларга муносабати ўзгариши шунчалик шиддатли тус оладики, бу жараённинг тезкор суръатларини англаш, изоҳлаш ва асослашга энг диалектик тафаккур усули ҳамулгура олмай қолади. Биз тадқиқотларимиз давомида бу фикр тўғрилигига ишонч ҳосил қилдик. Бу даврда собиқ иттифоқ тизими билан боғлиқ давр ўтмишга айланди.

Заминимизда яшаётган ва бизга замондош бўлган кишилар ҳаётида янги давр бошланди. Яъни мустақил Ўзбекистонимизнинг миллий истиқлолига асосланган янги кадриятлар тизиминибарқарор қилиш, бу тизимда кадрият шаклланининг диалектик уйғунлигига эришиш, инсон қадри, қобилияти, истеъдодини намоён қилиш учун кенг имкониятлар яратиш борасидаги долзарб вазифалар ҳозирги авлод умрининг мазмунига айланади.

Хўш, янги кадриятлар тизими вужудга келишини қандай шарт-шароитлар тайёрлади? Бунда инкор, янгиланиш диалектикаси қай тарзда намоён бўлмоқда? Бу саволларга ҳар томонлама жавоб бермоқ учун собиқ иттифоқ ҳаётнинг сўнгги йилларидаги таназзул даврини атрофлича таҳлил қилиш мумкин эди. Аммо ишимиз ҳажми бунга имкон бермайди. Қолаверса, бундай таҳлилсиз ҳам натижа маълум. Биз бу жараённи кадриятлар ўзига хос мақбуллик асосида ўрин олган кадриятлар тизими ўзгаришининг умумаксиологик жиҳатини қисқа таҳлил қиламиз.

Аввало эски тизимнинг собиқ жамият умумий бўҳрон ҳолатига кирган 80- йиллар охирларидаги манзараси, унда асосий бўғинлар умуминсоний, миллий ва шахсий-индивидуал кадриятларнинг ўрни миллий кадриятлар борасидаги амалиёт ҳамда уларга нисбатан жамият аъзоларининг муносабати қандай бўлганлигига эътибор бериш лозим.

Ўтган аср 80-йиллари охирларида, иттифоққа хос омонат бўлиб қолган тизимда баъзи бўғинлар, уларнинг ўрни, мавқеи амалиётдаги қарама-қарши ҳамда зиддиятли ҳолатлар қуйидаги тарзда эди: тизимнинг асосий ва марказий қисмлари ягона партия ғояси билан боғлиқ бўлиб, ижтимоий ҳаёт, ички ва ташқи сиёсат жамият аъзолари ва уларнинг қадрига ҳам ана шулар манфаати ва уларни барқарор қилиш нуқтаи назаридан қаралар эди. Бунинг оқибатида мамлакатда асосий кадриятлар мазмуни мафкура манфаатлари талабларига мос равишда ўзгартирилди, умргузаронликнинг асосий мезонлари бўлган кадриятлар омили ҳақиқий мазмунидан ажралиб қолди. Бу жамият миқёсида сўз билан ишнинг бир эмаслиги билан боғлиқ маънавий беқарор ҳолат вужудга келди, асосий мақсадлари куруқ шиорларга айлантириб қўйилган, якка партия буйруқбозлик асосида бошқарадиган мамлакатда умумий ғояга нисбатан ишонч йўқолди.

Мазкур истиқболи йўқ бўлган давлатнинг истиқболсиз тизими узок йиллар маънавиятнинг "тамал тошлари" сифатида қараб келинди, уларга асосланиб кўпгина умуминсоний кадриятлар куруқ шиорларга айлантирилди.

Кадриятлар тизими намоён бўлиши ва амалётида рўй берган бундай зиддиятли ҳоллар жамиятдаги ижтимоий бўҳрон билан узвий боғлиқ эди. Жамиятда рўй берган бундай ижтимоий бўҳрон қуйидагича намоён бўлган эди:

- сиёсий соҳада, давлат фаолиятини ҳамма шахобчалари ва барча даражаларида бошқариш имкони йўқолганлиги, зиддиятларни кучайиб, куролли тўқнашувлар даражасига етганлиги;

- иқтисодий соҳада, давлатни ички ва ташқи қарзи ниҳоят даражада ошиб кетганлиги, аҳоли маблағларини қадрсизланиши, ҳамма турдаги саноат ва қишлоқ хўжалиги/ маҳсулотларини жуда камайиб кетганлиги;

- ишлаб чиқариш тизимида самарасиз ҳарбий саноат соҳа устунлиги, бу соҳага маблағларни ҳаддан зиёд сарфланиши, табиий меҳнат ресурсларини ниҳоятда камайиб кетганлиги ва улардан фойдаланиш ўзини оқламай қуйганлиги;

- ижтимоий соҳада жамият тузилишида ва асосий гуруҳлар орасидаги келишув ва ҳамжиҳатликни тўла йўқолганлиги анархия, илгариги давлат тартибларига ва ижтимоий тизимларга бўлган ишонч ва эътиқоднинг барбод бўлиши.

Булардан ташқари маънавий соҳада ҳам умумижтимоий бўҳрон яққол кўзга ташланар ва у қуйидаги жабҳаларда яққол инамоён бўлар эди:

- маънавий-ахлоқий соҳада, иқтисодий таҳчиллик ва кундалик зарур вазифаларни ўз вақтида еча олмаслик оқибатида, жамиятнинг маданий ҳаётида ва кишилар маънавий-ахлоқий қиёфасида турли бузилиш рўй бериш ҳоллари кучайди;

- меҳнат соҳасида ижодийлик ва фаоллик кўрсатилган эътибордан четда қолганлигидан, кишилар фаолияти моддий ва маънавий рағбатлантиришга юзаки ёндошилганлигидан меҳнатни тарбия воситаси, шахсий камолот мезони сифатидаги имкониятларни ва аҳамиятини йўқотиб қўя бошлади;

- экологик соҳадаги номутаносибликлар натижасида катта-катта минтақаларда яшашнинг табиий шароитларини бутунлай йўқолиш хавфи вужудга келди;

- этник-миллий соҳада жуда кўп этносларни, айниқса кам сонли этносларни ўзига хос ривожланиши билаи боғлиқ объектив имкониятлар барбод бўлиши, ҳатто уларни йўқолиб кетиши хавфини вужудга келтирди.

Хуллас, жамият ижтимоий тузилишида номутаносиблик кучайганида, бўҳрон намоён бўлганида, умумий кадриятлар тизими, унинг миллий жараёнлар билан боғлиқ амалиётида ҳам зиддиятли ҳолатлар вужудга келди. Бу зиддиятли ҳолатлар жамият ижтимоий-сиёсий тизими беқарор бўлиб қолган даврида оқамларни кадриятлар тўғрисидаги фикрларида ҳам ўзига хос тарзда намоён бўлди. Демак, жамиятда умумижтимоий ва умумаксиологик жиҳатлар диалектик уйғунликда, алоқадорликдадир. Бир тизимдаги ўзгариш иккинчисида намоён бўлади ва энг умумий ўзгаришга олиб келади. Бу

жараёндаги ўзгаришлар тасодиф эмас, балки зарурият сифатида намоён бўлади.

Собиқ иттифоқ парчаланиб кетишини баъзилар кутилмаган, тасодифий ходиса рўй берди, дея баҳолайдилар. Юқоридаги жараёнлар ва уларга мос равишда кадриятлар тизимида рўй берган ўзгаришларни таҳлил қилиш бунда кутилмаган эмас, балки қонуний ходиса рўй берганлигини кўрсатади. Бу ходиса янги тизимга ўтиш имкониятини воқеликка айлана бошлаганини, эски тизимда чуқур ва сифатий ўзгариш, бу ҳудудда эски кадрият тизимлари ўрнига янгилари вужудга келаётган мураккаб жараён рўй берганини аниқлатади.

Ниҳоятда катта ҳудуд ва мураккаб жамиятни ягона марказдан бошқариш усули, зўрликка асосланган, тоталитар, умумижтимоий, умумиқтисодий тизимлардан дарз кетган даврда миллий республикаларда ўз барқарорлигини сақлаб қолиш асосий заруриятга айланди. Минтақалар уруш алангаси ичида қолиш хавфи туғилган бундай шароитда мустақил ривожланиш йўлига ўтиб олган республикалармиз раҳбарияти зиммасига ниҳоятда оғир вазифалар тушди.

Собиқ иттифоқда жамият миқёсидаги тизимдан дарз кетган, республикалардаги миллий озодлик ҳаракатлари ҳарбий йўл билан бостирилаётгани, айрим ҳудудларда зиддиятлар урушга айланиб кетаётган даврда қабул қилинган "Мустақиллик декларацияси"да янгича кадрият тизимларини вужудга келтириш, эълон қилинган қоидаларни барқарор этиш даври бошланган эди. Иттифоқда дарз кетган тизим таназзулга юз тутгани сари, республикамизда мустақил кадриятлар тизимини шакллантириш жараёни жадал давом этди.

1991 йил 31 августда Ўзбекистон Олий Кенгаши "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида қарор" ҳамда "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида" қонун қабул қилди. Бутун жаҳон халқларига, халқаро ташкилотларга янги ва мустақил давлат вужудга келганлигини билдирадиган "Баёнот" ҳам қабул қилинди. Мустақил Ўзбекистонда вужудга келаётган янги кадриятлар тизимини ижтимоий-сиёсий асослари мустаҳкамлана борди ва ҳудудий амалиётини асосий жиҳатларини белгиладиган томонларни ривожлантириш давом этди: юртимиз цивилизациясига хос кадриятларга асосланадиган янги тизим шакллана бошлади.

Ўзбекистон мустақиллиги ва унда вужудга келаётган янги кадриятлар тизимини ижтимоий-сиёсий асослари тадрижийлик асосида мустаҳкамланиб борди: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши 1991 йил 18 ноябрдаги қарорига асосланган, 1991 йил 24 декабрь куни бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги тўғрисидаги референдум ва Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловлари бунга яна бир исботи бўлди. 1992 йил 29 январда БМТ Ҳавфсизлик кенгаши, 1992 йил 2 мартда эса БМТ Бош Ассамблеясининг 46 сессияси қарорларига кўра Ўзбекистон Республикаси бу муътабар ташкилот аъзоси бўлди; 1992 йилнинг 8 декабрида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинди.

Мустақиллик шароитида шаклланаётган янги кадрият тизими таянадиган мезонлар қуйидагилардан иборат:

- Ўзбекистон халқининг ажралмас ҳуқуқи – ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини руёбга чиқарилганлиги;

- халқнинг ўлкадаги беқиёс бойликнинг ҳақиқий эгаси бўлиб қолганлиги ва республикада демократик-ҳуқудий жамиятни вужудга келтиришга ҳаракат қилинаётганлиги;

- жамият ривожига халқнинг кенг қатламларига таянилаётганлиги, уларнинг ҳамжиҳатлиги асосидаги барқарорлик доирасида тадрижий ўзгаришлар йўлидан собитқадамлик билан борилаётганлиги;

- республиканинг миллий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, халқнинг азалий турмуш тарзи, анъаналари, урф-одатлари ва кўникмаларини ҳисобга олинаётганлиги;

- Ўзбекистондаги демографик вазият, аҳолининг миллий-этник таркиби, республикамизнинг геополитик ва геостратегик мавқеи, табиий-иқлим шароитлари ва уларга аҳоли мослашувининг ўзига хослиги, ишлаб чиқариш потенциаллари ва истиқболларига катта эътибор берилаётганлиги;

- давлат мустақиллигини мустаҳкамлаш, иқтисодий қийинчиликларни бартараф этиш ва ислоҳотларни амалга ошириш билан диалектик уйғунликдаги миллий манфаатларга мос келадиган тинчликсевар ташқи сиёсат олиб борилаётганлиги;

- жаҳондаги мамлакатлар билан алоқа ва муносабатларда тенг ҳуқуқлилик, ўзаро манфаатдорлик, ички ишларига аралашмаслик қоидаларига амал қилинаётганлиги;

- Ўзбекистон иқтисодиётини жаҳон иқтисодий ҳамжамиятига кенг кўламда уйғуylлаштириш учун иқтисодий ҳамда ташкилий шарт-шароитларни яратиш имкони очилгани;

- кўпчилик халқ манфаатларига жавоб берувча иқтисодий сиёсат, инсон манфаатларига қаратилган бозор иқтисодиётини қурш йўли танлаб олинганлиги;

- республикани барча фуқаролари ва юридик шахсларига ташаббус кўрсатиш ва ишбилармонликни ривожлантириш, эркин хўжалик фаолиятини амалга ошириш учун кенг имконият яратиш қафолатлангани;

- мустақил ривожланиш маънавий ахлоқий негизлари сифатида умуминсоний кадриятларга содиқлик, халқимиз маънавий меросини асраб-авайлаш, инсон имкониятларини эркин намоён қилиш кабилар асосий омил сифатида қаралаётгани;

- диёримизда янгидан бетакрор, иқтидорли ва инсонга керакли кадриятларни барпо этиш, бунда эса халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва янги поғонага кўтаришга алоҳида эътибор берилаётганлиги.

Ҳуллас, Ўзбекистонни мустақил ривожланиш йўлига ўтганлиги янги кадриятлар тизими шаклланиши ва барқарорлигини таъминлайдиган асосий омилдир. Мустақиллик туфайли дунёга эшик очиш, жаҳон майдонига, таракқий этган давлатлар қаторига қаторига собитқадамлик билан кириб

бориш, ўзаро иқтисодий, мадаий, илмий, савдо ва бошқа соҳаларда қизгин ҳамкорликни йўлга қўйиш, Ўзбекистонни, унинг бой ўтмишини, маданиятини, ҳозирги кунини ва бу ерда амалга оширилаётган ўзгаришлар жараёнини дунёга танитиш имкониятлари очилди.

Тарихий тажриба мустақилликни қўлга киритиш жамиятда умуминсоний кадриятларни барқарор қилиш, инсон қадрини ошириш асосида турли ижтимоий вазифаларни амалга ошириш борасидаги муҳим қадам эканлигини исботлайди. Мустақиллик оддий киши ва алоҳида шахс учун фикр, матбуот, мулк, виждон, савдо-сотик, ва демократик асосга қуриладиган яшаш эркинлиги каби умуминсоний идеал кадриятлардан биридир. У бугунги Ўзбекистонда идеал кадриятдан амалиётга айланди. Мазкур амалиётни умуминсоний, миллий, шахсий ва бошқа жиҳатлар билан мазмунан тўлдириш, сиёсий, иқтисодий, маданий, маънавий соҳаларда туб ўзгаришларни амалга ошириш, халқ тинчлиги, эркинлиги ва фаровонлигини таъминлаш, демократик қонунларга асосланган ҳаёт тарзини вужудга келтириш, ҳар бир шахснинг энг буюк ижтимоий кадрият эканлигини ҳисобга олиб, уни камолоти, қобилияти ва истеъдодини намоён қилиши учун тўлиқ имкониятлар яратиш борасида ниҳоятда улкан ишлар амалга оширилмоқда.

Бугунги глобаллашиб бораётган дунёнинг барқарор ва тинч яшаётган халқнинг мустақкам такомил топишига раҳна соладиган, унинг маданиятига, миллий кадриятларига маданий тарбия тизимига салбий таъсир кўрсатадиган таҳдидларнинг кўпайиб бораётганлиги ҳар биримизни юрагимизда ҳадикни уйғотмоқда.

Бу соҳада юртимизда баркамол авлодни шакллантириш, ёшларни маънавий-ахлоқий ва жисмонан соғлом этиб тарбиялаш, уларни олиб борилаётган ислохотларнинг фаол иштирокчисига айлантиришга қаратилган чора-тадбирлар изчил амалга оширилмоқда. Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган “Янги Ўзбекистон 2030 стратегияси”да бу борадаги амалга оширилиши зарур бўлган фаолият йўналишлари аниқ-тиниқ белгилаб берилган.

Ўз навбатида бу, бир томондан, ёшларни амалга оширилаётган ислохотларни янада чуқурлаштириш жараёнларига фаол жалб этиш, уларнинг ҳуқуқ ва эркинлиги ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлаш, иккинчидан эса, уларнинг маънавий, маърифий ва интеллектуал даражасини юксалтириш, маданий савиясини ошириш, миллий кадриятларга содиқлигини янги босқичга олиб чиқиш борасидаги фаолиятни изчил давом эттиришни талаб қилади. Айни пайтда ёш авлодни юксак миллий ва маънавий кадриятлар асосида тарбиялаш, ҳуқуқий ва сиёсий маданиятини ошириш, “оммавий маданият” ва ёт ғоялар таъсиридан асраш, уларда соғлом турмуш тарзини шакллантириш энг устувор вазифалардан биридир.

Ҳозирги кунда жаҳон тараққиётининг устувор хусусиятларига айланаётган глобаллашув жараёнлари, кенг миқёсли интеграция, фан-техника ҳамда ахборот технологиясининг беқиёс ривожланиши ҳам соҳага жиддий таъсир кўрсатмоқда. Бундай шароитда миллий ўзликни сақлаш, халқимизнинг азалий кадриятларини асраб-авайлаш ва келажак авлодларга

омон-эсон етказиш, миқёси ҳар йили икки марта кўпайиб бораётган сон-саноксиз ахборотлар дунёсида адашиб қолмаслик, бу борада ҳам “оқ ва қора”ни ажрата олиш кўникмасини шакллантириш ниҳоятда долзарб аҳамият касб этмоқда.

Бу эса, ўз навбатида, соҳа мутасаддилари ва мутахассисларининг давр эҳтиёжларини чуқур англаши, унинг талабларини тўғри тушуниши лозимлигини кўрсатади. Айни пайтда, мазкур соҳадаги фаолиятнинг барча йўналишларини қамраб олган ва 2023-2030 йилларга мўлжалланган махсус Дастур ишлаб чиқиш ва унда қуйидагиларни белгилаш зарурати етилган:

ўқув дастурларида назарда тутилган миллий қадрият ва анъаналарга оид тушунчаларни мустаҳкамлаш, ахлоқий меъёр ва тамойилларни ўзлаштириш бўйича таълим-тарбия, тарғибот ва ташвиқот ишларини тизимли ташкил қилиш, бу борада фаолият усулларини босқичма босқич такомиллаштириб бориш;

ўқувчи ва талабаларни миллий ўзликни англаш, халқимизнинг ўзига хос урф-одатларига ҳурмат руҳида тарбиялаш чораларини белгилаш;

ёшларни турли ички ва ташқи таҳдидлардан ҳимоя қилиш ва уларга қарши курашишда маънавий-маърифий ва ғоявий-тарбиявий омиллардан самарали фойдаланиш имкониятини кенгайтиришга қаратилган механизмни шакллантириш;

таълим тизимида ижтимоий-тарбиявий фанлар мазмунининг реал ҳаёт, ёшлар маънавий эҳтиёжлари ва фаолият соҳалари билан боғлиқлигини таъминлаш, ўқув режалари ва дастурларини узвийлик ва узлуксизлик асосида тайёрлаш, мазкур фанларни ўқитишга тизимли ёндашиш;

таълим муассасаларидаги илмий-педагогик фаолият самарадорлигини янада ошириш ва маънавий-маърифий ишларнинг ғоявий асосларини мустаҳкамлаш ҳамда ушбу йўналишдаги илмий тадқиқотлар тизимининг академик илм-фан тараққиёти билан интеграциялашувини кучайтириш,;

ижтимоий-тарбиявий фанлар бўйича янги авлод ўқув адабиётларини яратиш ва уларни таълим-тарбия жараёнига тизимли татбиқ этиш, таълим муассасаларини замонавий ўқув-методик, илмий ва ёрдамчи адабиётлар билан таъминлаш;

таълим тизими ва ундан ташқаридаги фаолиятда маънавий-маърифий йўналишдаги тадбирларни ташкил этиш, талабаларнинг бўш вақтини мазмунли ўтказиш бўйича давлат ташкилотлари, фуқаролик жамияти институтлари, оммавий ахборот воситалари ва хусусий секторнинг ҳамкорлигини таъминлаш.

Кейинги йилларда бошқа соҳалар қатори, бу жабҳадаги янгиланиш ва ўзгариш, мавжуд масалалар моҳиятини англаш, долзарб вазифаларни аниқлаш ва уларнинг ечимини топиш масаласида ҳам янгича илмий парадигмалар шаклланмоқда. Халқимизнинг миллий тафаккури, ижтимоий фанларнинг эволюцияси ва динамикаси, умумий қонуниятлари ва ўзига хос хусусиятларини ана шу асосда чуқур ва ҳар томонлама ўрганиш, унинг тушунча ва тамойиллари, ривожланиш йўллари ва самарали воситаларини аниқлаш имкони пайдо бўлди.

Бу эса, халқимизнинг асл тарихи ва мустақилликка эришиш жараёни, миллий тараққиёт йўлининг моҳияти ва аҳамиятини чуқур ўрганиш, аҳоли, айниқса ёш авлод тафаккурида истиқлол ғоялари, Ватанга муҳаббат ва садоқат туйғуларини тарбиялаш энг устивор ва масъулиятли вазифамизга айланганидан далолат беради. Давр талаби шундай, ижтимоий фанларнинг модернизацияси ва уларни миллий тараққиётнинг муҳим омилига айлантириш эҳтиёжлари ҳам барчамиздан шуни талаб қилмоқда.

Ушбу соҳалардаги долзарб вазифаларни амалга оширилиши юртимизда мустақилликка асосланган, умуминсоний кадриятлар устиворлиги таъминланган, пировард натижада халқимизнинг азалий орзу-умиди бўлган ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини қуриш, келажакда суянч ва таянч бўладиган комил инсонларни вояга етказиш имконини яратади. “Янги Ўзбекистон – 2030 стратегияси” бу соҳада ҳам янги босқични бошлаб берди. Мазкур соҳада зиммамиздаги вазифаларни бажаришда маънавий-маърифий воситалар ҳамда тарғиботнинг таъсирчан усулларини қўллаш, фаолиятимизнинг устивор йўналиши бўлиб қолмоқда. Бу эса ҳар биримизни ушбу йўналишда фаол ва омилкор бўлишга ундайди ҳамда барчамизга улкан масъулият юклайди.

Таянч тушунчалар: “Кадрият” тушунчаси, Кадриятлар тизими, Кадрлаш тамойиллари, кадрлаш ва кадрсизланиш мезонлари.

Такрорлаш учун саволлар

1. “Кадр” ва “Кадрият” тушунчаларининг мазмунини қандай изоҳлайсиз?
2. Кадрсизланишни қандай тушунасиз?

2-МОДУЛ. АХЛОҚ ВА НАФОСАТ ФАЛСАФАСИ. КОРРУПЦИЯ - ҲОЗИРГИ ЗАМОН ГЛОБАЛ МУАММОСИ СИФАТИДА

11-МАВЗУ. АХЛОҚ ФАЛСАФАСИ (ЭТИКА)

РЕЖА:

1. “Этика” фанининг предмети, мақсад ва вазифалари
2. Ахлоқшуносликнинг моҳияти ва тузилмаси
3. Этиканинг категориялари ва меъёрлари

Этика фани бир неча минг йиллик тарихга эга қадимий фан. У бизда “Ахлоқ илми”, “Одобнома” каби номлар билан аталган.

Ахлоқ илмини ўрганишга бағишланган хорижий ва ўзбек тилидаги адабиётларда “ахлоқ”, “этика”, “мораль” деган тушунчалар кўплаб

ишлатилади. “Этика” сўзи қадимги юнонистонлик мутафаккирлар томонидан фанга киритилган. Ўз вақтида Гомер “ethos” (этос) сўзидан “биргаликда яшайдиган жой, уй, ғор, уя, ин, макон” маъносида фойдаланган бўлса, эрамиздан аввалги IV - асрда яшаган юнон файласуфи Арасту “этос” сўзидан иккита: “Этика” (ахлоқ) ва “Этикавийлик” (ахлоқийлик) деган тушунчаларни келтириб чиқаради. У “ахлоқийлик”ни инсон қалбининг такомиллашган сифатлари-хотиржамлик, оғирлик, вазминлик, босиқлик, мардлик, ботирлик, жасурлик, қаҳрамонлик, ўртачалик, мўътадиллик ва ҳоказоларни ифодаловчи тушунча деб билган. Шу асосда у этикани-яхши фазилатларга (хислатлар) эга бўлган кишиларни ёки кишиларнинг яхши сифатларини, яъни хайрли, саховат ва ҳимматли, эзгу ишларини ўргатувчи илм соҳаси деб тушунган.

Дарҳақиқат, Арасту этикага; инсонлар ўртасидаги муносабат доираси ва оқил ижтимоий ҳайвон (индивид)нинг ахлоқини ўрганувчи фан деб, таъриф берган. Бу ҳақда “Никомах этикаси”, “Эвдем этикаси”, “Катта этика” китобларини ёзиб “Этика” фанига асос солган⁵. Демак, Ғарбий Европада бундан 2500 йил олдин ахлоқ масаласи илм соҳаси сифатида ўрганила бошланган.

Ахлоқшунослик илми тарихида ахлоқ ва унинг мазмун-моҳиятига доир жуда кўплаб таърифлар берилган. Жумладан, “Фалсафа: қомусий луғат”ида: “Ахлоқ (араб. Хулқнинг кўплиги; лот. *Moralis* – хулқ-атвор)-ижтимоий онг шаклларида бири. Кишиларнинг тарихан таркиб топган хулқ атвори, юриш-туриши, ижтимоий ва шахсий ҳаётдаги ўзаро, шунингдек, жамиятга бўлган муносабатларни тартибга солиб турувчи барқарор, муайян норма ва қоидалар йиғиндиси”⁶, - деб таърифланган.

Демак, ахлоқ деб, аввало инсон билан инсон, сўнгра инсон билан жамият ўртасидаги объектив ва субъектив алоқадорликлар туфайли келиб чиқадиган, шахсий ва умумий манфаатларни мувофиқлаштириб туриш асосида ҳар бир шахс, жамоа, ижтимоий гуруҳ, миллат, элатнинг ҳаёти ва фаолиятини бошқарадиган, тартибга соладиган, яхши эзгу ниятлар сари йўналтирадиган, қадрият мақомини олган муайян хулқ-атвор, одоб, хатти-ҳаракат, тамойил ва нормаларнинг мажмуига айтилади.

Жамиятнинг ахлоқий ҳаётини ўзида акс эттирувчи ахлоқни ижтимоий-маънавий ҳодиса сифатида таркибий тузилиши бўйича учта:

- биринчидан, кишиларнинг кундалик ҳаётида содир этадиган ахлоқий хатти-ҳаракатларидан иборат бўлган амалдаги ахлоқ, яъни ахлоқий амалиёт;

- иккинчидан, муайян қадриятлар асосида фикр юритиш, баҳолаш, кадр-қимматини белгилашни ўз ичига олувчи ахлоқий онг;

- учинчидан, ўзини ўзи ахлоқий англаш - мавжуд вазиятни ахлоқий жиҳатдан таҳлил қилишни, яъни қалбан ўзи билан гаплашиш, ўзича баҳолаш, ўзини назорат қилиш, ўзини ўзи такомиллаштириш, бошқа

⁵ Аристотель. Никомахова этика / Аристотель. Сочинение. В 4 х-т. Т. 4. -М.: Мысль, 1984. С. 55-62.

⁶ Фалсафа: қомусий луғат / Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров. -Т.: Шарқ, 2004. -40 б.

одамлар билан бирга ич-ичидан азият чекиш; аниқ вазиятда яхши ва ёмонни қалбан ҳис қилиш, яхши ва ёмондан бирини танлашга иродавий жиҳатдан тайёр туриш каби даражаларга ажратиш мумкин.

Ана шу учта даражадан ўтган ижобий хатти-ҳаракатлар, хусусан, яхшилик, меҳр-мурувват, фидойилик, саховат, ўзаро-ҳурмат, беғаразлик, шижоат, садоқат ва ҳоказолар аста-секинлик билан ахлоқий қадриятларга айланиб боради.

Инсон ва жамият ҳаётида ахлоқ қуйидаги функцияларни бажаради:

Ахлоқнинг тартибга солиш, бошқариш функцияси – одамлар ўртасидаги муносабатларни жамият томонидан қабул қилинган, ўрнатилган ахлоқий нормалар орқали тартибга солиниши ва бошқариши билан ифодаланади. Унда ахлоқий муносабатларни тартибга солувчи восита вазифасини ахлоқ тамойиллари, нормалари, жамоатчилик фикри, эл-юрт ўртасидаги обрў-мартаба, анъана, урф-одат, ўғит, панд-насиҳат ва бошқалар ташкил қилади. Тартибга солиш, бошқариш эса бевосита мословчи-норма, талаб қилувчи-норма, таъқиқловчи-норма, чегараловчи-норма, намунали-норма ва ҳоказолар орқали амалга оширилади.

Қадрият мақомини олган ахлоқ ана шу жараёнда ўзининг ижобий кучини намойиш қилади.

Ахлоқнинг аксиологик функцияси - бу “ахлоқийлик ва ахлоқсизлик”, “яхшилик ва ёмонлик” нуқтаи назаридан одамларнинг хатти-ҳаракатларига, нияти, мақсади, ўй-хаёлларига, важ-сабабларига, ахлоқий қарашлари ва шахсий хислатларига баҳо бериш асосида уларни кадрлашни амалга оширади. Ахлоқнинг ана шу функцияси ахлоқий қадриятларнинг қанчалик ҳаётий ёки ҳаётий эмаслигини ифодаловчи воситалардан бири ҳисобланади. Худди шу жойда ахлоқий ва эстетик қадриятларнинг уйғунлиги ҳам кўзга ташланади.

Ахлоқнинг мақсадга йўналтириш функцияси - бу жамият ҳаётида устувор аҳамиятга эга бўлган ахлоқий қадриятлар тизимининг келгусидаги истиқболларини белгилаб берувчи йўлчи юлдуз ишини бажаради. Ахлоқнинг бу функцияси ҳар бир жамият учун ўта зарур бўлган ахлоқий қадриятлар тизимини ишлаб чиқиш билан шуғулланади. Шу туфайли баъзи бир ахлоқий қадриятлар умуминсоний ёки миллий даражага эга бўладилар.

Ахлоқнинг билиш функцияси- бу одамлардаги яхши ва ёмон фазилатларни англаб олиш асосида воқелик тўғрисида муайян билимларни ҳосил қилиш ишини ўтайди. Маълумки, ахлоқий билим, принцип, норма, кодекс, низом ва бошқаларда ижтимоий ахлоқий қадриятлар ҳақида кўплаб ахборот-маълумотлар ўз аксини топган бўлади. Ана шу ахборот-маълумотларга эга бўлиш одам, жамият учун энг қийин, оғир дамларда бирдан бир тўғри ахлоқий танловни амалга оширишга ёрдам беради.

Ахлоқнинг тарбиявий функцияси – бу жамиятда мавжуд бўлган тарбия тизимини умуминсоният томонидан эътироф этилган ахлоқий

норма, урф-одат, анъаналарга мослаштириш ва шу асосда фуқароларни ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш ишларини ташкил этишни амалга оширади.

Ахлоқнинг коммуникатив функцияси – бу умумий ахлоқий кадриятларни ишлаб чиқиш учун одамлар ўртасида фикр алмашиш, бир бирини тушуниб умумий хулосаларга келишда ўзаро алоқа қилиш воситаси вазифасини бажаради. Хуллас, ахлоқ туфайли халқлар, элатлар, миллатлар бир бирлари билан алоқада бўлиб, фикр алмашиб, ўзларига хос, манфаатларига мос келадиган умуминсоний ахлоқий кадриятларни ишлаб чиқадилар ҳамда уларга оғишмай амал қилишни йўлга қўядилар.

Этиканинг категориялари, тамойиллари, меъёрлари. Этика фанида қўлланиладиган барча тушунчаларни уч гуруҳга бўлиш мақсадга мувофиқ. Буларнинг биринчиси - ахлоқий билиш билан реал ҳаёт ўртасидаги энг муҳим алоқа ва муносабатларни инъикос эттирувчи, ахлоқ илмининг мезонини ифодаловчи тушунчалар, ахлоқшуносликнинг мезоний тушунчалари ёхуд категориялари, иккинчи гуруҳ тушунчаларини - ахлоқий тамойиллар, учинчи гуруҳни эса ахлоқий меъёрлар деб олиш мумкин. Биринчи гуруҳ тушунчалари умумлаштирувчилик, муштараклик хусусиятига эга, улар фақат назарияга тааллуқли. Иккинчи ва учинчи гуруҳ тушунчалари эса амалий этикага тегишли бўлиб, нисбатан муайян, тор қамровга эга; улар биринчи гуруҳ учун «моддий асос» вазифасини ўтайдилар.

Муҳаббат ва нафрат. Муҳаббат инсон ахлоқий ҳаётининг чўққиси, комиллик белгиси, муҳаббат - олий туйғу, шу маънода у олий тушунча. Муҳаббат бош мезоний тушунча сифатида деярли барча асосий тушунчаларда ва тамойилларда ўз «хисса»сига эга. Шу жиҳатдан атоқли тасаввуфшунос нажмиддин комилов: «жуда кўп ирфоний тушунча-истилоҳларнинг шарҳи муҳаббатга бориб тақалади», - дер экан, айти ҳақиқатни айтади.⁷ на эзгуликни, на яхшиликни, на ватанпарварликни, на инсонпарварликни муҳаббациз тасаввур этиб бўлмайди.

Муҳаббат ҳам, ахлоқшуносликдаги кўпгина тушунчалардек, «жуфтлик» хусусиятига эга, унинг зидди - нафрат. Нафрат тушунчаси, албатта, муҳаббат сингари кенг қамровли эмас. У аксил муҳаббат тарзида намоён бўлади, объектдан четлашишни, ундан бегоналашишни тақозо этади. Ҳазар, жирканч хисси нафратнинг кундалик турмушдаги тор, «майда» кўринишидир. Нафратнинг уларга нисбатан «йириклиги» унинг ижтимоий ҳодиса сифатида мавжудлигидир.

Эзгулик ва ёвузлик. Эзгулик - энг муҳим ахлоқий категориялардан биридир. Эзгулик инсон фаолиятининг асл моҳиятини англатади. Шу нуқтаи назардан эзгулик инсонга энг кучли маънавий лаззат бағишлайдиган, уни ижтимоий шахсга айлантириб, ҳақиқий бахтга олиб боровчи фазилат; шахсни комиллика жамиятни эса юксак тараққиётга етказувчи кадрият сифатида баҳоланади. Эзгуликнинг ўзига хос хусусияти шундаки у инсоннинг ахлоқий фаолияти туфайли муайяанлашади ва бевосита ахлоқий ҳатти-ҳаракат

⁷ Комилов Н. Тасаввуф. 1- китоб.- Т.: Ёзувчи, 1996.- 486.

натижсаида юзага чиқади. Бундан ташқари эзгуликда манфаатдан кўра умумманфаат устувор ҳисобланади.

Эзгулик юксак ахлоқийлик сифатида жамиятнинг ижтимоий тараққиёт ходисаси нуқтаи назаридан бир қатор хусусиятларга эга. У;

- стихияли кўр-кўрона ишлар эмас балки инсоннинг шахсий манфаатларидан жамият ва халқ манафаатининг юксаклигига асосланган оқилона ҳатти-ҳаракатлар натижаси;

- мажбурийлик эмас, балки виждон амри билан амалга ошириладиган ахлоқий воқелик;

- инсон ахлоқий идеалига мувофиқ келадиган реал ахлоқий муносабатнинг ижобий мазмуни;

- инсон зийнати ва юксак қадриятга айланган ижтимоий ҳодиса.

Эзгулик барча муқаддас китобларда етакчи ўринни эгаллайди. Жумладан “Авесто”да Эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу аъмол учлиги зардўштийликнинг моҳиятини англатади. Ёвузлик эзгуликка қарама-қарши тушунча бўлиб зардўштийлик таълимотига кўра ёвузлик сабаблари ва унинг оқибатлари нарса ҳодисаларнинг моҳиятидан келиб чиқади. Ёвузликни бартараф этишда иймон-эътиқодли кишилар катта жонбозлик кўрсатиши даъват этилган.

Эзгулик ва ёвузлик жуфтлигида ҳар икки тамойил бир-бирини тамомила инкор этибган қолмай, улар ўртасида ҳаёт-мамот кураши кетади ва бу абадий кечадиган жараён сифатида оламни ҳаракатга келтирувчи куч сифатида намоён бўлади. Эзгуликнинг маъно-моҳияти ёвузликка қарши курашда ўз ифодасини топади. Эзгулик ахлоқий баркамоллик негизидир. Эзгулик ижтимоийлик хусусияти билан муҳим аҳамиятга эга. Эзгулик амалиётда қаҳрамонлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, жасурлик тамойилларни ҳам ўз ичига олади. Эзгулик ижтимоий, шахсий хулқ-атвор ва ҳатти-ҳаракатни маънавий жиҳатдан баҳолашнингмуҳим мезонидир.

Яхшилик ва ёмонлик. Эзгулик ва ёвузлик ҳақида гап борганида, яхшилик ва ёмонлик нима, бу икки жуфтлик мазмунан бир эмасми, деган савол туғилади. Бу табиий. Чунки ҳозиргача бизга маълум ўзбек тилидаги барча Этикага доир адабиётларда эзгулик ва ёвузлик мезоний тушунчалар сирасига киритилмаган, у бор-йўғи яхшилик ва ёмонликнинг синоними тарзида тақдим этиб келинган. Тўғри, яхшилик тушунчасининг кўпгина унсурлари эзгуликдан, эзгуликнинг баъзи унсурлари яхшиликдан жой олишини инкор қилиш мумкин эмас. Уларнинг зиддида ҳам шундай «сингишиб кетиш» мавжуд. Лекин бундай далиллар асло мазкур икки жуфтликни айнанлаштиришга асос бўла олмайди.

Бу икки жуфтлик тушунчалар орасида қатъий фарқ мавжуд: эзгулик, юқорида айтганимиздек, ижтимоийлик хусусиятига эга, яхшилик эса ундай эмас. Яхшилик асосан шахснинг одобига, хулқига боғлиқ бўлган ижобий ҳодиса. Зеро, унда мардлик, очиқкўнгиллилик, ҳалоллик сингари ахлоқий меъёрлар тажассум топади. Бироқ унга асос бўлган амалий ҳатти-ҳаракатлар қаҳрамонлик, жасорат, ватанпарварлик каби тамойиллар даражасига кўтарила олмайди. Мисол тариқасида буюк шоиримиз Алишер Навоийнинг фаолиятини олайлик. У сурункасига ижодий меҳнатга умрини бағишлади,

халқи учун, халқлар учун «Хазойин ул-маоний»дек, «Хамса»дек буюк асарлар яратди. Бу - эзгулик, у маълум маънода абадийлик хусусиятига эга, чунки Навоий асарлари миллионлаб одамларга юзлаб йиллар мобайнида завқ-шавқ улашиб, уларни комилликка чорлаб келмоқда. Айни пайтда, Навоийнинг ўзи бевосита кўплаб яхшиликлар қилди - мухтож одамларга қарз берди, берган қарзларидан кечиб юборди ва ҳ.к. Унинг бу яхшиликлари ажойиб ижобий ҳодиса бўлгани ҳолда, ўткинчилик табиатига эга, шунингдек, истисноли ҳолларда намоён бўлувчи қахрамонлик ҳам, буюк жасорат ҳам эмас. Демак, эзгулик асосан билвосита амалга ошириладиган, узоқни кўзловчи, келажакка ҳам мўлжалланган, яъни стратегик аҳамиятга молик ахлоқий хатти-ҳаракатлар мажмуи; яхшилик эса, одатда, бевосита шу кун учун долзарблик хусусиятига эга, яъни тактикавий ахлоқий фаолиятдир. Шундай қилиб, яхшиликни йирик ижтимоий ҳодиса - эзгулик билан айнанлаштириш тўғри эмас.

Бу икки жуфтликнинг яна бир фарқли томони шундаки, воқе бўлган эзгулик ҳеч қачон ёвузликка айланмайди, ёвузлик эса ҳар қандай замонда, ҳар қандай шароитда ҳам ёвузлик бўлиб қолаверади. Яхшилик ва ёмонликда эса бундай эмас: бирор объектга қилинган яхшилик бошқа бир объект учун ёки яхшилик қилган субъект учун ёмонликка айланиши мумкин.

- яхшилик – бу фақат инсон ва жамият ҳаётига хос бўлиб, стихияли, кўр-кўрона содир этиладиган хатти-ҳаракат эмас, балки бирон-бир инсон, жамият манфаатини ўйлаб, кўзлаб бажариладиган, эзгуликка йўғрилган амалий ишдир;

- яхшилик – бу мажбурлашнинг маҳсули эмас, балки виждон амри билан содир этиладиган мутлақо эркин хатти-ҳаракатдир. Яхшилик қилишга мажбурлаш-ёмонликдир;

- яхшилик – бу инсон ахлоқий идеалига мувофиқ келадиган реал ахлоқий муносабатдир, унинг ижобий мазмунидир. Яхшилик ахлоқий идеалнинг амалдаги ифодасидир.

Адолат – одиллик, адолат билан иш кўриш, қонун асосида, жамиятда шаклланган устувор инсоний муносабатлар доирасида барчага тенг ва холис муносабатда бўлишдир.

“Адолат” турлича талқин қилинадиган, хилма-хил тарзда намоён бўладиган тушунчадир. Баъзи ахлоқий- ҳуқуқий меъёрлар ҳам адолат мезони сифатида қаралади. Бу, ўз навбатида, адолат мезонларининг жамият ривожига, инсоният тараққиётига, муайян мамлакат қонун - қоидаларига мос ёки мос эмаслиги билан белгиланади.

Адолат жамиятнинг муайян шахсга муносабатида яққол намоён бўлади. Инсоннинг жамиятдаги ўрни, кадр-қиммати адолат мезони ҳисобланади. Ҳаётнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий соҳаларида содир бўладиган барча воқеа ва ҳодисалар бу жараёнга бевосита ёки бавосита таъсир қилади. Бу таъсир инсон эрки ва иродасини белгилайди, алоҳида шахс учун маънавий мезон вазифасини бажаради.

Мамлакатимизда фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлида амалга ошириладиган ислохотлар ижтимоий адолат, демократия, барқарор тараққиёт

ва фаровонлик тамойилларини рўёбга чиқаришнинг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилувчи муҳим тамойил. Инсонпарвар жамият ғоясини ўзида мужассам этган ижтимоий адолат ва демократия тамойиллари бу жараёнда ўз моҳиятини тўла намоён қила бошлайди.

Инсонпарварлик ғоялари муҳим буғинларидан бири бўлган адолатлиликнинг барча кўринишларига қадим даврлардан катта эътибор бериб келинган. Ўтмишдаги Суғд ва Хоразм, Сомонийлар, Хоразмшоҳлар, Қорахонийлар, ва Темурийлар давлатлари тарихидан кўплаб мисоллар келтиришимиз мумкин хусусан, Амир Темур салтанатида амал қилинган “Тузуқлар” да, энг аввало адолат ва ҳар ишда адолатлилик тамойилларига сўзсиз амал қилинган. Давлат “Куч адолатдадир” шиори остида тузилди ва равнақ топди.

Виждон. Инсонга хос юксак маънавий фазилат, кишининг ўз хатти-харакати, қилмиши, юриш-туриши учун одамлар, жамоатчилик олдидаги масъулият ҳиссини англаувчи туйғу виждонли инсон ҳар бир қилган иши, одамлар билан бўлган мулоқоти, фаолияти ва фикрларини сарҳисоб қилади. Ноҳақликка, адолацизликка мурасасизлик билан қаршилик кўрсатади. Ваҳоланки, виждонсиз одамнинг адолатпарвар, садоқатли, орномусли инсон бўлиши амримаҳол. Виждон энг аввало, узгаларга нисбатан бурч ва масъулиятни теран ҳис этишни тақозо этади. Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти таъкидлаганидек, «Виждони уйғоқ одам ёнтрофида бўлаётган воқеаларга, ёрдам ва кўмакка муҳтож инсонларнинг муаммоларига, адолатнинг топталишига бефарқ қарай олмайди. Айниқса, эл-юрт манфаатига зарар етказадиган ёвуз хатти-ҳаракатларга ҳеч қачон четдан жим қараб туролмайди, ўз юрти ва халқида нисбатан хиёнат ва сотқинликни асло қабул қилолмайди. Бундай ҳолатларни кўрганда виждони қийналади, доимо ёниб-қуйиб яшайди, қандай қилиб бўлмасин, уларни бартараф этишга интилади, керак бўлсада, бу йўлда ҳатто жонини ҳам фидо қилади.⁸

Бурч. Бурч, моҳиятан, жамият, давлат ва шахсларга нисбатан муайян индивиддаги муносабат, улар олдидаги мажбурият. У, юқорида айтганимиздек, виждон, эътиқод, масъулият каби тушунчалар билан мустаҳкам боғлиқ. Умуман, ҳаётда инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракати замирида бурч тушунчаси - бурчга садоқат ёки хиёнат ётади.

Бурчнинг инсонлик бурчи, мусулмонлик бурчи, насронийлик бурчи, фуқаролик бурчи, оталик бурчи, оналик бурчи, фарзандлик бурчи сингари кенг қамровли, барча даврлар учун умумий бўлган тушунчалари ҳам, журналистлик бурчи, шифокорлик бурчи, олимлик бурчи каби касбий одоб доирасидаги тушунчалари ҳам мавжуд.

Шафқат. Шафқат истилоҳи хозиргача Этикага доир асосий ўқув адабиётларда ва илмий тадқиқотларда асосий мезоний тушунча сифатида тақдим этилмайди. Ваҳоланки шафқатнинг илдизи инсон шахсига бўлган муҳаббатга борб тақалади, у ҳам муҳаббат каби қамровли ҳиссиёт. Агар муҳаббат меҳрга асосланса, шафқат мурувват билан боғлиқ. Лекин у айни

⁸ Ислом Каримов. Юксак манавият-енгилмас куч.- Т.: Маънавият. Б. 27-28.

пайтда мурувватдан жиддий фарқ қилади. Мурувват бир инсоннинг кўп ҳолларда ўзига алоқаси йўқ бошқа бир инсонга ачиниш ҳисси орқали ёрдамга кўл чўзиши бўлса, шафқат кишининг ўзига алоқадор одамга, айбдор, гуноҳкор, ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий жазоланишга лойиқ кимсага кечиримлилик орқали инсонпарварлик кўрсатишдир.

Шафқат ҳисси шафқатга муҳтож киши ўрнига ҳаёлан ўзини қўйиб фикр юритиш орқали вужудга келадиган, ўзга бир инсон изтиробларини енгиллатишга қаратилган ахлоқий ҳодисадир. Ғазаб инсондаги ҳайвоний ҳислат бўлса, шафқат инсонийлик белгиларидан биридир.

Идеал. Инсон идеал сари интилади, ўз ҳаётини унга қиёслайди, унга тақлид қилади. У инсон ҳаётидаги энг олий ахлоқий талабки, унинг бажарилиши шахсни комилликка етказди. Албатта, ҳаётда бунга тўла эришиб бўлмайди, лекин инсон ана шу комилликни ўзига намуна билиб, идеалга интилиб яшаши жараёнида нисбий-ҳаётий комилликни қўлга киритади.

Дунёвий идеал билан, тўғрироғи, ижтимоий-ахлоқий идеал билан диний идеал, бир қараганда, ўхшашдек кўринса-да, аслида кескин фарқ қилади. Чунончи, мусулмонлар учун - Муҳаммад алайҳиссалом, насронийлар учун - Ҳазрати Исо, яҳудо динидагилар учун - Ҳазрати Мусо идеал ҳисобланади. Улар идеал сифатида ҳеч қачон ўзгармайди, боқий. Ижтимоий-ахлоқий идеаллар эса ўзгариши мумкин ва кўп ҳолларда ўзгариб туради. Масалан, шўролар даврида ўша тузум асосчиси ленин - энг юксак ахлоқий идеал сифатида талқин этиларди ва кўпчилик томонидан шундай қабул қилинарди. Ҳозир эса «куч - адолатда!» деган шиорни ҳаётининг маъноси деб билган буюк аждодимиз амир темур кўпчилик томонидан ижтимоий-ахлоқий идеал, адолатли давлат раҳбарининг намунавий тимсоли тарзида қабул қилинади. Демак, муайян тузум талабларидан келиб чиққан ҳолда, ижтимоий-ахлоқий идеаллар ўзгариши мумкин.

Ҳаётнинг маъноси. Инсон нима учун яшайди? Яшашдан мақсад нима? Инсон ҳаётининг маъноси нимада? Ҳар бир инсон ўз умри мобайнида ана шу саволларга жавоб топишга уринади ва ҳаётининг маъносини ўзига хос тарзда тушунади. Шу боис у ахлоқшуносликнинг анча мураккаб тушунчаларидан ҳисобланади.

Аввало шуни айтиш жоизки, ҳаётнинг маъносини яшашдан мақсад деган тушунча билан қориштириб юбориш ҳоллари кўп учрайди. Ваҳоланки, уларни айнанлаштириш мумкин эмас, чунки ҳаётнинг маъноси мақсадга нисбатан жуда қамровли тушунча, ўз ичига ўнлаб, балки юзлаб мақсадларни олади, аниқроғи, у муайян мақсадлар тизимидан ташкил топади. Шу боис кимнингдир бирор-бир эзгу мақсади амалга ошмай қолса, унинг ҳаётини «маъносиз» деб бўлмайди.

Баъзан ҳаёт «маъносиз» кечиши ҳам мумкин. Бунда кишидаги мақсадлар ўткинчи, майда, юксак орзу-интилишлардан йироқ, ҳайвоний, тубан, ҳатто ёвуз бўлиши мумкин. Мазкур киши - «ҳаёт эгаси»нинг бундай табиати жамият эришган ахлоқий даража билан баҳоланади. Зеро, кимдир ўз ҳаёти маъносини қандай йўл билан бўлмасин бой-бадавлат, тўкин-сочин яшашда

деб тушунади: ҳаром-харишнинг фарқига бориб ўтирмайди, бировнинг ҳақидан кўркмайди ёки қандай воситалар билан бўлмасин, мартабага эришишни ўз олдига ҳаётий мақсад қилиб қўяди, фақат «юлсам» дейди. Бошқа биров эса қонунни бузмайди, лекин ўзгаларга қайишишни ҳаёлига ҳам келтирмайди, ҳеч ким билан иши бўлмайди, фақат «ўз қобиғида» яшашни афзал кўради.

Яна бир тоифа одамлар борки, улар ҳаётининг маъносини энг юксак қадриятлар билан боғлайдилар ва жамиятда юксак ахлоқ эгаси, гўзаллик ошуфтаси, эътиқоди бут кимсалар сифатида эътибор қозонадилар. Улар олий идеалларга интилиб, фидойиларча умр кечирадидилар. Ҳаётининг маъносини ўзидан кейин қолдирадиган «иккинчи умр»да кўрадидилар.

Биз юқорида кўриб чиққан тоифалар икки умумий ижтимоий-маънавий гуруҳнинг бирига, таъбир жоиз бўлса, шартли равишда дунёвий деб аталадиган қисмига мансуб.

Иккинчи гуруҳни эса эътиқодий-диний деб номлаш мумкин. Бу гуруҳ ҳаётнинг маъносини худони топишда, унга етишишда деб билади. Бунда гоҳо черков ёки шариат ақидалари орқали эмас, балки муҳаббат воситасида ҳам худога мурожаат қиладилар.

Маълум бўляптики, ҳаётнинг маъносини тушунишда ҳар икки ижтимоий-маънавий гуруҳда ҳам турли қарашлар мавжуд. Лекин улар бир масалада яқдил: улар ҳаётнинг маъноси ўз манфаатларини ўзгалар манфаати билан боғлаб, олий қадриятлар ва юксак ақидаларни ички шиор қилиб яшашдир, деган ахлоқий қоидага биноан умр кечирадидилар.

Бахт. Ҳаётнинг маъноси идеал билан боғлиқ бўлгани каби бахт атамасини ҳам ҳаётнинг маъноси тушунчасидан ажратиб олинган ҳолда таҳлил этиш мумкин эмас. Зеро, бахт инсон ўз ҳаёти маъносини қай даражада тушунгани ва шу маънодан умри мобайнида қониқиш ҳосил қилиб боришидан иборатдир. Ҳар бир инсонда қониқиш ҳисси ундаги мақсадларнинг такомилга етганидагина рўй беради. Фақат бу такомилга етиш жараёни бир умр давом этади. Шу маънода буюк аждодимиз абу наср форобий: «бахт - ҳар бир инсон интиладиган мақсад, зотан у муайян комилликдир», - деганида кўп жиҳатдан ҳақ эди.⁹

Фақат бу қониқиш ҳам давомийлик табиатига эга эканини унутмаслик лозим, уни лаззат билан айнанлаштириш тўғри эмас. Лаззат онийлик хусусиятига эга, ўзини фақат жараёндагина намоён этадиган ҳодиса ва у моддий ҳаётдаги реал, аммо ўткинчи эҳтиёжлардан келиб чиқади. Масалан, гастрологик ёки шахвоний лаззатни олиб кўрайлик: дейлик, сиз кабобни хуш кўрасиз ва лаззатланиб ея бошлайсиз, лекин бироз муддат ўтгач, тўясиз, бошқа егингиз келмай қолади; шахвоний лаззат ҳам шундай. Бахт эса маънавий эҳтиёж билан боғлиқ, унда мақсадларга бирин-кетин эриша бориш, қониқиш жараёни, боя айтганимиздек, бир умр тўхтамайди ва доимо лаззат ва завқни ўз ичига олади.

⁹ Аль – Фараби. Социально-этические трактаты. -Алма – Ата: Наука, 1973. – 3 с.

Бахт гарчанд, орзу каби идеалнинг ҳиссий-эҳтиросли шакли сифатида кўзга ташлансада, аслида ундан фарқли ўлароқ, шахснинг интилишини эмас, шу интилишнинг рўёбини англатади. Ҳар бир интилишнинг рўёбга чиқиши эса муайян тайёргарликни ва курашни тақозо этади.

Бахт ҳақида гап кетганда, албатта, омад тўғрисида тўхталиб ўтиш лозим. Омад ҳам лаззатга ўхшаш онийлик табиатига эга. Лекин бу онийликда лаззатдагидек такрорланиш хусусияти йўқ: одамга омад ҳаёти мобайнида камдан-кам кулиб боқади. Омаднинг ана шу жиҳати ҳақида крим-татарларнинг қадимги асотири бор. Унга кўра, омад маъбуда экан, кунлардан бирида унинг ўғли ерни томоша қиламан деб осмондан тушибди-ю, қайтиб чиқмабди. Шу-шу омад ерга тушиб, ҳануз боласини қидирармиш. Маъбуданинг юзи йўқ, фақат қоқ мияси устида биттагина кўзи бор экан. Шу боис у тўғри келган ўткинчини тутиб олиб, ўғлиммикан деб, баландга кўтариб, кўзига олиб бориб қараркан ва ўғли эмаслигига ишонч ҳосил қилгач, осмону фалақдан пастга қаратиб итқитиб юбораркан. Омад ўз қўлига тушганларнинг ҳаммасига шундай муносабатда бўлар экан.

Дарҳақиқат, мазкур асотирда омаднинг ўткинчилик моҳияти жуда чиройли ва мажозий очиб берилган; бир умр омадли одам йўқ, омад - тасодиф, бахт - зарурият; омад - истисноли, бахт - қонуний ҳодиса. Омад - шахснинг бир зумлик ҳолатини акс эттиради, бахт эса инсон нимага эришмоғи лозим, деган саволга бир умр мобайнидаги амалий жавобдир.

Ахлоқий тамойиллар ҳам инсон ва жамият ҳаётида муҳим аҳамият касб этади. Улар жамият томонидан шахсга қўйиладиган талаб тарзида намоён бўлиб, инсоннинг ахлоқий моҳиятини, унинг ҳаёти мазмунини, одамлар билан ўзаро алоқаларидаги асосий жиҳатларни белгилаб беради. Натижада тамойиллар, инсон ҳатти-ҳаракатининг умумий йўналишини кўрсатган ҳолда, кўпгина ахлоқий меъёрлар учун асос бўлиб хизмат қилади.

Инсонпарварлик – инсоннинг юксак ижтимоий вазифасини белгилайдиган ва барқарор этадиган ғоялар, қарашлар ва эътиқодлар мажмуи, шахс эрки, қадр-қиммати, унинг бахтли бўлиш ҳуқуқини талаб этиш имконининг мавжудлигига енгилмас ишончдиростгўйлик Инсоннинг юксак ижтимоий мақомини белгилайдиган, бу борадаги диний ва дунёвий, ғоявий-мафкуравий, миллий ва умумбашарий қарашлар, меъзонлар, кадриятлар ва анъаналар тизимини ифодаловчи тушунчадир.

Инсонпарварлик – одамийликдир Унинг туб моҳияти инсон зотини ҳурмат қилиш, қадр – қимматини билиш ҳамда бахт – иқболи йўлида доимо фидокорлик билан курашиш ва ғамхўрлик кўрсатишдан иборатдир

Инсонпарварлик - одамзоднинг қадри, эркинлиги, қобилиятлари ҳар томонлама намоён бўлиши учун курашиш, инсоннинг бахт-саодати, тенг ҳуқуқлилиги, адолатли ҳаётни таъминлашдир.

Чинакам инсонийлик виқори кишида ҳамдустлик, ҳамкорлик, ҳамдардлик, ҳамжиҳатлик, адолатлилик, адолатпарвар, тинчлик, тотувлик, раҳмдиллик, кўнгилчан, бағрикенглик ва бошқа юксак маънавий комилликларни жамлагандагина намоён бўлади.

Эркпарварлик. Эркпарварлик инсоннинг энг олий ҳуқуқи - эркин, озод яшаш ҳуқуқини ҳимоя қилиши билан муҳимдир. Эркпарварлик, аввало, ўз миллати, ўз ватани эрки учун, қолаверса, бошқа миллатлар ва ватанлар эрки учун курашни ҳаётининг мақсади қилиб қўйган инсонлар тамойилидир.

Эркпарвар инсон куллиқнинг, мутелиқнинг ҳар қандай кўринишини инкор этиши баробарида инсон ҳуқуқларининг том маънодаги жангчисига ҳам айланади. Бу жангчи бир томондан, ҳар бир шахснинг сўз эркинлиги, ўз фикрини эркин баён қилиши, сайлаш ҳуқуқи, виждон эркинлиги учун курашади, иккинчи томондан, бутун-бутун миллатлар эрки масаласини ўртага ташлар экан, маълум маънода миллий озодлик ҳаракатлари учун ҳам туртки беради.

Ватанпарварлик – инсоннинг ўз туғилган жойига чексиз меҳр-муҳаббат қўйиб, унинг хизматида бўлишдир. Ватан инсон учун ор-номус, шон-шавкат ва ғурур-ифтихор манбаи ҳисобланади. Ватанининг озодлиги ва ободлиги, унинг сарҳадлари дахлсизлиги, мустақиллигининг ҳимояси йўлида фидойилик кўрсатиб яшаш, она халқининг ор-номуси, шон-шарафи, бахту саодати учун куч-ғайрати, билим ва тажрибаси, бутун ҳаётини бахш этишдек дунёдаги энг муқаддас ва олижаноб фаолиятни англатадиган тушунча ватанпарварлик ниҳоятда сер-қиррат бўлиб, тарихий, ижтимоий, сиёсий, иқтисдий тараққиёт жараёнида доимо такомиллашиб, янгича маъно-мазмун билан бойиб, ривожланиб боради. Ватан манфаати, кадрлаш қиммати, тақдири, истиқболи, она юртга муҳаббат туйғуси қанча чуқур англанқ,са, ватанпарварлик туйғуси шунча юксак бўлади. Тарихий, ижтимоий-сиёсий, маънавий тараққиётнинг турли босқичларида ватанпарварнинг янги-янги қирралари намоён бўлиб боради. Ҳақиқий ватанпарвар, Ватанга, она заминга, ўз халқига муҳаббат билан яшаш, унинг истиқболи, манфаати йўлида тинимсиз меҳнат қилиш ҳамда курашиш зарурати туғилганда жонини фидо қилишни назарда тутади.

Миллатпарварлик. Яна бир муҳим ахлоқий тамойил, бу - миллатпарварлик. У, маълум маънода, ватанпарварлик тамойилининг янада муайянлашган шакли.

Шу ўринда миллатпарварликни миллатчилик билан қориштириб юбормаслик лозим. Миллатчилик ўз миллатини ажратиб олиб, унга буюклик мақомини беришга интилиш бўлса, миллатпарварлик, бошқаларни камситмаган ҳолда, ўз миллати равнақи учун курашиш, бу йўлда, лозим бўлса, ўз ҳаётини ҳам фидо қилиш демақдир. У инсонпарварлик билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Чунки ўз миллатини чин дилдан севмаган одам ҳеч қачон бошқа миллатларни сева олмайди.

Асл миллатпарвар - миллий ўзлигини англаб етган инсон. У ўз миллати билан фахрланади, ўз миллати билан бутун жаҳоннинг фахрланишини истади. Миллатпарварлик тамойили асосида миллий ғоя ётади, у миллатни севиш амалиётининг - миллатпарварликнинг илмий-назарий асоси сифатида майдонга чиқади. Миллий ғоянинг замонавий, биз танлаган кўринишини, унинг мафкуравий жиҳатларини Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов шундай таърифлайди: «миллий мафкурамиз ҳар

кандай миллатчилик ва шунга ўхшаш унсурлардан, бошқа элат ва халқларни менсимаслик, уларни камситиш кайфияти ва қарашларидан мутлақо холи бўлиб, кўшни давлат ва халқлар, умуман, жаҳон ҳамжамиятида, халқаро майдонда ўзимизга муносиб ҳурмат ва иззат қозонишда пойдевор ва раҳнамо бўлиши даркор».¹⁰

Унинг иккинчи жиҳати эса мана бундай талқин этилади: «миллий ғоя биринчи навбатда ёш авлодимизни ватанпарварлик, эл-юртга садоқат йўлида тарбиялаш, уларнинг қалбига инсонпарварлик ва одамийлик фазилатларини пайванд қилишдек олижаноб ишларимизда мададкор бўлиши зарур».¹¹

Фидойилик - бошқалар манфаати йўлида ўз қонуний манфаатларини, ҳатто ҳаётини қурбон қилишга тайёр туради, жамият учун умумий бўлган олий мақсад ва идеалларни деб ўзидан кеча оладиган кишилар ҳатти-ҳаракатларини ифодаловчи маънавий тушунча фидойилик тамойилининг мазмуни турли тарихий давр ва ижтимоий жараёнларда ўзига хос тарзда намоён бўлади: у маълум бир даврларда оммавийлашиши ёки камайиши мумкин. Ватанга, халқига бўлган ҳурмат, муҳаббат, ишонч туйғуси муайян умумий манфаатлар, мақсадлар асосида шаклланиб, кишилар қалбидан чуқур ўрин олади ҳамда фаолиятига таъсир қилиб, уларни масъулиятли вазибаларни бажаришга сафарбар этади. Фидойи ўз тақдирини Ватан, миллат тақдири билан боғлаган барча кишиларга хос фазилатдир.

Зиёлилик тамойили ҳозир биз англайдиган тушунча маъносида нисбатан узоқ тарихга эга эмас. У жаҳидчилик ҳаракати билан бирга юзага келди десак, хато қилмаган бўламиз. Лекин бу тамойилнинг инсон фаолиятидаги дастлабки унсурлари ўрта асрлар ва ундан кейинги даврлардаги маърифатпарварлар ҳаётида шаклланишини эътироф этмоқ лозим. Яъни, у инсоният жамиятидаги маданий ва интеллектуал - ақлий тараққиёт билан боғлиқ.

Ваҳоланки, зиёлилик тамойили табақа ёки гуруҳга мансублик маъноларини англатмайди. Оддий фермер - деҳқон ҳам, ҳайдовчи ҳам, фаррош ҳам зиёлилик тамойили билан иш кўриши ва атрофдагилар томонидан: «ҳа, фалончим, жуда ажойиб, зиёли одам-да», деган юксак ижтимоий баҳога лойиқ бўлишлари мумкин. Бунда у одамнинг касбидан қатъи назар, ҳам билим, ҳам фаҳм-фаросат, ҳам олий мақсадлар эгаси экани тушунилади. Шундай қилиб, зиёлилик асосида инсоннинг маънавий-маърифий юксаклиги, қалбидаги ички нур, атрофни ҳам нурлантира оладиган зиёси билан белгиланадиган ҳатти-ҳаракатлар ётади.

Зиёлилик тамойилига оддий фуқароларнинг муносабатида эса икки хил ёндашув кўзга ташланади. Уларнинг фаол ва илғор қисми, миллатнинг ўзагини ташкил этадиган кўпчилик одамлар зиёлиларга ҳавас билан қарайдилар, зиёлиларнинг ҳатти-ҳаракатларини нафақат маъқуллайдилар, балки ўз фарзандлари ва яқинларига намуна қилиб кўрсатадилар. Аммо оддий аҳолилик мажбуриятидан бошқа нарсани билмайдиган, тарихдан

¹⁰ Баркамол авлод орзуси.- Т.: Шарқ, 1999. -38 б.

¹¹ Баркамол авлод орзуси.- Т.: Шарқ, 1999. -38 б.

«омма» деб аталиб келинадиган ижтимоий қатлам кишилари, уларнинг маълумотлари олий ёки ўрталигидан қатъи назар, зиёлиларга истехзо билан, «ҳокимият билан ўйнашган эси пастлар» деб қарайдилар. Ана шу худбин ва махдуд «омма» қайси ерда камайиб борса, ўша жамиятда тараққиёт юксак даражага кўтарилади. Зеро, зиёлилик кенг маънодаги фидойилиқдир. Шу боис мустақиллигимизнинг илк кунлариданоқ бизда зиёлилик тамойилини ҳар бир фуқарога сингдириш учун мунтазам кураш олиб борилмоқда. Уни сингдириш эса маънавиятни юксалтириш орқали рўёбга чиқади.

Меҳнацеварлик - ижтимоий фойдали меҳнат учун ўз вақти ва кучини беришга тайёрлик ҳолати. Меҳнацеварлик меҳнатга бўлган ижобий муносабатининг намоён бўлишидир. Шахс манфаати нуқтаи назаридан, меҳнацевар инсоннинг ўз ҳаётида муваффақиятга эришиш гарови бўлса, ахлоқий нуқтаи назардан халқ фаровонлигини таъминлаш учун зарур фаолиятдир. Меҳнацеварликнинг йўқлиги ва дангасалик эса нуқсон сифатида қаралади. Шу билан бирга, ишга ҳаддан ташқари ружу қўйиш ижтимоий манфаатлар нуқтаи назаридан бир оз қораланади ҳам. Бундай меҳнат, яъни ўзаро муносабатлар эвазига меҳнатга ружу қўйиш, шахснинг ўз эгоистик мақсади йўналишидаги фаоллиги деб қаралади. Шунинг учун меҳнатга баҳо беришда масаланинг маънавий жиҳати устунлик қилади.

Тинчликпарварлик - шахс ахлоқи ва маънавиятини белгиловчи фазилатлардан бири бўлиб, у урушларга йўл қўймаслик, давлатлараро низо ва можароларни сиёсий воситалар билан ҳал этиш, мамлакат ичидаги келишмовчиликларни тинч йўллар билан бартараф қилиш, инсон ҳуқуқи ва конун устуворлигини таъминлаш тамойилларини ифодаловчи тушунчадир.

Тинчликпарварликнинг яна бир кўриши бу тотувлик бўлиб, 1) тор маънода — одамлар, оила, маҳалла ёки гуруҳ аъзолари орасидаги ўзаро маънавий-муросавий муносабат; 2) кенг маънода фуқароларнинг маънавий-ахлоқий мезонлари, ҳатти-ҳаракатлари, ҳаётга муносабатларида кўзга ташланадиган маънавий ҳодиса. Тотувлик жамиятда турли хил ижтимоий қатлам ва гуруҳларнинг турли миллат, ирқ ва динга мансуб кишиларнинг ўзаро муносабатларида, уларнинг муайян давлат сиёсатида бўлган муносабатларида ҳамфикрлилик тамойили асосидаги умумийликни англатувчи тушунча ҳамдир.

Ахлоқий меъёрлар ҳам инсон ҳаётида муҳим аҳамият касб этади. Ҳалоллик - виждон, адолат ва бурч каби ахлоқшунослик мезоний тушунчалари билан боғлиқ, инсоннинг ўзгача муносабати ўзича муносабатидек соф, покиза бўлишини талаб қилидиган ахлоқий меъёрдир. Даставвал у диний тушунча сифатида вужудга келиб, ҳар бир мусулмоннинг емак-ичмаги, жинсий ва иқтисодий ҳатти-ҳаракатлари сифатини белгилаб берувчи шаръий меъёр бўлиб амал қилган, унинг зидди - ҳаром диний нуқтаи назардан салбий ҳисобланган ҳатти-ҳаракатларга нисбатан қўлланилган. Кўриб ўтганимиздек, ҳар бир диний эътиқоднинг асосида ахлоқийлик ётади ва у кўп ҳолларда ибодатдан баланд қўйилган: солиҳ бандалар, «куръон»да айтилганидек, энг аввало гўзал ахлоқ эгаларидир. Шу боисдан кейинчалик ҳалоллик нисбатан тор шаръий қобикдан чиқиб, аста-секинлик билан шахс

ҳаётидаги энг қамровли ахлоқий меъёрга айланди, теран маънавийлик касб этгани ҳолда, кундалик ҳаётдаги инсонийликни белгилайдиган умуминсоний фазилат бўлиб қолди. Масалан, ҳозирги кунда ихтисослашган меҳнат тақсимотининг такомиллашуви, илм-фан тараққиётининг юксалиши натижасида биз касбий ҳалоллик илмий ҳалоллик, иқтисодий ҳалоллик ва бошқалар ҳақида гапиришимиз мумкин.

Инсоният жамиятида ҳаромлик ёхуд нопокликнинг ҳалолликка нисбатан кам учрамаслиги доимо ахлоқшуносликлар ташвишга солиб келган. Чунончи, Имом Ғаззолийнинг ҳаром ейиш ҳақида тўхталиб, мана бундай дейиши бежиз эмас: «... хоҳи зулм билан олинган бўлсин (куч ишлатиб, хоинона ундириш ва босқинчилик-ўғрилиқ йўллари билан олиш); хоҳ завқ ва ўйин йўли билан олинсин (қимор ва шунга ўхшаш нарсалар билан бўлганидай); хоҳ ҳийла ва найранг йўллари билан олинсин (товламачилик ва алдамчилик, тарозидан уриш каби); ўз моли ва бойлигини ҳаром ишларга (ичкиликбозлик, қимор, фоҳишабозлик) харжлаши - ҳаммаси ҳаром ейишга киради»¹².

Афсуски, Ғаззолий санаб ўтган ҳолатларни атрофимизда кўп кўраимиз. Чунки нопок йўл тутиш осон, лекин ҳалолликка эришиш қийин. Бунинг сабаби шундаки. Ҳалолликнинг мавжудлиги фидоийлик ахлоқий тамойили ва ростгўйлик ахлоқий меъёри билан шартланади; доимо ҳалоллик қилиш ёки ҳалол яшаши учун киши албатта нималардандир кечиши, кимларгадир қарши бориши, фақат рост гапириши, сўз билан иш бирлигига эришиши керак. Шу боис ҳалол инсон жамоатчилик ўртасида обрўга эга, ҳурматга сазовор бўлади. Қайси жамиятда ҳалол фуқаролар кўпайса, ўша ерда бахт ва фаровонлик ҳукум суради.

Ҳозирги кунда давлатимиз миллий-маънавий кадриятларни тиклашни, одамларни ҳалол, инсофли, адолатли бўлишга чақиришни ўз ички сиёсатининг муҳим қисми деб билган ҳолда иш тутмоқда.

Ростгўйлик - ёки тўғри сўзлилиқ инсоннинг ҳақиқатга интилиши билан боғлиқ ҳақиқат эса доимо синфийлик, партиявийлик-мафкуравийлик ва тарихийлик-даврийликдан юқори туради. Ҳақиқатнинг ифодавий шаклларида бири ростгўйликдир. Демак, ростгўйлик - инсоннинг кейинчалик касб этган табақавийлик, - сўз онгига, руҳига сингдирган, ижтимоий-ҳаётий, даврий-тажрибавий хусусият эмас, балкининг моҳиятида берилган фазилат. Ростгўйлик инсондан сабр-тоқат, матонат ва жасоратни талаб қилади, ростгўй инсон қўрқувдан фориг бўлади, ҳар қандай ҳолатда ҳам виждонига қарши бормайди: кимларнингдир кўзига қараб, яқинларини ёки ҳамкасабаларини хафа қилишдан, ўз моддий манфаатдорлигига зарар етказишдан чўчмайди. Тўғри, бундай муносабат туфайли ростгўй инсон азият чекиши, таъна-дашномларга қолиши мумкин. Лекин буларнинг ҳаммаси бир одамга ёки муайян гуруҳга воқеликни асл ҳолида етгазганлигидан, уларни нотўғри йўлга солиб юбормаганлигидан қалбда пайдо бўлган қониқиш ҳисси, хотиржамлик ва ором туфайли ювилиб кетади, ички бир қувонч унга баланд руҳ бағишлайди.

¹² Ғаззолий Абу Ҳомид. Мукошафат ул-қулуб. - Т.:Адолат, 2000. – 336 б.

Ёлғонга келсак, уни кўпчилик донишмандлар энг катта ёвузликлар сирасига киритишган. Чунки ёлғончи кишилар бўлган ёки бўлаётган воқеа-ҳодисалар ҳақида нотўғри ахборот бериб одамларни адаштирадилар, ўзлари ҳам адашадилар. Кимнингдир ёки кимларнингдир ёлғони туфайли одамлар ишончга лойиқ нарсаларга ишониш, ишончсизликка созовор нарсаларга ишонмаслик имконидан маҳрум бўлдилар ва турмушда ҳатто ҳаёт-мамот масалаларида нотўғри қарорлар қабул қиладилар, бу нарса эса фожеага олиб келади. Ёлғончилик қилган одам ҳам «қурук» қолмайди, у ҳам ўз «фожеавий улуш» ига эга бўлади, унга бундан буён номусиз, каззоб, ишониб бўлмайдиган одам сифатида муносабат қилинади, бу бир томондан, иккинчи томондан, ўзи ҳам зарар кўради.

Орият - кундалик ҳаётимиздаги ахлоқий талабларнинг энг оддий, аммо энг муҳим шакллариандир. Орият инсоннинг ҳатти-ҳаракати, ўзини тутишида намоён бўлади. Орият уят, номус, виждон, иззат-нафс, кадр каби тушунчалар билан боғлиқ. Уят инсоннинг умумэътироф этилган талаб ва одатларга зид ҳатти-ҳаракати натижасида юзага келса, орият деганда ўз сўзининг устидан чиқадиган, ваъдага вафо қиладиган инсон тушунилади. Кўпинча ор-номус тушунчаси бирга қўлланади. Номус ижтимоийлик хусусиятига эга бўлиб, шахснинг ўз кадр-қимматини англаб етиши, шу кадр-қимматнинг жамият томонидан тан олинishi ёки олинмаслигига нисбатан бўладиган муносабат билан белгиланади.

Андиша- инсон ахлоқига хос хусусият бўлиб, тарбия жараёнида шаклланиб боради. У инсон ички ҳаёси, ирода кучини намоён этадиган, кишидаги хулқ-оодоб, тарбия ва маънавият билан боғлиқ сифатларини ифода этади. Шарқ донишмандларидан бири Ҳусайн Воиз Кошифий “Ҳаё ва андиша дунёда тартиб сақлашнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Ҳаё йўқолса, ҳеч кимда виждон қолмайди, дунёда тартиб бузилади. Кишилар бир-бирига бефарқ қарайдиган бўладилар” дейди. Бу эса ҳаё ва андишанинг узвий боғлиқ эканлигини кўрсатади. Ҳаё инсон қалбида, туйғусида намоён бўлувчи хулқий гўзалликнинг асосий белгиларидан бири бўлиб андишага яқин фазилатдир.

Андиша йиллар давомида шаклланиб боради. Андиша ўзбекона фазилат десак янглишмаймиз. Халқимиз орасида “Андишанинг отини кўрқоқ қўйма” деган мақол мавжуд. Бу андиша- истиҳола, босиқлик кўрқоқлик эмас балки юксак маънавиятга хос хусусият эканлигини англади. Андишали киши хокисор, шарм-ҳаёли бўлади. Бетгачопарлик қилмайди, ўзгалар иззат-нафсига тегадиган ҳатти-ҳаракатлар қилмайди, ёши улуғлар ва аёлларни ҳурматини жойига қўяди.

Андиша сўзлаш ва тинглаш, суҳбатлашиш жараёнида инсоннинг энг гўзал жиҳатларини намоён этади. Андишали инсон қўлидан келмайдиган ишни ваъда бермайди, ўзбошимчалик ва манфаатпарастликдан йироқ бўлади. Андишасиз киши суҳбатдошининг кўнглини оғритувчи сўзларни айтади атрофдагиларга панд беради. Андишали кишида миллий ғурур, миллий ифтихор, орият кучли бўлади. У “етти ўлчаб бир кес” тамойили асосида иш

кўради, қилаётган ҳар бир ҳатти-ҳаракати учун жавобгарлигини ҳис қилади. Улар ўз миллати, эл-улус манфаати ва шарафини ҳимоя қилишади.

Ҳаё - муҳим ахлоқий меъёр, шунингдек, инсон хулқий гўзаллигининг асосий белгиларидан бири. Ҳаё уят ҳисси билан ўхшаш бўлсада, аслида андиша ва ибога яқин фазилат тарзида намоён бўлади, у гўзаллик билан уйғунлашиб кетади. Ҳусайн Воиз Кошифий ҳаё ҳақида шундай дейди: “Ҳаё ва андиша дунёда тартиб сақлашнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Ҳаё йўқолса, ҳеч кимда виждон ҳам қолмайди. У ҳолда дунёда тартиб бузилади. Кишилар бир – бирига бефарқ қарайдиган бўладилар”¹³

Чунончи, Абдулла Авлоний «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асариди, ҳаёни – дилни равшан қиладурган бир нурдирки, инсон ҳар вақт шул маънавий нурнинг зиёсига муҳтождир, у ифбатнинг пардаси, виждоннинг ниқоби деб атайди

Камтарлик - шахснинг ўзига ва атрофдагиларга самимий муносабатини ифода этадиган ахлоқий ҳодиса, инсон ахлоқини безайдиган фазилатлардан биридир. Камтарлик ўзини ўзгалардан юқори қўймаслик, ўз куч- қудратини намоиш қилиб мақтанмаслик, ўзини бошқалардан устун деб ҳисобламаслик.

Камтарликнинг зидди манманлик, такаббурлик энг тубан иллатдир. Камтарлик инсонни юксакликка кўтаради, манманлик эса тубанлаштиради. Манманлик, такаббурлик жамиятнинг олға интилишига тўсиқ бўладиган иллатлардан биридир. Манман киши ўзи ҳақида жуда юқори фикрда бўлади, атрофдагиларни менсимайди, ўз манфаатини ўзгалар манфаатидан юқори қўяди ва оқибатда шухрапарестлик, худбинлик тўрига илинади, жамиятда обрўсини йўқотади.

Камтар инсон ўзгалардан камчилик ахтармайди, ўз камчиликларини кўра биледи, уни бартараф этишга ҳаракат қилади. Камтарлик билан сабр-тоқат ёнма-ён дир. Камтар инсон яхши-ёмон кунга сабр-қаноат қилади, ўзлигини йўқотмайди. Халқимиз орасида “Камтар кам бўлмас”, “Камтарга камол, манманга завол” каби мақоллар ушбу ахлоқий фазилат инсонни юксакликка кўтариши, халқ ҳурматиغا сазовор этишини англатади.

Таянч тушунчалар:

Ахлоқ, одоб, хулқ, категория, ахлоқий меъёрлар, тамойиллар, эзгулик, ёвузлик, яхшилик, ёмонлик, муҳаббат, нафрат, бурч, виждон, ор-номус, ҳаётнинг маъноси, мардлик, очикқўнгиллилик, ҳалоллик, ҳасад, ҳаё, камтарлик, миллатпарварлик, инсонпарварлик, адолат, мурувват, қадрият, ватанпарварлик. **Такрорлаш учун саволлар:**

1. Этика фанининг тадқиқот доирасини изоҳланг?
2. Шахс ҳаётида ахлоқий меъёрлар қандай ўрин тутади?
3. Этика фанининг мақсади ва вазифалари нималардан иборат?

¹³ Шарқ донишмандлари ҳикматлари. -Т.:Шарқ,2006. -159 б.

4. Этика бошқа қайси ижтимоий фанлар билан алоқадорликда иш олиб боради?
5. Этиканинг асосий категориялари ҳақида маълумот беринг.
6. Никоҳ ва унинг моҳиятан ахлоқий муносабат эканини қандай асослай оласиз?
7. Никоҳ ва муҳаббатнинг ўзаро муносабатлари ҳақида қандай фикрдасиз?
8. Oilанинг ижтимоий-маънавий муҳит сифатидаги моҳияти.
9. Oила, жамоа ва жамиятдаги намунавийлик тамойилининг ахлоқий тарбияга таъсири.
10. Давлатнинг оила тинчлиги ва барқарорлигини таъминлашдаги ўрни қандай?

12-МАВЗУ. НАФОСАТ ФАЛСАФАСИ (ЭСТЕТИКА)

РЕЖА:

1. “Эстетика” фанининг фалсафий моҳияти ва у ҳақидаги қарашлар
2. Эстетика категориялари ва уларнинг таснифи
3. Эстетиканинг замонавий муаммолари
4. Эстетик тарбиянинг долзарб масалалари

“Эстетика” фанининг фалсафий моҳияти ва у ҳақидаги қарашлар. Эстетика энг қадимги фалсафий фанлардан бири бўлиб ҳисобланади. Лекин фақат XVIII аср ўрталарига келиб “Эстетика” (юнон. *aisthetikos* – ҳис қилинадиган) атамасини дастлаб Германиядаги Вольф мактабининг файласуфи Александр Готлиб Баумгартен (1714-1762 йиллар) 1735 йилда ёзган “Поэтик асарга доир баъзи масалалар хусусида фалсафий мулоҳазалар” номли асарида илмий муомалага киритди ва унинг санъатда ёрқин намоён бўлишини кўрсатиб берди.

Дастлаб эстетика “Санъат фалсафаси” ва “гўзаллик фалсафаси” сифатида талқин этилган. Чунки, санъат эстетиканинг объекти бўлиб, унда эстетик хусусиятлар бўртиб кўзга ташланади. Эстетика бадий асарнинг яратилиш арафасидаги шарт–шароитлардан тортиб, то у бунёдга келиб, асл эгаси – идрок этувчига етиб боргунигача бўлган ва ундан кейинги жараёнларни тадқиқ этади ҳамда улардан назарий хулосалар чиқаради. Лекин, санъат бу фаннинг ягона тадқиқот объекти эмас. Ҳозирги пайтда эстетика дизайн, атроф-муҳитни гўзаллаштириш, табиатдаги нафосат борасидаги муаммолар билан ҳам эстетика шуғулланади.

Эстетиканинг “Гўзаллик фалсафаси” сифатида талқин этилишининг маъноси шундаки, у фақат санъатдаги гўзалликни эмас, балки инсондаги,

жамият ва табиатдаги гўзалликни ҳам ўрганади. Чунки, эстетиканинг асосий тадқиқот объекти – гўзаллик, бироқ, санъат ҳам ўз навбатида эстетиканинг гўзаллик каби кенг қамровли тадқиқот объекти ҳисобланади. Эстетика фани вужудга келган дастлабки даврда эстетик тафаккур тарихи, эстетиканинг назарий-методологик муаммолари, санъат, эстетик тарбия каби масалаларини ўз ичига қамраб олган бўлса, бугунги кунда унинг тадқиқот объекти кенгайиб бормоқда. Хусусан, экоэстетика, ишлаб чиқариш эстетикаси, маиший турмуш эстетикаси, дизайн, замонавий шаҳарсозлик эстетикаси, табиат эстетикаси ва ҳоказо.

Эстетика – фалсафий фан сифатида барча санъатшунослик фанлари эришган ютуқлардан умумий хулосалар чиқариб, шу хулосалар асосида инсонни гўзаллик орқали ҳақиқатга етиштиришга хизмат қилади. Бундан ташқари, эстетика ишлаб чиққан қонун-қоидалар барча санъатшунослик фанлари учун умумийлик хусусиятига эга. Ҳар бир фаннинг инсон ва жамият ҳаётида ўзига хос амалий аҳамияти бор: эстетика ҳам бундан мустасно эмас. Аввало, у кундалик ҳаётимизда нафосат тарбиясини тўғри йўлга қўйиш борасида катта аҳамиятга эга. Эркин, демократик жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси гўзалликни чуқур ҳис этадиган, уни асрайдиган нафис дид эгалари бўлишлари лозим. Ҳақиқий бадиий асар билан савияси паст асарни фарқлай билишлари, “оммавийчилик санъати”ни рад қила олишлари лозим. Ана шу нуқтаи назардан қараганда, эстетика жамиятнинг барча аъзолари учун муҳим аҳамиятга эга.

Эстетиканинг фалсафий моҳиятини унинг санъат асарига ёндашувида кўриш мумкин. Маълумки, ҳар бир санъатшунослик илми ўз тадқиқот объектига уч томонлама- назарий, тарихий, танқидий жиҳатдан ёндашади. Масалан, адабиётшуносликни олайлик. Адабиёт назарияси фақат адабиётгагина хос бўлган бадиий қонуниятларни, бадиий қиёфа яратиш усули ва воситаларини ўрганади. Адабиёт тарихи муайян тарихий-бадиий жараёнлар орқали бадиий адабиётнинг ривожланиш қонуниятларини очиб беради. Адабий танқид эса адабий-бадиий ижоднинг замонавий жараёнларини тадқиқ этади ва ҳар бир янги асарни баҳолайди, асар ижодкорининг ижодий ривожланишини кузатиб боради. Мусиқада ҳам, тасвирий санъатда ҳам ва бошқа санъат турларида ҳам шундай. Эстетикада эса тадқиқот объектига ёндошув уч эмас, биргина–назарий жиҳатдан амалга оширилади: тарих ҳам, танқид ҳам назарияга бўйсундирилади.

Эстетика фан сифатида илмий, маърифий, бадиий тараққиётнинг ўзига хос муаммолари доирасида баҳс юритади, таҳлил қилади, ўрганади ва ўргатади. Эстетиканинг энг асосий функцияларидан бири дунёқарашни шакллантириш бўлиб, ушбу функция бадиий ижод билан шуғулланувчилар ва ижодий фаолият учун жуда зарур. Айниқса, ранглар жилосини ҳис қилиш, мусиқа сеҳрини англаш, асардан хулоса чиқариш айнан ушбу функциянинг таъсирида рўй беради. Зеро, дунёқараш ижодкорни бошқаради, ижод жараёни ривожига кўмак беради. Эстетиканинг билиш функцияси эса санъат асарини билиш ва баҳолаш фаолияти натижаларини, семантик ва прагматик ахборотни етказиб бериш, ҳақиқий бадиий асар билан савияси паст асарни

фарқлай билишлари, “оммавийчилик санъати”ни рад қила олишда муҳим аҳамиятга эга.

Янги кўринишдаги иқтисодиётнинг эстетик асосларига, тадбиркорлик фаолиятига эстетик тус беришга, бунёдкорликни намоён этишга имкон берадиган функция бу яратувчанликдир. Айниқса, гўзал қадриятларни дунёга танитиш, халқнинг бой ва бетакрор эстетик дунёсини акс эттирадиган персонажларни яратиш орқали инсонни маънавий жиҳатдан юксалтиришга хизмат қилади. Эстетиканинг энг муҳим функцияларидан яна бири, методологик функция бўлиб, ушбу функция бадий асарда акс этирилган воқеа-ҳодисанинг моҳиятини ўқувчига тўлақонли етказиш имконини беради, асарни билиш ва уни худди ҳаётдагидек идрок қилинишини осонлаштиради. Бундан ташқари, бу функция эстетик масофани тақозо этади: масофа туфайли бадий реаллик идрок этилади.

Эстетика фани ўз мақсади ва вазифаларини уйғунлик, яхлитлик, ифодалилик ва мақсадга мувофиқлик тамойиллари орқали амалга оширади. Ушбу тамойиллар орасида эстетик муносабатларда кўпроқ кўзга ташланадиган уйғунлик ва мақсадга мувофиқликнинг моҳияти ҳақида қуйидаги фикрларни айтиш мумкин.

Одатда, фанга тегишли қонунлар ҳодисаларнинг ҳамма хусусиятларини эмас, балки ҳодисалардаги умумийликни акс эттиради ва ундаги мустаҳкам барқарорликни ифодалайди. Бироқ, ҳодисалар айна бир вақтда бир-бирига ўхшайди ва бир-биридан фарқ қилади. Хусусан, воқеликни эстетик ўзлаштиришнинг олий шакли бўлган санъатга умумий ва хусусий қонунлар тегишли бўлиб, уларга бадий ижод жараёни ҳам, санъатнинг ижтимоий олами ҳам таълуқлидир. Улар санъатнинг антропологик, генетик ва гносеологик мазмунини очиб беришга хизмат қилади. Шунга асосан “Эстетик фаолият қонуни”, “Бадий ижод қонуни”, “Бадий жараён қонуни”, “Бадий идрок қонуни”, “Эстетик идрок қонуни” каби қонуниятлар тизими шаклланган.

Ушбу қонунлар оламини эстетик ўзлаштириш жараёнининг моҳиятини изоҳлайди ва қуйидаги натижаларга олиб келади:

1) воқеликнинг эстетик хусусиятлари инсон томонидан олам ҳодисаларини тасаввур қилиш, англаш ҳамда тажрибага таянган ҳолда инсоният олдига қадриятларни ўрганишни вазифа қилиб қўяди.

2) эстетик фаолият предметлар олами ва инсоний идеални ботиний туйғулар асосида ўзлаштириш натижасида юзага келади, у умуминсоний қадриятларга оқилона муносабатни шакллантиради ҳамда эркин ижодкорлик муҳитини яратишга кўмак беради.

Эстетика фанида кўп амал қиладиган қонунлардан яна бири “Бадий ижод қонуни” ҳисобланади. Бадий ижод жараёни бошқа барча ақлий меҳнат турларидан катта фарқ қиладиган меҳнат тури бўлиб, унда меҳнат қандайдир сирли руҳ билан амалга ошади, дейди. Чунончи, бадий ижод жараёнининг ибтидоси санъаткорнинг муайян ғояни ёки ғоялар тизимини бадиият орқали бошқаларга етказиш истаги билан боғлиқ бўлиб, бу ғоявий ниятда акс этади. Ғоявий ният кўзга илғамайдиган даражада нозик ва кўз илғамайдиган

даражада миқёсликка эга. Чунки ғоявий ният ўз номи билан ғояга тааллуқли, у ижодкорнинг дунёқарашининг меваси, бутун асарнинг пойдевори. У бадий асарнинг мавзуи, шакли, мазмуни, “тили”, бадий воситалари қандай бўлиши кераклигини белгилаб бериш учун улар билан “кураш олиб боради”. Баъзан уларни ўзига бўйсундиради, баъзан эса уларга бир оз ён бериб, маълум нуқталарда ўзгаради, “шароитга мослашади”. Ғоявий ниятни шу боис ҳеч қачон тўлиқ амалга ошган эстетик ҳодиса сифатида тасаввур қилиш мумкин эмас.

Юқоридаги фикрларга асосланган ҳолда “Бадий ижод қонуни”нинг асосий компоненти ҳисобланган “ижод”ни инсон тараққиёти учун аҳамиятини куйидагича изоҳлаш мумкин. Яъни ижод: а) муайян бадий услуб ёрдамида шахс ва жамиятнинг маданиятини юксалтиради; б) образли тафаккур ёрдамида бадий оламнинг асл ва бетакрор моҳиятини англаш имконини беради; в) олам гўзаллигидан завқланиш, изтироблардан фориғ бўлиш ва яратувчанликка рағбатни пайдо қилади.

Эстетиканинг қонуниятлари нарса-ҳодисалар ва воқеликдаги жараёнларнинг эстетик мазмунини турли ракурсда ўрганса-да, эстетика учун умумий бўлган метақонун - “Инсоннинг воқеликка эстетик муносабати қонуни”га амал қилади. Бу қонун ёрдамида эстетика ўз тадқиқот объектининг предметини конкретлаштиради, функцияларини белгилайди.

Эстетика категориялари ва уларнинг таснифи. Фалсафанинг бирорта категориясини ҳам воқеликдан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Чунки, бу категориялар (бутун, қисм, зарурият, тасодиф, моҳият, сифат ва ҳ.к) инсонни ўраб турган оламда содир бўладиган воқеа-ҳодисалар ҳақида аниқ хулосалар чиқаришга, уларни тўғри таҳлил этишга кўмак беради.

Эстетика ҳам фалсафий фан сифатида ўзининг қонун ва категорияларига эга. Эстетика категорияларининг яхлит тизимини ишлаб чиқиш муаммоси кўп йиллардан буён олимлар эътиборида. Бу борада гўзаллик, улуғворлик, фожиавийлик, кулгулилик, хунуқлик каби анъанавий кўриниш кўпгина адабиётларда ўз аксини топган. Бугунги кунда гўзаллик – улуғворлик – фожиавийлик – кулгилилик; эстетик идеал – эстетик дид – эстетик туйғу; санъат – бадий образ – ижодкорлик кўринишдаги тизим эстетика фанининг категориялар таснифида кенгроқ қўлланилмоқда.

Бироқ, категориялар тизими қандай кўринишда бўлмасин, уларнинг ҳар бирида гўзаллик марказий категория сифатида иштирок этади. Гўзаллик нима? Бу саволга эстетик тафаккур ривожини тарихида жуда кўплаб жавоблар берилган, хилма-хил назария ва қарашлар ишлаб чиқилган.

Жуда кўп йиллардан буён эстетика категорияларини яхлит тизимга солиш олимлар эътиборини жалб этиб келаётган бўлсада, лекин келтирилган анъанавий ва замонавий таснифлардан кўриниб турибдики, гўзаллик метакатегория сифатида эстетикада муҳим аҳамият касб этади.

Гўзаллик категорияси ва унинг муқобиллари. Маънавий ва моддий хусусиятга эга бўлган, ижтимоий ҳаётда фавқулудда аҳамият касб этувчи ҳамда нарса-ҳодисаларнинг уйғунлиги, ҳамоҳанглиги, мутаносиблиги,

мақсадга мувофиқлигига асосланган қадрият шакли “гўзаллик” тушунчасида ифодаланади. Уэстетиканинг марказий мезоний тушунчаси - асосий категорияси сифатида барча эстетик тушунчалар учун асос вазифасини бажаради. Чунки эстетика билан боғлиқ ҳар қандай саволнинг жавоби гўзаллик масаласига бориб тақалади.

Гўзаллик ўз-ўзидан вужудга келадиган ҳодиса эмас, балки шакли, мазмуни ва хусусиятига кўра икки кўринишда намоён бўлади. Биринчи кўриниши гўзаллик онтологияси билан боғлиқ. Гўзаллик тафаккур ва табиат маҳсули. Кулол лойдан, наққош ёғочдан, мисгар мисдан, заргар тиллодан шундай буюм яратадики, унинг жозибаси инсонни хайратга солади. Ёки табиатдаги пурвиқор тоғлар, юксак чўққилар, денгиз-у уммонларнинг гўзалигини инсон такрорлашга ожиз.

Иккинчи кўриниши гўзаллик гносеологияси билан боғлиқ. Яъни гўзаллик айна пайтда билишнинг маҳсули. Воқеликдаги ҳар қандай нарса-ҳодисанинг гўзалиги унинг ишончлилиқ, қизиқарлилиқ, ҳаққонийлиқ мезонлари билан ўлчанади. Инсон гўзалликни чинакам хис этганда, унинг моҳиятини билгандагина завқланади, ҳузур қилади. Зеро, гўзалликни билиш, идрок этиш инсоннинг бадиий-эстетик тафаккурини ўстиради.

Гўзалликни тадқиқот доирасига кўра табиат, жамият, санъат ҳодисаси сифатида табиатдаги, жамиятдаги ҳамда инсондаги гўзаллик турларига ажратиб ўрганиш мумкин. Табиатдаги гўзаллик – бу табиатдаги нарса, ҳодиса, жараёнлардаги уйғунлиқ, мукамаллиқнинг инсонда ёрқин ва узвий ҳис-ҳаяжон уйғониш жараёнидир. Бу гўзаллик инсон учун табиатни асраш, ундан баҳра олишнинг манбаи бўлиб, табиатни эстетик қадрият сифатида қадрлашни тақозо этувчи куч, восита бўлиб хизмат қилади. Жамиятдаги гўзаллик – бу шахс ва жамият манфаатларининг уйғунлигини таъминловчи адолат, инсонпарварлик ва тенгликка асосланган ижтимоий муносабатлар мажмуи ҳисобланади. Инсондаги гўзаллик – бу ундаги маънавий ва жисмоний вужуднинг уйғунлигидир.

Гўзаллик табиат, жамият, инсон тафаккури маҳсули сифатида қуйидаги хусусиятларга эга:

а) гўзаллик объектив мазмунга эга бўлган субъектив образлар, тасаввурлар, идроклар, тафаккурларнинг ҳосиласидир. Гўзаллик объективлик ва субъективликнинг ўзаро мутаносиблиги, уйғунлигидир;

б) гўзаллик – бу нарса, ҳодиса, воқеа ва жараёнларнинг инсонни руҳлантирадиган, илҳом бағишлайдиган, юксак олижаноб мақсадлар сари етаклайдиган, жўшқинлик бахш этиб жонлантирадиган томонларидир. Гўзаллик худди шу маънода жисм ва руҳнинг уйғунлигидир. Руҳни озиклантириб, жисмни янада улуғвор қиладиган нарса, ҳодиса, воқеа, жараёнларнинг хоссасидир;

с) гўзаллик – бу инсоннинг эркин фаолиятидир. Ҳаётда ўз ҳуқуқини, эркини, қадрини топган инсонгина гўзалдир. Эркин ижод, меҳнат бўлмаган жойда гўзаллик йўқдир;

д) гўзаллик – бу одамларнинг жамики юксак ахлоқий фазилатларини ўзида мужассамалаштирган воқелиқдир. Зеро, шундай экан гўзаллик

мавҳум эмас, балки муайян шакл-шамойил, маъно-мазмунга, моҳиятга эга бўлган реал нарса, ҳодисадир.

Гўзалликда мужассамлашган ана шу хусусиятлар уни олий эстетик кадрият даражасига кўтарувчи кучдир. Ана шу кучни ахлоқий кадриятларнинг кучи билан уйғунлаштириш замонавий эстетик тафаккурнинг бош вазифаларидан биридир.

Гўзалликнинг элементлари. Гўзалликнинг намоён бўлиши, шаклланиши ва хис этилишида муайян унсурлар мезоний вазифасини ўтайди. Булар - меъёр, мақсадга мувофиқлик, тартиблилик, уйғунлик, ҳамоҳанглик, мослик, яхлитлик, бирлик, мутаносиблик, тенглик ва ҳоказо. Мазкур тушунчалар нарса-ҳодисаларда бевосита ёки билвосита иштирок этиб, ундаги гўзалликни намоён эттиради. Масалан, баҳор фаслининг гўзаллиги табиатнинг уйғониши, кўкларнинг юз очиши билан, қиш фасли эса оппоқ қор билан ўзига хос гўзалликни намоён этади. Табиатнинг иккала фаслида ҳам гўзалликнинг мослик ва мутаносиблик унсури муҳим аҳамият касб этади.

Гўзалликнинг сифатлари туғёнийлик, мафтункорлик, фойдалилик, мўъжизавийлик сингари тушунчалар орқали изоҳланади.

Гўзалликнинг хусусиятлари қулайлик, манфаатдорлик, ёқимлилиқ, чиройлилиқ тушунчалари билан белгиланади. Элементлар, сифатлар ва хусусиятлар уйғун бўлган нарса-ҳодисаларгина чинакам гўзалликни акс эттириши мумкин.

Шахснинг ижтимоий жараёнлар билан бўладиган муносабатларида гўзаллик нисбийлик хусусиятига эга бўлади. Бу ҳолат айниқса, гўзалликнинг моддий ва маънавий кадриятлар тизимидаги ўрнида яққол кўзга ташланади. Чунки, гўзалликнинг ҳар қандай тахлили шахс ва жамият муносабатлари билан муқояса қилингандагина унинг ижтимоий-маънавий хусусиятлари янада ойдинлашади. Шу боис гўзалликнинг маънавий ва моддий кадриятлар тизимидаги ўрнига эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ.

Маънавий кадриятларнинг гўзаллиги. Маънавий кадриятлар тизимида гўзаллик қуйидаги жиҳатлари билан белгиланади:

- соғлом руҳият ва ҳаёт ҳақидаги тасаввурларни вужудга келтириш;
- реал ҳаёт ҳақиқатини инъикос эттириш;
- жонли инсоний тафаккур ва дунёқараш манбаини яратиш;
- онгли дунёқарашга асосланган ижод эркинлигини, мустақил фикрлаш ҳамда замон билан ҳамнафаслик руҳини сингдириш;
- янгиланаётган ҳаёт жараёнларига яқинлашиш ва унинг илғор томонларини ёритиш, уларни мазмунан бойитиш;
- янгича услуб ва бадиий усуллардан фойдаланиш, санъат асарида шаклий гўзалликка эришиш.

Моддий кадриятларнинг гўзаллиги. Ҳар қандай назария амалиёт билан уйғун бўлсагина яшай олади. Бу қоида гўзаллик тушунчасига ҳам тегишли. Маълумки, эстетик фаолиятнинг қатор турлари амалиёт билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ривожланади. Масалан, меъморлик ўзида ҳам моддий ҳам маънавий кадриятларни акс эттиради. Чинакам меъморий обиданинг гўзаллиги фақат ташқи кўриниши билангина эмас, балки механика

конунларининг янги материаллар билан бойитилганлиги, меъморликнинг қадимий анъаналарини янги кўринишлар орқали намоён қилиш натижасида юзага келади. Меъморий обида шаҳар ўз кўрки ва гўзаллигини қўйидаги эстетик хусусиятлар орқали намоён этади, деган фикрга келиш мумкин:

- шаҳарда қадимий меъморий обидаларнинг сақланганлиги ва унинг кўрки;

- биноларнинг аҳоли тармуш тарзи учун қулайлиги ва мос келиши;

- шаҳарда бунёд этилган бинолар, йўллар халқ манфаати билан мувофиқлиги;

- шаҳарнинг географик жихатдан жойлашуви – сув ва ҳавосининг мусаффолиги, табиий манзараларга бойлиги;

Инсоннинг гўзаллиги. Инсондаги гўзаллик аксарият ҳолларда унинг хулқи, одоби, ахлоқи ва фазилатлари билан белгилаб келинади. Эстетик тафаккур тарихида инсон гўзаллиги жисм (тана) ва руҳият масалалари билан изоҳланган. Бу борадаги фикр–мулоҳазаларнинг асосида инсоннинг ташқи кўриниши ҳамда ахлоқий фазилатларига бўлган муносабат масаласи ётади. Инсон гўзаллигига бу тариқа ёндашувнинг муайян сабаблари бор. Биринчидан, гўзалликнинг инсон шаклидаги кўринишида ягона, мутлақ ва тугал тимсол мавжуд эмас. Иккинчидан, инсонларнинг гўзаллик ҳақидаги қарашлари турлича бўлиб, улар вақт ўтиши билан ўзгариб боради, яъни нисбийлик табиатига эга. Кишиларнинг гўзаллик ҳақидаги идеали ана шу ўзгаришларнинг бирламчи сабабидир. Одатда инсоннинг ташқи гўзаллигига нисбатан юзаки муносабат билдирилади; ташқи гўзаллик шахснинг чинакам «Мен»ини намоён қилишига тўсқинлик қилувчи, ўткинчи ҳодиса сифатида қаралади. Аммо, инсон гўзаллигига нисбатан бундай ёндашув баҳсли. Чунки, инсоннинг ташқи гўзаллиги муайян ҳолатларда шахснинг ўзигагина эмас, балки бошқаларнинг фаолиятига ҳам ижобий таъсир кўрсатади.

Инсоннинг ботиний гўзаллиги унинг одоб, хулқ ва ахлоқий фазилатлари билан белгиланади. Бу нафосат илмида хулқий гўзаллик деб аталади. Инсон хулқий гўзаллигининг такомиллашувида ахлоқ фалсафасининг муҳаббат ва эзгулик каби тушунчалари асосий мезон ҳисобланади.

Улуғворлик категориясининг фалсафий моҳияти. Улуғворлик – инсоннинг нарса ҳодисаларга эстетик ва ахлоқий мезонлар билан ёндашиши ва улардан юксак ҳайратланиш туйғусини ҳосил қилувчи маънавий ҳодиса. Улуғворликнинг кўлами гўзаллик кўлами каби чексиз бўлиб, ўзида ҳажм, миқдор, кўлам ва буюкликни мужассам этади. Шунинг учун улуғворлик муҳокамаси юксак даражада маданиятни талаб қилади. Улуғворлик табиат, жамият, инсон ва унинг фаолияти маҳсулотларида намоён бўладиган маънавий-ахлоқий тушунчадир. Улуғворлик белгисига эга бўлган барча нарса ва ҳодисаларга хос бўлган умумийлик — меъёрий баркамолликдир.

Табиатдаги улуғворлик баланд тоғлар, қудратли шаршаралар, чексиз океанлар, мавж ураётган денгизлар, тубсиз осмон ва ҳ.к. тимсолида намоён бўлади. Бу ердаги умумийлик — уларнинг кенг кўламлиги, улканлиги, буюклиги ва туганмаслигидир. Табиатдаги улуғворлик инсонда ўзидаги заифликни эмас, балки табиат билан қўшилиб кетишга интилиш ҳиссини

уйғотади ва кучли таъсир этади. Табиатдаги улуғворлик руҳимизга ҳайрат, ҳаяжон ва жўшқинлик бағишлайди. Табиатдаги улуғворлик математик ва динамик хусусиятга эга. Математик хусусиятида - ҳажм, динамик хусусиятида - куч устувор аҳамиятга эга.

Жамиятдаги улуғворлик миллий ва умуминсоний қадриятлар, халқпарварлик ва бунёдкорлик тушунчалари билан изоҳланади. Барқарорлик, фаровонлик, адолат, қонун устуворлиги, хурфикрлик жамият улуғворлигини таъминловчи мезоний тушунчалардир.

Санъатдаги улуғворлик театр, кино ва бадиий адабиётдаги фожиавийлик билан ёнма-ён туради. Бундай улуғворлик бадиий мазмун ва шаклнинг барча имкониятлари воситасида ифодланади, лекин бунда ҳал қилувчи ролни ғоя ўйнайди. Муҳим аҳамиятли ғоя юксак руҳланган, мукамал шаклнинг зарурлигини юзага келтириб, санъат асари даражасининг юксаклигини белгилаб беради.

Улуғворлик ҳисси ўз-ўзидан қувонч, ҳайратланиш, эҳтиром, тан бериш туйғуларини ўз ичига қамраб олади, руҳий кўтаринкилик бағишлайди. Улуғ ишнинг тағзамини эса ниятнинг, мақсаднинг улуғворлигидир. Масалан, Амир Темур улуғ салтанат куриш соҳасида улуғворлик намунасини кўрсатган бўлса, Низомиддин Мир Алишер Навоий туркий тилда жаҳоншумул бадиий асарлар ёзиб, ўз халқининг маънавий оламини юксакликка кўтарди, она тилининг қудратини баралла намойиш эта олди. Шу каби илмий кашфиётлари билан жаҳонга номи кетган Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Синолар ҳам улуғворлик шоҳсупасидан ўрин олган. Бу зотлар илму фан, ҳикмат ва ижод паҳлавонлари, Шарқ Уйғониш даврининг буюк сиймолари сифатида ҳозир ҳам бизга ибратдир. Улуғворлик туйғусига фақат миқёс ўлчови билан эришилмайди. Агар айрим обидалар, масалан, Бобил минораси, Минораи Калон, Миср эҳромлари ва шу қабилар ўзларининг миқёс кўлами билан ҳайрон қолдирса, бошқалари ўзининг нафислиги, нозик ифодали ранглар, қисмлар ҳамоҳанглиги, атроф муҳит билан узвий кўшилиб кетганлиги билан алоҳида аҳамият касб этган (Гўри Амир, Шоҳизинда, Мустақиллик майдони, Ичанқалъа, Регистон майдони, Мир Араб мадрасаси, Исмоил Сомоний мақбараси ва б.). Мустақиллик йилларида амалга оширилаётган улкан бунёдкорлик ишлари туфайли улуғворлик касб этаётган обидалар жаҳонга юз тутмоқда. Мамлакатимизда Амир Темур, Улуғбек, Навоий каби аждодларимизга ҳайкаллар қўйилди. Шу каби Мустақиллик майдони, унда қад кўтарган рамзлар, Бахтиёр она ҳайкали ҳам улуғворликка мисолдир.

Демак, улуғворлик тарих, халқ, миллат, озодлик, мардлик, фидойилик билан ҳамоҳангдир. У инсоннинг орзу-армонлари, идеалларини акс эттиради ва ривожлантиради, буюк ишларни амалга оширишга чорлайди, яратувчанлик ва ижодкорликка илҳомлантиради, ҳаётга маъно-мазмун бағишлайди, инсон зотининг маънавий камолотига хизмат қилади.

Тубанлик категорияси. Тубанлик – инсонда кучли нафратланиш туйғуларини ҳосил қилувчи эстетик категориядир. Тубанлик моҳиятан инсонга хос бўлиб, унинг фаолиятида намоён бўлади. Табиатда табиат,

хайвонот ва наботот оламида учрамайди. Тубанлик инсон феъл-атворидаги ёвузлик майлини кўзғалиши натижасида юзага келади.

Фожеавийлик (трагедия) категорияси– воқеликнинг энг муҳим, чуқур зиддият ва тўқнашувлари: ҳаёт ва ўлим, озодлик ва мутелик, ақл ва туйғу, қонун ва бурч, шахсий ва ижтимоий муносабатларни ўзига хос тарзда ифода этувчи фалсафий тушунча. Деярли барча буюк ижодкорлар яратган асарларда фожеали оҳанглар мавжуд. Ҳар қандай фожеа замирида муайян фожеали тўқнашув, зиддият ётади. Гегель фожеавийликни моҳиятли кучлар тўқнашувининг натижаси сифатида бежиз таърифламаган. Чунки, бу тўқнашувлар кураши қандай яқун топиши билан инсоният истиқболи, ахлоқий тараққиёт узвий боғлиқдир. Бу ҳол фожеани санъатнинг фалсафий жиҳатдан энг муҳим турига айлантирадики, у ижодкорга инсониятни бутун тарихи давомида ҳаяжонлантирадиган туб ҳаётий масалаларни ўз олдига қўйиб, ҳал қилиш имкониятини яратди.

Фожеа қаҳрамони кўпинча ижобий қиёфада тасвирланади, у даврнинг илғор орзу-умидларини ўзида мужассамлаштирган кучли, ёрқин, улуғвор шахс сифатида намоён бўлади. Лекин фожеа тўқимасида бошқа турдаги қаҳрамонлар ҳам акс этирилган бўлиб, Шекспирнинг Макбет ва Ричард, Б.Брехтнинг Куражонага ўхшаш қаҳрамонлари ўз тақдирлари билан томошабинда ўта зиддиятли ҳис-туйғулар уйғотади. Улар содир қилаётган мудҳиш кирдикорликлар қатъий норозилик, жирканиш, шу билан бирга, ачиниш туйғусини уйғотади. Одатда, фожеа мазмунида қаҳрамоннинг мавжуд шарт-шароитларни тубдан ўзгартиришга фаол интилиши намоён бўлади. Фожеанинг тарихий шакли қадимги дунё фожеаси (Эсхил, Софокл, Эврипид) эски патриархал тартиботлар емирилиб, тарихда илк синфий жамият шаклланиши жараёнида вужудга келди. Унга хос бўлган “қисмат оҳанги” табиий ва ижтимоий қонунлар ҳақидаги тасаввурларни акс эттирди. Ўрта асрларда Ғарб христиан мафкураси фожеа руҳига бутунлай қарши чиққани боис бу даврда бирор-бир арзигулик санъат асари яратилмаганини биламиз.

Фожеа ривожининг янги босқичи Уйғониш даврида бошланди. Шекспир асарларида фожеавийлик бутун ҳаёт, ижтимоий алоқалар ва муносабатларни қамраб олади. Унинг фожеавий асарларида кучли, жасоратли, ғурурли, эркин инсон тимсоли яратилди. Шекспир ўз қаҳрамонларининг ўзлигини англашга, инсон руҳини синдириб ҳалокатга етаклаётган тузум шароитида озодликка интилишини ифодалайди. М.Шайхзоданинг “Мирзо Улуғбек” драмасини ҳам асосий бадиий оҳанги, ундаги эҳтиросли тўқнашувлар руҳи, улкан ҳиссий таъсир кучи, қаҳрамонларнинг тақдири жиҳатидан ўта фожеавий асардир. Унда ўша даврдаги илдиз отган ижтимоий, маънавий-ахлоқий муаммолар қаламга олинади. Асар қаҳрамони фожеали драматик жараённинг асосий субъекти сифатида намоён бўлади. Унинг фаоллиги, ўз орзу-армонлари, ҳатто ўзини қурбон қилиб бўлса ҳам, давлатда тинчлик ва барқарорликни қарор топтиришга интилиши фаолиятининг моҳиятини белгилайди. Санъатда намоён бўладиган фожеавийлик тўқнашувлар, қиёфалар, вазиятларни тўла ва чуқур бадиий инъикос этиш эҳтиёжидан келиб чиқади. Софокл фожеалари

Шекспирникидан, Шекспир асарлари Расинникидан қанчалик фарқланмасин, улар ўртасида ўзига хос муштараклик, умумий жиҳат кўзга ташланади.

Ҳар қандай фожеа замирида кенг кўламли, ижтимоий аҳамият касб этадиган муайян фожеали тўқнашув ётади. Фожеавийлик санъатда турлича талқин этилиши мумкин. Бу ҳол мазкур жанрга хос умумий хусусиятларни инкор этмайди. Фожеа услубининг умумий белгилари қаторига кенг умумлашмаларга интилиш, тафаккур бойлиги, соддалик ва яхлитлик, ҳаяжон ва эҳтиросларнинг юксаклиги кабилар киради. Фожеа тарихий даврнинг бурилиш пайтларида, эски ижтимоий алоқалар ва муносабатлар барбод бўлиб, қарашлар, эстетик ва ахлоқий ақида-қоидалар қайта баҳоланаётган шароитда равнақ топади.

Фожеавийлик ҳар доим эстетик тафаккур тарихида долзарб муаммо саналган. Шунинг учун деярли барча буюк ижодкорлар яратган асарларда фожеали оҳанглар мавжуд. Фожеалиликни моҳиятли кучлар тўқнашувининг натижаси, деб билган немис файласуфи Гегель, бу тўқнашувлар курашининг қандай тугалланиши пировардида инсоният истиқболи, тақдири билан боғланиб кетади дея таъкидлаган. Шунинг учун фожеавийлик эстетика категориялари орасида улуғворлик билан яқин алоқадор: ҳақиқий улуғворлик фожеавийликнинг давоми ҳисобланади. Қолаверса, улуғворликнинг барча хусусиятлари фожеавийликнинг ҳам у ёки бу кўриниши орқали намоён бўлади. Фожеавийлик категориясининг эстетикадаги марказий муаммоси – инсоннинг қаҳрамонлик, буюклик, жасорат каби тушунчалар ҳақидаги тасаввурини ҳар томонлама кенгайтириш ҳамда ҳаётдан қониқиш ва шукроналик хиссини ривожлантиришдан иборатдир.

Кулгилилик категорияси. Эстетик тафаккур тарихида кулгилилик бир қадар кенг ўрганилган тушунча ҳисобланади. Жумладан, Афлотун ожиз ва лаёқациз одамларни кулгили деб ҳисоблаган бўлса, Арасту кулги айрим хатоликлар ҳамда кишиларга озор етказмайдиган ва зарар келтирмайдиган хунукликни келтириб чиқаради, дейди. Олмон мумтоз нафосатшунсларидан Иммануил Кант кулгилиликнинг табиатини латифа мисолида очиб беришга ҳаракат қилади, Фридрих Шиллер ҳажвияни веаллик билан идеаллик орасидаги қарама-қаршилик орқали кўрсатиб ўтади. Ҳеорг Ҳегел кулгилиликнинг асосини зоҳирий ишонч ва ботиний тўлақонли орасидаги қарама-қаршилик орқали ифодалайди.

Инсондаги лаёқацизлик, лоқайдлик, масъулияцизлик, иззатталаблик, шухратпаррастлик каби иллатлар кулгилиликнинг объектларидир. Шунингдек, кулги – ахлоқ ҳудудларини безарар бузишдир. Ҳар қандай озод инсон ҳазил билан рўбарў келиши мумкин. Бу ҳолатда кулги инсоннинг шахсий эҳтиёжини қондиради. Инсон кулишга ва кулдиришга қодир бўлган ягона моҳиятдир. Кулгилилик бошқа эстетик ҳодисалар сингари фақат объектив томонга эга бўлмай, субъектив томонларни ҳам ўзида бирлаштиради. Кулгилиликнинг субъектив томони – кенг маънодаги ҳазил (юмор) туйғусидир.

Кулги ўз табиати жиҳатидан демократик хусусиятга эга. У турли кўринишларга бойлиги билан санъатнинг меъморчиликдан бошқа деярли

барча турларида намоён бўлади. Бироқ, у ўзининг энг тўла бўлган эстетик ифодасини комедияда топади. Кулгилилик–юксак тараққий этган танқиднинг ибтидосини ўзида намоён қилади. Кулги – танқиднинг эстетик шаклидир. Кулги табиатига кўра табақаланишга қарши, мансаб ва амал олдида бўйин эгмайди. Кулги тенгсизлик, зўравонлик, манманлик, амалпарастлик, нодонликнинг барча шаклларига қарши кўришувчи буюк куч сифатида майдонга чиқади. Абдулла Авлонийнинг “Ҳажвиёт”идаги “Кўрнинг узри”, “Бир мунофиқ тилидан”, “Билимсиз олифталарга”, “Ҳақиқий маъноси”, “Дангасаман”, “Соқоврапорт” каби мақолаларида асримиз бошида халқимиз ахволи тўғридан–тўғри кулги остига олинади.

Кулгининг бадиий шакллари орасида **сатира** алоҳида ўринга эга. Умумназарий маънода сатира воқеликни бадиий тасвирлаш тури бўлиб, унда ҳаётнинг салбий ҳодисалари устидан кулиш–бундай ҳодисалар асосида юксак инсоннинг орзуларига зид эканлигини бўрттириб кўрсатиш мақсади ётади. Сатира ҳар хил кўринишларда намоён бўлиши мумкин. Унга лирика ҳам, эпос ҳам, драма ҳам бегона эмас. Сатира марказида доим ҳаётнинг салбий воқеа–ҳодисалари жойлашган бўлиб, бутун фош қилиш кучи уларга қарши қаратилган бўлади. Шунинг учун комедия санъатига хос танқидийлик, йўналганлик сатирада энг тўла ва энг аниқ ифода топади. Сатирани асосан кулги фош этиб кўяди, лекин кулги бу жараёнда қаҳр–ғазабдан ажралмаган ҳолда намоён бўлади.

Ҳажвия–жамият, инсон фаолиятидаги иллатлар ва уларнинг оқибатлари, олам мукамаллиги ва инсон идеалларига номувофиқ келишини кўрсатиб берувчи кулги туридир. Лекин масхара, мазах каби кулги турлари ҳам борки, улар эстетик тарбия воситаси бўлолмайди. Аксинча, улар моҳиятан инсонни қоралашга, уни хафа қилишга, обрўсизлантиришга қаратилган бўлади. Бу кулгининг ўта зиддиятли ва ғайриахлоқий кўринишидир. Шу боис масхара фиску–фасоднинг муқаддимаси саналади. Мазах қилиш ибосиз сўз билан инсонга дахл этмоқ демакдир. Мазах қилиш, калака қилиш, ўзганинг устидан, жисмоний камчилигидан кулиш масхаранинг реал воқеликдаги кўринишларидир.

Кулгилиликнинг барча шакллари улар қанчалик эркин намоён бўлиш имкониятларига эга бўлиб борсалар, шунчалик кўп аҳамият касб этадилар. Ривожланган ҳазил туйғуси, ҳаётнинг кулгили томонларини нозик илғаб олиш ва фаҳмлаш қобилияти ривожланиб борган сари шахснинг маънавий–руҳий соғломлиги ҳамда баркамоллиги юксалиб бораверади.

Умуман олганда, эстетиканинг тушунчалари (категориялари) доимий ҳамкорликда мустаҳкамланиб боради. Айниқса, бу жараёнда гўзаллик категорияси боғловчилик вазифасини бажаради. Шунинг учун фожиавийликда, улуғворликда, хунукликда ҳам гўзаллик унсурларининг учраши бежиз эмас.

Эстетик тарбиянинг турлари ва йўналишлари. Эстетик тарбия ўз–ўзидан пайдо бўлиб, ривожланадиган «микроорганизм» эмас ва айни пайтда бирдан тўхтаб қоладиган «механизм» ҳам эмас. У секин–аста инсон томонидан ортирилган ҳаётий тажрибалар, кўникмалар, билимлар орқали

шаклланиб боради. Қолаверса, эстетик тарбия ижтимоий тараққиётнинг муайян жабҳаларида аниқ мақсадларга йўналтирилган фаолият сифатида иш олиб боради. Бундан ташқари тарбиянинг мазкур шакли айрим кишиларнинг ёхуд бирор–бир гуруҳнинг турли хил фаолиятлари натижасида юзага келади.

Эстетик тарбия моҳиятан инсон омили билан боғлиқ бўлиб, бу омил нафис дидга, юксак фаросатга ва покиза туйғуларга эгаллиги билан ажралиб туради. Жамиятда яшаётган бирор–бир шахс эстетик жараёнлардан четда турмайди, аксинча, ўзининг муайян хатти–ҳаракати билан мазкур жараёнларга у ёки бу даражада таъсир кўрсатади. Эстетик тарбиянинг мақсади ана шундай таъсирларни гўзаллик, улуғворлик, фожиавийлик, кулгилилиқ асосида йўналтиришдан иборат.

Ҳар бир инсон жамиятда ўз ўрнини билиши, ўзини жамиятнинг ажралмас қисми деб ҳис қилиши лозим. Эндиликда мафкура дунёсида пайдо бўладиган бўшлиқ пировардида жамият, инсон ва мамлакат учун нақадар катта хавф солишини англамоқда. Тарбиянинг эстетик шакли эса мазкур жараёнларда ёш авлодни гўзаллик ҳақидаги туйғуларини, табиатга бўлган муносабатини, бадий адабиётга қизиқишини, жамият маънавий ривожига янгича қарашларни гўзаллик ва улуғворлик асосида тарбиялашдек долзарб вазифани амалга ошириши билан муҳим аҳамият касб этади.

Эстетик тарбиянинг асосий вазифалари:

- кишиларда санъат асарлари, бадий ижод намуналарини нафақат фаол ўзлаштириш балки, уларнинг эстетик моҳиятини англаш ва баҳолаш қобилиятини такомиллаштириш;

- жамият аъзоларининг ижодий имкониятларини намоён қилдириш ва улардан фойдалана билишга ишонч туйғусини уйғотиш;

- табиат ҳамда жамият ижтимоий жараёнларига соф туйғу билан муносабатда бўлишга ва уларни равнақ топтириш йўлида астойдил фаолият олиб бориш кўникмаларини ҳосил қилиш;

- ўтмиш маънавий меросимизга ҳурмат ҳиссини уйғотиш, миллий ғурур, миллий ифтихор туйғуларини шакллантириш учун замин яратиш;

- ижоднинг барча турларини тараққий эттириб жаҳонга юз тутиш ва уларни миллат манфаатлари учун наф келтирадиган томонларини тарғиб қилишга ундашди.

Эстетик тарбия жуда кенг кўламга эга бўлиб, инсонни бир бутун шахс сифатида намоён қилади. Шунинг учун ҳар қайси давр, тузум, жамият эстетик тарбияга эҳтиёж сезади. Бироқ, бу жараён педагоглар зиммасига жуда катта вазифа юклайди. Айниқса, бугунги кунда олий таълим муассасасида катта эҳтиёжга айланмоқда. Бироқ, кўпгина муассасаларда бу фанга ниҳоятда жўн ва примитив ёндошув мавжудлигини алоҳида эътироф этиш зурур.

Эстетик тарбиянинг асосий воситалари. Санъат - эстетик тарбиянинг муҳим воситаси. Маълумки, ҳиссиётлар, туйғулар, кечинмалар инсоннинг тириклигидан далолат беради. Чунончи, ижобий фазилятлар, бадий-эстетик идеаллар инсон ҳаётининг мазмунига кўрк

бағишлайди. Тарбияда айниқса, эстетик тарбияда ҳаётнинг мазмуни ва мақсади муҳим аҳамият касб этади. Гоҳида мақсад мавҳум тушунчага айланиб шахснинг табиатига мутлақо зид бўлган ҳолатларни келтириб чиқаради. Пировардида инсон бундай мақсадларнинг таъсиридан зарар кўради. Санъат шу маънода замонавий инсонни эстетик жиҳатдан тарбиялашдаги асосий воситаки, у инсоннинг эстетик туйғуларини мақсадли, ижобий томонга йўналтиради, унинг келажақда буюк ишларни амалга оширишига кўмак беради.

Шахснинг эстетик тарбиясини санъат воситасида амалга оширишнинг афзал томонини икки хусусият билан ифодалаш мумкин. Биринчидан, санъат ижтимоий англашнинг бошқа шакллариға қараганда инсонға бирмунча яқинроқ ҳамда тезроқ таъсир кўрсата олиш имконига эға. Иккинчидан, санъат инсонни эстетик жиҳатдан камолотға етказиш жараёниға муайян мафкуравий мазмун бағишлаши билан бирға инсон маънавий қадриятларини рўёбға чиқаришда яқиндан ёрдам кўрсатади.

Санъат ўзининг эстетик бисотини тўлалигича намоён қилиши учун ҳам тарбия жараёни билан чамбарчас боғланади. Чунончи, инсон тафаккурини гўзаллаштириш эстетиканинг тадқиқот объекти ҳисобланса, эстетик тарбиянинг предмети эса маънавий дунёни инсон томонидан эстетик англаш билан белгиланади. Санъатнинг инсон эстетик тафаккурини юксалтиришдаги аҳамияти яна шу билан изоҳланадики, санъат аввало; воқеликни бадий қиёфалар ёрдамида акс эттиради, ўзида моддийлик ва маънавийликнинг эстетик мазмуни намоён қилади, ижтимоий ҳаётға янгича кўрк бағишлайди, уларни қайтадан ташкил этади ва ўзгартиради. Ана шунға кўра, инсоннинг билимлилик томони санъатнинг кўринишларини намоён эттириш ҳолатларини амалға оширади. Мазкур ҳолатлар натижасида эстетик тарбиявийлик хусусияти ўз ифодасини топади.

Электрон ахборот воситалар - эстетик тарбиянинг замонавий воситаси. Ҳозирги кунда эстетик тарбиянинг шундай воситалари мавжудки, унинг маънавий жараёнларға кўрсатаётган глобал таъсирига бефарқ бўлиш асло мумкин эмас. Ана шундай таъсирлардан бири - бу электрон ахборот воситалардир. Электрон ахборот воситаларининг муҳим эстетик тарбия воситаси сифатида қатор хусусиятларға эға. Булар:

- нархининг арзонлиги;
- асосий маҳсулот – билим, ахборот, мода ва имидж;
- янги иқтисодиёт - у ахборотға эға бўлишни хоҳлайдиган одамларға имтиёз беради;
- чинакам глобал характерға эға эканлиги.

Меҳнат эстетик тарбиянинг асосий воситаси. Меҳнат ҳам моддий, ҳамда маънавий гўзалликлар яратиш билан эстетик тарбиянинг муҳим воситаси ҳисобланади. Бу жараён ижтимоий–фойдали меҳнатнинг бадийлик билан алоқаси таъсирида вужудға келади. Мазкур муносабат пировардида меҳнат воситаларининг инсонға келтирадиган зарарини камайтиради. қолаверса, меҳнатға ижодий ёндашув жамият маънавий қиёфасини белгиловчи омил ҳисобланади.

Маълумки, Ўзбекистонда барпо этилаётган жамиятнинг иқтисодий асоси–ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётидир. Ушбу жараёнда энг муҳим ва долзарб вазифа инсонларда меҳнатга бўлган янгича эстетик муносабатни шакллантиришдан иборат. Ташаббускорлик ва тадбиркорликни рағбатлантириш, одамларда мулкка эгаллик хиссиётини тарбиялаш ўз навбатида меҳнатга бўлган эстетик муносабат орқали рўёбга чиқади.

Оммавий ахборот воситалари эстетик тарбиянинг таъсирчан воситаси. Бу восита инсонга яқиндан таъсир қилувчи қудратли ва фаол кучдир. Айниқса, телевидение шахс ҳамда оммани эстетик дунёқарашини шакллантиришда, уларни нафосатли жиҳатдан тарбиялашда юксак аҳамият касб этади. Ранг–баранг мавзулардаги кўрсатувлар бадиий ва ҳужжатли филмлар, ижтимоий–маънавий мазмундаги рекламалар, телемарафонлар нафосатли тарбияни мақсадли йўналтиришда, инсонлар тафаккурида гўзалликка бўлган янгича муносабатни шакллантиришда салмоқли аҳамият касб этади.

Спорт – эстетик тарбиянинг замонавий воситаси. Спорт эстетик тарбия воситаси сифатида замонавий инсонни камол топтиришда алоҳида эътиборга эга. Ҳозирда спортни ривожлантириш мамлакатимизда давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бундан кўзланган асосий мақсад авлодни жисмонан бақувват, соғлом, ватаннинг жасур ҳимоячиси қилиб тарбиялашдир. Спорт ва спорт мусобақалари моҳиятан инсон нафосатли дунёқарашини, тафаккурини соғломлаштиришга қаратилган.

Эстетик тарбия омиллари. Маҳалла - эстетик тарбиянинг муҳим омили. Маҳалланинг шахс эстетик тарбиясига таъсири ниҳоятда катта. Чунки, маҳалла жамият ичидаги кичкина жамият бўлиб, у бугун шахснинг ижтимоий–сиёсий фаоллигини оширишга, унинг ижтимоий–ҳуқуқий маданиятини шакллантиришга кўмак берувчи макон сифатида ҳам юксак аҳамият касб этади. Маҳалла шахс нафосатли тарбиясига яқиндан таъсир кўрсата олиши билан бошқа омиллардан ажралиб туради. Маҳалла ўз олдиган қўйган эзгу мақсадларни бажариши билан замонавий инсонни нафосатли жиҳатдан тарбиялайди. Чунончи маҳалла:

- ўзига қарашли ҳудуднинг тозалиги, ободлиги, кўркемлигини ҳамда фуқароларнинг ҳамжиҳатлигини таъминлаши;
- турмуш нафосати ва муомала эстетикани шакллантириб, инсонлар қалбида ижобий туйғулар, яхши орзуларни намоён эттириши;
- маҳаллийчилик ва миллатчилик сингари салбий ҳолатларга йўл қўймаслиги ҳамда қўшничилик маданиятини камол топтириши;
- санъат, маданият, маърифат арбоблари, илм аҳллари иштирокида бўладиган ранг-баранг мавзулардаги маърузаларни, суҳбатларни уюштира олиши;
- исрофгарчиликка, дабдабазликка йўл қўймаган ҳолда урф-одатлар, анъаналар, маросимлар, тантанали шодиёналарни тартибли, чиройли ўтишини таъминлаши ва ҳоказо шу қабилар билан инсон эстетик тафаккурини шакллантиришда муҳим маскан бўлиб ҳисобланади.

Эстетик тарбияга таъсир ўтказувчи глобал таҳдидлар. Миллий маънавиятга таъсир ўтказувчи ташқи таҳдидлар айна пайтда эстетик тарбия жараёнига ҳам сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Бу эса ижтимоий-маънавий муносабатлар тизимида эстетик тарбияни мақсадли йўналтиришни тақозо этмоқда.

Нима бўлганда ҳам глобаллашув жараёни ижобий таъсирини эътироф этган ҳолда ўтмиш қадриятларимиз билан замонавий тамаддун ўзгаришларни мунтазам ўрганиб бориш миллий қиёфасизлик, дидисизлик, ахлоқсизлик, масъулияцизлик каби салбий ҳолатларга замин яратувчи глобал таъсирлардан ёшларни имкон даражада асраш, бугунги кундаги энг муҳим вазифадир.

Таянч тушунчалар:

Эстетика, эстетика объекти, нафосат, гўзаллик, санъат, гўзаллик фалсафаси, санъат фалсафаси, нафосат тарбияси, семиотика, категория, гўзаллик, чиройлилик, хунуқлик, улуғворлик, тубанлик, фожиавийлик, фориғланиш, фожиавий қахрамон, кулгулилик, кулгили ҳолат, ҳазил, мутойиба, киноя, ҳажвия.

Такрорлаш учун саволлар:

1. “Эстетика” фан сифатидаги фалсафий моҳиятини тушунтиринг?
2. Эстетика қайси фанлар билан ўзаро яқин алоқадор?
3. Эстетика категорияларининг таснифини изоҳлаб беринг?
4. Нима учун гўзаллик эстетиканинг асосий мезоний тушунчаси ҳисобланади?
5. Улуғворлик табиатда қандай хусусиятларга кўра намоён бўлади?
6. Тубанликнинг иллат сифатида ижтимоий тараққиётга салбий таъсири нималарда кўринади?
7. Фожиавийликнинг фалсафий моҳиятини тушунтириб беринг?
8. Кулгулилик категориясининг эстетик хусусиятлари нимада?
9. Эстетик тарбиянинг мақсади ва вазифаларини тушунтириб беринг.
10. Глобаллашув шароитида эстетик тарбияга таҳдидларнинг ўзига хос кўринишларини шарҳлаб беринг.

13-МАВЗУ. ГЛОБАЛЛАШУВ ВА БАРҚАРОР ТАРАҚҚИЁТ ФАЛСАФАСИ

Режа:

1. “Глобаллашув” тушунчаси ва глобаллашиш ҳодисаси - янги фалсафий мавзу
2. Ҳозирги даврнинг асосий умумбашарий муаммоларининг таснифи

3. Умумбашарий муаммоларни ўрганиш ва башорат қилишнинг аҳамияти

4. Техника ва техник тараққиёт. Технологик жараёнларнинг натижалари ва оқибатлари

5. Техноген цивилизация шароитида инсониятнинг ҳаёти ва келажагини асраш муаммоси

“Глобаллашув” (лот. globus – шар, Ер сайёраси) – XX а.нинг иккинчи ярми - XXI а. бошида жаҳон тараққиётида шаклланган янги умумсайёравий ҳодиса бўлиб, ҳозирги даврдаги халқаро тартиботлар, давлатлар ва кишилар ўртасида ўзаро алоқаларнинг кенгайиши ва мураккаблашиши, дунё миқёсида ахборот макони, капитал, товар ҳамда ишчи кучи бозоридаги интеграциялашув, атроф муҳитга техноген таъсирнинг кучайиши, оммавий маданият намуналарининг кенг тарқалиши, ахборот-мафкуравий ва диний-экстремистик хуружлар хавфининг ортиб боришини ифода этувчи тушунчадир.

“Глобаллашув” атамаси дастлаб америкалик олим Т. Левиттнинг 1983 йили “Гарвард бизнес ревью” журналида чоп этилган мақоласида тилга олинган эди (у йирик трансмиллий корпорациялар ишлаб чиқарадиган турлитуман маҳсулот бозорларининг бирлашув жараёнини глобаллашув, деб атаган). 1985 йилда эса таниқли америкалик олим Р.Робертсон “Globalization” иборасини илмий муомалага киритиб, бу т.ни “одамлар онгида сайёрамизнинг торайиши ҳамда дунёнинг яхлит тарзда англаниши”ни акс эттириб, “дунёнинг бирлашуви ва кишилар ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг кучайишини” ифода этадиган жараён сифатида талқин этади.

Мазкур атаманинг мазмун-моҳияти хусусида баҳс-мунозара ҳамон давом этаётган ҳамда бу борада ягона умумий қараш шаклланмаган, яхлит концепция яратилмаган бўлса-да, гуманитар илмнинг турли соҳаларида, чунончи, ижт-й фанларда ушбу жараённинг ўзига хос хусусиятлари, намоён бўлиш шакллари ҳар томонлама ўрганилмоқда. Жумладан, иқтисодиёт фанида диққат-эътибор асосан молиявий глобаллашув, глобал трансмиллий корпорацияларнинг (ТМК) шаклланиши, иқтисодиётнинг минтақавийлашуви, жаҳон миқёсида савдонинг жадаллашуви каби масалаларга қаратилган. Тарихий асарларда эса глобаллашув жараёни инсониятнинг кўп асрлик тараққиёт босқичларидан бири сифатида талқин этилади. Сиёсатшуносликда трансмиллийлашув жараёнининг тезлашуви, дунё мамлакатлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликнинг кучайиши, БМТ ва б. халқаро ташкилотлар иштирокида янги умумсайёравий тартибнинг шаклланиши тадқиқ этилмоқда. Социология соҳаси мутахассислари цивилизация ва маданиятнинг универсаллашуви таъсирида турли мамлакат ва минтақа халқлари турмуш тарзининг яқинлашуви ҳамда бир хиллашувини тасдиқлайдиган далилларни изламоқда. Баъзи файласуфлар XXI а.да дунёда ягона ахлоқ, умумий маънавият, глобал маданият қарор топишини башорат қилмоқдалар. Бошқалари эса, Кантнинг яхлит абадий дунё ҳамда умумдунёвий ҳукумат ҳақидаги ғоясига таяниб, турли миллат ва халқлар қадриятларининг

уйғунлашувини асослашга интилкоқда. Кейинги йилларда илмий адабиётларда турли фан ютуқларини уйғунлаштириш асосида ҳамда инсониятнинг бирлашуви, ижтимоий воқеликнинг универсаллашуви ва кишилар дунёқарашининг кенгайиши тенденцияларига таяниб, глобаллашув жараёнининг умумий назариясини яратиш борасида интилишлар кўзга ташланмоқда.

Шу биланн бирга, глобаллашув жараёнининг турли давлатлар ва халқларнингмиллий давлатчилиги ва ўзига хос қадриятларига, маънавий тараққиётига салбий таъсирини илмий тадқиқ этишга эътибор кучайиб бормоқда. Бу эса, ўз навбатида, глобаллашув жараёнининг ижобий жиҳатларини эътиборга олган ҳолда, унинг ғоявий-мафкуравий таъсиридан огоҳ бўлиш, аҳоли. айниқса, ёшларимизни бундай хуружлардан асраб-авайлаш муҳим аҳамият касб этаётганини англатади.

Умумбашарий муаммолар. Одамзод насли XX асрнинг иккинчи ярмида глобаллашув натижасида шундай муаммолар домига тортилдики, эндиликда уларнинг исканжасидан қутулиб кетиш ёки кетмаслик бугунги куннинг энг долзарб масаласига айланди. Агар XX асрнинг биринчи ярми охирларида инсоният қаршисида асосан битта умумбашарий муаммо — ядро ҳалокатининг олдини олиш кўндаланг бўлиб турган бўлса, энди ўзгарди. Аҳоли табиий ўсишининг юқори даражаси сақланиб қолиши, фан-техника ютуқларидан тор манфаатлар йўлида фойдаланишга ружу қилиниши ва бир қатор минтақаларда мураккаб экологик вазиятнинг вужудга келиши масалани чигаллаштириб юборди. Оқибатда инсониятнинг келажаги тўғрисида турли типдаги башо-ратлар келиб чикди. Ана шундай шароитда ҳар бир ақл-заковатли одам "Бундай йўлда қандай муаммолар, қийинчиликлар, синов-ларга дуч келишимиз мумкинлигини етарли даражада аниқ тасавур қиляпмиз? деган саволни ўз олдида кўндаланг куиши ва унга жавоб топиши зарур бўлиб қолди. Бу саволни бутун жаҳон халқларининг иштирокисиз ҳал этиб бўлмайди.

Табиатга кишиларнинг зуғуми кучая борган сари табиий муво-занатнинг бузилиши оқибатида кишиларнинг яшаш тарзи. соғлиғи, ижтимоий муҳитга бўлган акс таъсири тобора ҳалокатли тус ола бошлади. Инсоният бундай таҳликали ҳолатдан фақатгина ҳар қандай сиёсий, минтақавий, ирқий, миллий, диний ва бошқа манфаатларини кейинга суриб, муштарак умуминсоний манфаатлар теварагида жипслашиш, зудлик билан таъсирли чоралар қўллаш орқалигина қутулиши мумкин. Шу маънода бутун дунё ягона ва ўзаро боғлиқдир. Бизнинг муштарак бурчимиз ер юзини болаларимиз ва набираларимизга обод ва бахтиёр яшашлари учун муносиб қилиб қолдириш жанлиги шубҳасиз.

Ҳозирги пайтда инсониятга хавф солиб турган умумбашарий муаммолар деганда бутун дунё, барча давлатлар ва халқларнинг иштирокисиз ечиш мумкин бўлмаган муаммолар тушунилади.

Бундай муаммолар қуйидагилардир:

—термоядро уруши хавфининг олдини олиш ва қуролланишни бартараф этиш;

—жаҳон иқтисодиёти ва ижтимоий ҳаётнинг ўсиши учун қулай шарт-шароит яратиш;

—иқтисодий қолоқликни тугатиш; ер юзида қашшоқлик ва очликка барҳам бериш;

—табиий бойликлардан оқилона ва комплекс ёндашган ҳолда фойдаланиш;

—инсониятнинг бахт-саодати йўлида фан-техника ютуқларидан фойдаланиш учун халқаро ҳамкорликни янада фаоллаштириш (энг хавфли касалликларга қарши кураш, коинотни ўзлаштириш);

—дунё океан бойликлари ва имкониятларидан унумлироқ фойдаланиш; озон қатлами йўқолиши хавфининг олдини олиш ва ҳ.к.;

—инсоният ва унинг келажаги тўғрисидаги ўзаро ҳамкорликда жиддий тадқиқотлар олиб бориш; киши организмнинг тобора тез суръатлар билан ўзгараётган сунъий ва табиий муҳитга мослашиш жараёнини илмий таҳлил қилиш.

Инсоният олдида ана шу хилдаги муаммоларнинг кўндаланг туриб қолишининг ўзиёқ кишилик цивилизацияси ўта мураккаб, ўта қалтис бир жараёни бошидан кечираётганлигидан дарак беради. Умумбашарий муаммоларнинг баъзи бир гуруҳлари мавжудки, уларни ҳал қилишнинг ўзидаёқ бутун планетамиздаги ижтимоий ҳаётнинг кейинги минг йилликдаги аниқ манзарасини чизиб бериш учун ҳал қилувчи аҳамият касб этиши мумкин. Бундай муаммолар шартли равишда уч гуруҳга ажратилади:

Биринчидан, ҳозирги пайтдаги мавжуд ижтимоий кучлар ўртасидаги зиддиятли муносабатлар (ижтимоий-иқтисодий системалар ўртасидаги, минтақавий зиддиятлар, давлатлар, миллий ва диний низолар ва ҳ.к.) бўлиб, булар шартли равишда "интерсоциал" муаммолар деб ҳисобланади. Улар уруш ва тинчлик, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси ва шу кабиларни ҳам қамраб олади.

Иккинчидан, "инсон ва жамият" ўртасидаги муносабат билан боғлиқ муаммолар бўлиб, буларга илмий-техника тараққиёти (ИТТ); маориф ва маданият; аҳоли кўпайишининг тез суръатлар билан илдам кетиши — "демографик портлаш", кишилар саломатлигини сақлаш, киши организмнинг ниҳоятда тез ўзгариб бораётган ижтимоий муҳитга мослашиши, шунингдек, инсониятнинг келажаги каби масалаларни киритиш мумкин.

Учинчидан, "инсон — табиат." муносабатларига эса хом ашё ресурсларини тежаш, аҳолини озик-овқат ва ичимлик суви билан таъминлаш, табиатни муҳофаза қилиш каби муаммолар киради. Бу гуруҳ муаммолар ижтимоий омиллар таъсирида вужудга келади, уларни ҳал қилишда эса ижтимоий омилларнинг ўрнини ва аҳамиятини тўғри англаган ҳолдагина масаланинг туб моҳиятини тушуниш мумкин.

Инсониятнинг келажаги тўғрисида тарихда турли-туман башоратлар мавжуд, улар бир неча хилларга бўлинади. Масалан, халқимизнинг илк тарихий қадриятларидан бўлган муқаддас "Авесто" ёзма ёдгорлиги ҳам умумий бир тарзда инсониятнинг келгуси истикболини башорат қилиб, кишиларни муштарак мақсадлар томон йўналтиришга ҳаракат қилган.

Бундай башоратлар диний мазмунга асосланган бўлиб, ўз даври учун катта аҳамият касб этган эди. "Авес-то"да Зардўшт ўлимидан сўнг 3000 йил ўтгандан кейин, эркин фаровонлик замони келади, Ахура Мазда қудрати Ахриман ёвузлиги устидан тўла ғалаба қозонади, дея ишонч билдирилган эди.

Иккинчи хил башоратлар ўрта асрларда кенг тарқалган, ҳозирда ҳам Ғарб мамлакатларида шуҳрат қозонаётган бир қатор Ғарб футурологияси мазмунига эга. Ғарб футурологиясининг машҳур намояндаларидан Фон Карман, Е.Шервин, Г.Кан ва бошқалар инсониятнинг келгуси истиқболини, асосан, ядро ҳалокати ёки бошқа бир умумбашарий муаммолар билан боғлаб пессимистик манзараларни чизиб кўрсатишга уринадилар.

Кишилиқ жамиятининг келгуси истиқболи тўғрисида жиддий илмий башоратлар орасида 1968 йилда А. Печчеи томонидан асос солинган "Рим клуби" аъзолари бўлган Ж. Форрестер, Д. Медоуз, Я. Тинберган, А.Кинг ва бошқалар тайёрлаган ҳисоботларнинг илмий аҳамияти ниҳоятда катта. Уларда инсониятнинг келгуси истиқболини шубҳа остида қолдираётган умумбашарий муаммолар кўламнинг кенгайиб бориши, кишилар томонидан табиатга қилинаётган зуғумнинг мудҳиш оқибатлари қандай бўлиши тўғрисида жиддий мулоҳазалар юритилади. "Рим клуби" аъзолари томонидан қилинган башоратлар илмий-фалсафий мазмунга эга бўлиб, унда асосан тажриба синовидан ўтган билимлар ва мантиқ қонунлари ва категориеларига суянган ҳолда инсониятнинг келажаги тўғрисида муҳим ил-мий хулосалар баён қилинган.

Демак, инсоният тараққиётининг келгуси истиқболини белги-лашдаги энг муҳим белгилар сирасига умумбашарий муаммолар табиатини чуқур англаш, бу муаммоларнинг ечими умуминсоний муштарак манфаатлар йўлида ҳамжиҳатликда қилинган саъй-ҳаракатлар эканини алоҳида таъкидлаш лозим. Ана шундай мисоллар анчагина. Масалан, 1955 йил 31 январда Фредерико Жулио Кьюри (у шу пайтда жаҳон илмий ходимлари федерацияси ташкилоти-нинг президенти эди) Нобель мукофоти совриндори Бертран Расселга хат орқали мурожаат қилиб, ядро қуролининг жуда хавфли тус олаётганлигини, бу фалокатнинг олдини олиш учун фан ар-боблари биргаликда ҳаракат қилиши лозимлигини билдиради. Б. Рассел Ф. Кьюри таклифини қўллаб-қувватлаб, бу мурожаатга имзо чекувчи вакиллар бир хил сиёсий оқим тарафдорлари бўлиб қолмаслиги, бунда жаҳондаги барча кучлар, ҳар бир халқ, жамият вакиллари иштироки зарурлигини таъкидлайди.

Масалага бундай ёндашиш фалсафий тафаккур тараққиётининг янги босқичини бош-лаб берган эди. Бу эса илмий-сиёсий адабиётларда "янги тафаккур услуги" деб аталган ва жаҳоннинг энг атоқли олимлари А. Эйнштейн, Ф. Жулио Кьюри, М. Борн, Л. Полинг ва бошқалар томонидан имзо қўйилган манифестга асос қилиб олинган эди. Натижада 1955 йил 9 июль куни Б. Рассел томонидан ўтказилган матбуот конференцияда "Рассел-Эйнштейн манифести" номи билан шуҳрат қозонган, бутун Ер юзи аҳолисига, сиёсат ва давлат арбобларига қаратилган машҳур чақириқ эълон

қилинганди. У ҳозирги пайтда тинчлик ва қуролсизланиш учун курашувчи Пагуош ҳаракатини бошлаб берган эди. Манифестда: "Биз янгича фикр қилишга одатланишимиз керак. Биз ўз-ўзимиздан у ёки бу гуруҳ мамлакатларнинг ҳарбий ғалабасини таъминлаш учун нималар қилиш зарур, деб эмас, балки ядро ҳалокати ва унинг даҳшатли оқибатлари қандай бўлиши мумкинлиги тўғрисида инсониятни огоҳлантириш учун нималар қилдинг, деб сўрашимиз керак", — деган сўзлар бор эди.

"Рассел-Эйнштейн манифести" чоп этилганига ҳам мана 60 йилга яқин вақт ўтди. Бу вақт мобайнида ядро қуролларини ишлаб чиқиш ва синаб кўриш кўлами бир неча баробар кўпайди. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги ўтган вақт мобайнида қуролланишга 18—20 трлн. доллар маблағ сарфланди. Ҳозирги кунда ҳарбий соҳалар учун ҳар йилига 1,4 трлн. доллар миқдорида маблағ ажратилмоқда. Бир кунда қурол-яроққа ажратиладиган маблағ 3,4—3,5 млрд. долларни ташкил этмоқда. Таққослаш учун қуйидаги рақамларга мурожаат қиламиз. Жаҳон соғлиқни сақдаш ташкилотининг безгакка қарши кураш тадбирлари учун бир йилда 28—30 млн. доллар ажратишини, халқаро нуфузли ташкилот ЮНЕСКОнинг бир йиллик бюджети 950—980 млн. доллар миқдорида эканлигини ҳисобга олсак, масала ойдинлашади.

Ҳарбий саноат ўз домига табиатнинг шундай ноёб бойликлари-ни тортаяптики, бу сарф-харажатлар ўсиш суръатининг тезлигига қараб беихтиёр ўз келажагимиз тўғрисида хомуш хаёллар оғушида қолмасдан илож йўқ. Бу соҳа фақат табиий ресурслар билан чекла-ниб қолмасдан, балки, ўта камёб ақл эгалари, талантли кишилар-нинг ақлий фаолиятини ҳам ўз измига солиб, оқибатда, илмий-техника тараққиётининг инсоният манфаатига қаратилган йўналишига асосий тўсиқ бўлиб қолмоқда.

Энергия ва ёқилғи ресурсларидан фойдаланиш муаммоси. Давримизнинг яна бир муҳим белгиларидан бири жаҳон иқтисодиётининг суръатини белгилайдиган энергияни истеъмол қилиш кўла-ми муттасил кенгайиб бораётганлигидир. Агар жаҳон иқтисодиёти ҳозирги суръатда давом этадиган бўлса, у вақтда саноат ва халқ хўжалигининг энергияга бўлган эҳтиёжи учун яқин йиллар ичида йилига 20 млрд. тонна ёқилғи талаб қилинади. Бу кўрсаткич 2025 йилда 35—40 млрд., XXI аср охирига бориб 80—85 млрд. тоннани ташкил этиши тахмин этилмоқда.

Вужудга келаётган бу ҳолатдан чиқиб кетишнинг йўли эса бит-та, у ҳам бўлса, ёқилғининг органик моддалар (нефть, кўмир, газ ва ҳ.к.) дан олинадиган энергия салмоғини камайтириб, ноорганик ёқилғи манбалар (ГЭСлар, АЭС, шамол электростанциялари, Қуёш энергияси, водород, гелий ва ҳ. к.) дан олинадиган энергия миқцо-рини муттасил ошириб бориш. Қуёш энергияси, ГЭС ва шамол элек-тростанциялари 2025 йилда бу эҳтиёжнинг 60%ини қондириши мумкин.

Яқин келажакда ривожланаётган мамлакатларда электр энергияси ишлаб чиқаришни тез суръатлар билан кўпайтириб бориш кўзда тутилмоқда. Бутун жаҳонда ишлаб чиқарилган электр энергиясининг қарийб 34% ана шу мамлакатлар ҳиссасига тўғри келади. Электр энергиясининг шу қадар тез суръатлар билан ишлаб чиқарилаётган-лиги ён атрофдаги табиий ва

ижтимоий муҳитга таъсир этмасдан иложи йўқ. Масалан, гигант ГЭСларнинг қурилиши. ўз навбатида ана шу регионнинг иқлим шароитига, ён атрофдаги шаҳар ва қишлоқларда халқхўжалигининг кўпгина тармоқларига салбий таъсир ўтказиши (масалан, экин майдонларининг қисқариши, мавжуд майдонларнинг шўрланиши ва ишдан чиқишига олиб келиши) мумкин. Атом электростанцияларининг чиқиндиларини бартараф этишнинг экологик хавфсизлик масалалари ҳозирги даврнинг ечилиши мураккаб муаммоларга айланди. Айниқса, 1986 йил 26 апрель куни Чернобил АЭС IV блокининг ишдан чиқиши натижасида жуда катга миқдордаги радиациянинг ҳавога тарқалиши мазкур регионнинг яшашга мутлақо яроқсиз бўлиб қолишига сабабчи бўлди.

Инсоният олдида жаҳон иқтисодини ўстириш учун энергияга бўлган эҳтиёжни қондиришдан ўзга чора йўқ. Бироқ бугунги кунда электр энергиясини ишлаб чиқариш жараёнида мавжуд табиий муҳитга таъсир даражасини камайтирган ҳолда энергияни кўпроқ ишлаб чиқариш масаласи кўндаланг бўлиб турибди. Шунинг учун ҳам бу муаммони ижтимоий тараққиётнинг келажагини белгилаб берадиган энг муҳим омиллардан бири сифатида жаҳоншумул аҳамиятга молик муаммолар сирасига киритилишини ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда.

Хом ашё ресурсларидан фойдаланиш ва экологик мувозанатни сақлаш муаммоси. Жаҳон статистик ахборот марказлари берган маълумотларга қараганда, XX асрнинг бошидан то ҳозирги кунгача ишлаб чиқарилган кўмирнинг 45%, темир рудасининг 57%, нефтнинг 76%, табиий газнинг 80% кейинги 25 йилга тўғри келар экан. Ана шундай ҳолатни хом ашёнинг бошқа турлари тўғрисида ҳам гапириш мумкин. Таҳлилларга қараганда, ўтган асрнинг 90-йилларида ишлаб чиқарилган хом ашё миқдори 60—70-йиллардагига қараганда 1,5—2 баробар кўпайган.

Ер юзиде вужудга келган бундай ҳолат, бир томондан, инсониятни хом ашё ресурслари билан таъминлаш имкониятлари, ҳосилдор ерлар ва ичимлик суви манбаларининг камайиб бориши, шунингдек бошқа хом ашё захираларининг камайиб кетиши каби бошқа бир қатор муаммоларни келтириб чиқаради.

Вужудга келган экологик вазият табиий муҳитнинг инсон организмига ва унинг ишлаб чиқариш фаолиятига таъсир этмасдан қолмайди. Бошқа томондан эса фан-техника тараққиётининг кўлами асосида ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасини хом ашё ресурслари, фойдали қазилмалар билан етарли миқдорда таъминлаш муаммосини ҳам назардан соқит қилмаслик керак. Мазкур муаммони ижобий ҳал қилиш учун, иқтисодчиларнинг таҳлилларига кўра, жаҳон мамлакатларининг ҳар бири ўзи ишлаб чиқарган ялпи миллий маҳсулотнинг 3—5% миқдориде маблағ ажратиши зарур, дейилмоқда. Демак, ҳар йили ўрта ҳисоб билан 650—850 млрд. доллар ҳажмида маблағ ажратилиши талаб этилади.

Жуда кўп ривожланган мамлакатларда ичимлик сувининг танқислигидан қийинчиликлар юзага чиқмоқда. Айни шу мамлакатлардан 42—45% км³ ҳажмида саноатдан чиққан ифлос оқова сувлар сув ҳавзалари, кўл,

денгиз, океан сувини ўзининг заҳарли таркиби билан булғамокда. XXI аср бошларига келиб, тоза ичимлик сувига бўлган эҳтиёж дунё миқёсида ўтган асримизнинг 90-йилларига нисбатан яна 2,3—2,5 баробар ошди.

Ҳар йили океанларга 12—15 млн. тоннага яқин нефть ва нефть маҳсулотлари тўкилмоқда, шаҳарларнинг кенгайиши, саноат корхоналарини қуриш учун минг-минглаб гектар ер майдонлари ажратиб берилмоқда, ўрмонлар кесилиб, яшил ерлар камаймоқда. Бу тенденция, айниқса, ривожланаётган мамлакатларда хавфли тус олмоқда. Дунёда ҳар йили 0,8% тропик ўрмонлар йўқолиб бормоқда, 200 минг км² территориядаги тропик ўрмонлар кесилиб, қайта тикланмай қолмоқда. Ҳозирги пайтда йилига 8,3 млн. гектар ёки минутига 16 гектар ўрмон йўқотилмоқда. Табиий мувозанатнинг дунё миқёсида тез ўзгаришининг оқибати ҳозирнинг ўзидаёқ инсоннинг яшаши ва фаолияти учун ўта зарур бўлган мўътадил муҳитнинг бузилишига олиб келмоқда.

Давримизнинг яна салбий белгиларидан бири шундаки, инсон фаолияти кўламининг миқёси тобора биосферани тўла эгаллаб, эндиликда коинотга ҳам таъсир эта бошлади.

Озиқ-овқат муаммоси. Бугунги дунё аҳолиси 7 миллионга етди ва унинг сони ортиб бормоқда. Тез ўсиб бораётган дунё аҳолисини озиқ-овқат билан таъминлаш муаммоси кейинги пайтларда жаҳоннинг бир қанча минтақаларида анча кескинлашди. Мавжуд маълумотларга асосан, дунё халқларининг 2/3 қисми доим озиқ-овқат тақчиллиги ҳукм сураётган мамлакат халқлари ҳиссасига тўғри келмоқда. Бу минтақаларда экиладиган ер майдонлари аҳоли жон бо-шига нисбатан камайиб, 0,2 га ни ташкил этмоқда. Ҳолбуки, 1950 йилда бу кўрсаткич 0,5 га ни ташкил этган эди.

Озиқ-овқат захираларининг ўсишини, бир томондан, ишланадиган ер майдонларини кенгайтириш ҳисобига, иккинчи томондан экилаётган майдонларнинг ҳосилдорлигини ошириш ҳисобига таъминлаш мумкин. Кейинги пайтларда ҳосилдорликни кўпайтириш устида жуда кўп ишлар қилиниб, ўтган асрнинг 80-йиллари охирларига келиб дунё миқёсида етиштирилган маҳсулот ўсишининг 90% ҳосилдорликни кўтариш ҳисобига тўғри келди. Аммо, бизга маълумки, бундай муваффақиятларга табиатга ҳаддан зиёд қилинган қаттиқ зуғум натижасида эришилди. Жуда кўп ерлар бундай тазйиққа дош бера олмасдан ишдан чиқа бошлади. Бугунги кунда ана шу ерларни табиий ҳолатига қайтариш учун имконият қолмади.

Бундай таҳликали ҳолатнинг сабабларини аҳолининг табиий ўсиши ниҳоятда тез суръатлар билан кўпайгани, уларнинг иш ва озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини қондиришга бўлган интилиши билан табиий муҳитнинг экологик мувозанатини сақлаш учун етарли маблағни топа олмаётганлигидан излаш керак.

Ривожланган ва кам тараққий этган мамлакатлар ўртасидаги та-фовутни йўқотиш ҳам давримизнинг энг чигал жаҳоншумул муаммолари қаторидан ўрин олди. Ривожланган мамлакатларда замонавий технология, илғор ишлаб чиқариш малакаси ва инсониятнинг илмий-техника ютуқлари системалаштирилган билимлар захираси тўпланиб, шу билан бирга

аҳолининг табиий ўсиш даражасининг пастлиги бошқа мамлакатларга нисбатан ўз мамлакати аҳолисининг иқтисодий яшаш тарзининг беқиёс даражада яхшиланишига олиб келди. Бу мамлакатларда олиб борилаётган иқтисодий сиёсатнинг ўзига хос томонлари шундаки, мазкур мамлакатларда индустрлаштириш жараёни ўтган асримизнинг 70-йиллари бошидаёқ тугалланиб, энг аввал АҚШ, кейинчалик Германия, Япония ва бошқа ривожланган мамлакатлар ишлаб чиқариш тараққиётининг янада юқорирок босқичига ўта бошлади. Бунда илмий-техника ютуқлари кўпроқ талабга мос ва юқори технологияни ривожлантиришга кўп эътибор берди, табиийки, оқибатда жуда катта фойда олина бошланди. Бундай ишлаб чиқариш жараёнида малакасиз ёки кам малака ва билимга эга бўлган ишчи кучларига эҳтиёж кескин камайиб кетади.

Бунда иқтисодий тараққиёт даражаси табиий ресурслар ёки ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан эмас, балки илмий-билим, технология, мураккаб машина ва ускуналар билан ўлчанади. Ривожланаётган мамлакатлар бу даражага етишиш учун бир қатор жараёнлардан ўтган.

Биринчидан, бу мамлакатлар табиий бойликлари ҳисобига орттирилган миллий даромад миқдорининг мамлакат аҳолиси жон бошига тушадиган салмоғи кескин даражада кўпайди.

Иккинчидан, мамлакат аҳолисининг туғилишини чегаралаш, уларга сарфланадиган маблағни юқори технологияни эгаллашда зарур бўлган мутахассислар етказиш учун сарфлаш кўзда тутилди.

Учинчидан, илмий тадқиқот, олий ўқув юртлари ва маорифга тараққиётни таъминловчи асосий манба сифатида қараб, биринчи даражали аҳамият берилди. Чунки юқори технологияни эгаллаш юқори малакали илм эгаларини талаб қилади. Ижтимоий тараққиёт даражасини белгиловчи энг асосий омил — илмий тафаккур эса жамият аъзоларининг маърифатлилики даражасини белгилаб беради. Бу соҳада, бутун жаҳон миқёсида фан ва таълимга 3-4% яппи миллий маҳсулотнинг миқдорида маблағ ажратилаётган бир пайтда, Ўзбекистонда бу кўрсаткич бир неча марта кўп миқдорда эканлиги келажакка катта умид билан қарашга имкон туғдиради.

XX асрнинг сўнгги ўн йиллигида баъзи мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий кўрсаткич орасидаги тафовут тобора кучайиб борди. Агар XX асрнинг 60-йилларида Ҳиндистонда ишлаб чиқариладиган яппи ижтимоий маҳсулот жон бошига 50-70 долларни ташкил этган бўлса, Афғонистонда 60-70 доллар, Туркияда 243 доллар, Японияда 1400 доллар, АҚШда 3600-3800 доллар бўлган. 1994 йилги маълумотлар-га мувофиқ, яппи миллий маҳсулот жон бошига Ҳиндистонда 370 доллар, Афғонистонда 80 доллар, Туркияда 3900 доллар, Бангла-дешда 125 доллар, Германияда 22 минг доллар, Италияда 14,8 минг доллар, АҚШда 26 минг доллар, Жанубий Кореяда 8,7 минг дол-лар, Японияда 37000 доллар бўлган.

Демак, камбағал давлатларнинг камбағаллашиши янада кучайиб бормоқда. Бунинг бош сабабчиси, шу мамлакатлардаги демографик жараён эканлиги таъкидланмоқда. Аҳолининг фақат миқдорий ўсишининг ўзи кўр-кўрона яхши яшаш тарзига олиб келавермайди. Бунинг учун мамлакат

аҳолисининг эътиқоди, миллий психологияси, кадрият ва анъаналарини ҳисобга олган ҳолда фаол демографик сиёсат олиб бориш зарур.

Демографик муаммолар. XX аср ўзининг бир қатор белгилари билан олдинги барча даврлардан кескин фарқ қилади. Хусусан, XX асрни "демографик портлаш" давридир, деган қарашлар ҳам кенг тарқалган. Бунда қол-ган барча жаҳоншумул муаммоларни келтириб чиқарувчи бош сабаблардан бири ҳам айнан ер юзида аҳолининг тез суръатлар билан кўпайиши билан бевосита боғлиқ эканлиги назарда тутилади. "Де-мографик портлаш" тушунчаси ижтимоий-тарихий тараққиётнинг қисқа бир даврида, муайян минтақа ёки мамлакатда ва шунингдек, бутун ер юзида табиий туғилиш ҳисобига аҳоли миқдорининг ниҳоятда тез кўпайишини англатади.

Инсониятнинг олдида ана шундай хавф борлиги тўғрисида дастлаб инглиз иқтисодчиси Томас Роберт Мальтус (1766—1834 й.) огоҳлантирган эди. У ўзининг "Аҳолишуносликнинг қонунияти тўғрисида тажрибалар" номли китобида аҳолининг геометрик прогрессия бўйича кўпайишини, унинг ҳаёт кечириши учун зарур бўлган моддий неъматларнинг кўпайиши арифметик прогрессия бўйича рўй беришини айтган эди. Мальтус бу жараённинг олди олинмаса, яқин келажакда, планетар масштабда, табиий муҳит бериши мумкин бўлган моддий неъматлар миқдори билан жуда тез суръатларда кўпаяётган дунё аҳолиси эҳтиёжи ўртасида зиддият вужудга келишини башорат қилган эди.

Дарҳақиқат, бундан 6—8 минг йиллар олдин ер юзида 5 млн. атрофида одамлар истиқомат қилишган, деб тахмин қилинади. Бу кўрсаткич эраизмнинг бошларида 230 млн., 1 минг йилликнинг охири 2 минг йиллик бошларида, яъни Беруний замонида 305 млн., 1500 йилда 440 млн., 1800 йилда 952 млн., 1900 йилда 1656 миллионни, 2012 йилда эса 7 млн.ни ташкил этган. XVI аср бошидан XIX аср бошигача, яъни уч аср мобайнида бу кўрсаткич 174 фоизга ошганлигини; 1900 йилдан то 2016 йилгача эса бу нисбат салкам 5 баробар ошганлигини кузатамиз.

XX асрнинг иккинчи ярмида ер юзи минтақаларида аҳолининг табиий кўпайиш суръатлари турлича бўлиб, бу ўз навбатида, Ер юзида минтақалар, мамлакатлар, халқлар салмоғининг кескин ўзгаришига олиб келмоқда. Масалан, 1800 йилда (Наполеон замонида) Франция аҳолиси 27 млн. киши — Ер юзи аҳолисининг 3 фоизини ташкил этган бўлса, Филиппин оролларида яшайётган аҳоли 1,6 млн. киши миқдорида бўлиб, планета аҳолисининг умумий салмоғига нисбатан 0,16 фоизни ташкил этарди. 1999 йил 13 октябрь куни Ер юзи аҳолиси олти миллиардлик довонни босиб ўтди. Франция аҳолиси 56,2 млн. ни, Ер юзи аҳолиси салмоғининг 0,94 фоизини, Филиппин аҳолиси ҳам 65 млн. кишини ташкил этиб, жаҳон аҳолисидаги салмоғи (1,05%) бўйича Франциядан ўзиб кетди. Бу борада миллиарддан кўп аҳоли яшайдиган Хитой ва Ҳиндистон алоҳида ўрин тутади. Хуллас, бу масала бир мамлакат доирасидан чиқиб, жаҳон муаммосига айланди. У билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш учун ҳам бутун жаҳонда муштарак фаолият олиб бориш зарур.

Умумбашарий муаммолар Ўзбекистонни ҳам четлаб ўтган эмас. Албатта, мамлакатимизда собиқ иттифокдан мерос қолган энг глобал муаммо Орол фожиаси эканлигини биламиз. Бу борада республикамиз минтақадаги давлатлар орасида кўпдан-кўп ташаббусларни ўртага ташлаб келмоқда. Шу билан бирга, мамлакатимиз аҳолиси ҳам муттасил ўсиб бормоқда.

Ўзбекистон ўз аҳолиси ўсиши билан боғлиқ масалаларни, айтиш мумкинки, муваффақиятли ҳал қилишга киришди. Кейинги пайтларда республика ҳукумати инсон соғлиғини муҳофаза қилиш, туғилган ҳар бир чақалоқ олдида ота ва онанинг, қолаверса, жамиятнинг жавобгарлик ҳиссини ошириш борасида, шунингдек, фарзанднинг ота-она ва Ватан ҳамда халқи олдидаги бурчларини чуқур англашлари учун жуда катта маънавий рағбатлантирувчи тадбирлар ишлаб чиққанлиги ўта муҳим аҳамият касб этди. Шу мақсадда "Соғлом авлод" жамғармасининг тузилиши, "Соғлом авлод учун" орденининг таъсис этилиши ҳам фикримизнинг далили бўлади.

Бугунги кунда аждодларимизнинг ўз Ватани, табиий муҳитга меҳр-муҳаббатли бўлиш каби муқаддас туйғулари авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтаётганлиги бежиз эмас. Зеро она-Ватанимиз Ер юзининг энг обод ва озод гўшалардан бирига айланиши шак-шабҳасиздир.

Таянч иборалар: умумбашарий, минтақавий ва маҳаллий муаммолар тушунчалари; энергетика масалалари, озиқ-овқат муаммоси, демография; экология; экологик таназзул; экосистема; демографик сиёсат;

Такрорлаш учун саволлар

1. Умумбашарий муаммоларнинг вужудга келиш сабаблари нимада?
2. Илмий-техника тараққиёти ва унинг социал оқибатлари нималарда намоён бўлмоқда?
3. Энергетика ва озиқ-овқат муаммоси
4. Уруш ва тинчлик муаммоси. Жаҳонда барқарорликни таъминлаш масалалари
5. Умумбашарий муаммоларда демографик омилнинг ўрни қандай?

14-МАВЗУ. КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ КУРАШНИНГ ЖАҲОН ТАЖРИБАСИ

Режа:

1. Коррупция тушунчаси ва унинг ижтимоий илдизлари
2. Коррупцияга қарши кураш омиллари

3. Жаҳон тажрибасида коррупцияга қарши қараш тамойиллари
4. Дунё миқёсида коррупцияга қарши кураш зарурати ва аҳамияти

Инсониятнинг кўп минг йиллик тарихи шундан далолат берадики, унинг барқарор тараққиётига ҳалақит берадиган омиллар орасида коррупция балоси ва унинг оқибатлари, бу борада қонун ва ҳуқуқни англаш даражасининг етарли эмаслиги, глобаллашув таҳдидлари ва ғоясизлик хатарлари алоҳида диққатни талаб қилади. Улар бошқа салбий омиллар билан бирга фуқароларнинг онги ва дунёқарашига таъсир ўтказди, жамиятнинг кундалик ҳаёти ва инсонлар фаолиятида ўзига хос тарзда намоён бўлади.

Жамиятдаги коррупция иқтисодиёт ва умуман барча соҳалар учун салбий оқибатларга олиб келадиган жиддий муаммодир. Бу иқтисодий ривожланиш қонуниятлари ва эркин бозор шароитларининг бузилишига, харажатларнинг ошишига ва ташкилотларнинг рақобатбардошлигини пасайишига олиб келади. Бундан ташқари, коррупция жамиятдаги ишончни бузади ва ноқулай бизнес муҳитини яратади. Коррупцияга қарши курашиш учун қонунчиликни кучайтириш, шаффофлик ва мас'улиятни ошириш, бизнесда ахлоқий меъёрлар ва кадриятларни ривожлантириш каби самарали чоралар кўриш кераклиги жаҳон тажрибасида исботланган эҳтиёжлардан биридир.

Айниқса, иқтисодиёт соҳасида ҳалоллик тамойилларининг бузилиши ва айниқса ўз йўналишида монополияга эга бўлиш, шунинг оқибатида эса барча рақибларни тўла-тўқис бартараф қилиш ва бошқаларнинг фаолият юритишига имкон қолдирмаслик ҳолатлари ниҳоятда оғир натижаларга, хилма-хил тарзда намоён бўладиган коррупцион ҳолатларга олиб келади.

Фалсафа тарихида бунга нисбатан ажойиб бир мисол бор. Қадимги Ғарб фалсафасининг асосчиси деб эътироф этиладиган машҳур файласуф Фалес ўзи яшайдиган Милет ороли ва шу номдаги полис, яъни шаҳар-давлатнинг “Марказий демократия майдони”да зайтуннинг энг ноёб ва фақат Милетда ўсадиган навидан олинадиган ёғ-мой маҳсулотлари сотишни тўлиқ ўзлариники қилиб олган баъзи бой савдогарларнинг ноинсофлигини, уларнинг мол-мулк тўплаш ва пулга ҳирс қўйганларини ниҳоятда қаттиқ ва муттасил танқид қиларди.

Фақирона ҳаёт кечирадиган Фалесни мулзам қилиш мақсадида ўша тадбиркорлар ўзаро тил бириктирадилар ва бир неча актёрларни ёллаб, ҳар йили демократия майдонида ўтадиган ва ниҳоятда кўпчилик тўпланадиган энг катта тадбирлардан бири – денгиз ва сув худоси Нептун шарафига байрам муносабати билан уюштирилган тадбирда файласуфни баҳсга тортадилар. Ҳеч нарсадан хабарсиз Фалес баҳсга рози бўлади ва унга “Агар ақлли ва илмли донишманд бўлсанг унда нега бой-бадавлат эмассан? Камбағаллигинг ҳаммага маълум, аммо бу борада тезда бойиб кетишни удалай оласанми? Масалан бир йил муддатда, яъни келгуси йилги Нептун байрамида бизнинг соҳада ҳам биздан ақллилигингни исботлаб бера оласанми?” деган савол билан мурожаат қилишади.

Гап нимадалигини яхши англаган файласуф уларга “Шартларингга розиман, фақат менинг ҳам бир шартим бор –ўзларингиз деҳқонлардан сотиб олган барча ёғ-мойларни ҳамда мойжувозларни менга, бутундан қолмасдан ва кечаги нархда, бир йил муддатга қарзга берасизлар ва бирортангиз мен билан шартнома тузмасдан юртимизга ёғ ва ёғ махсулотларини олиб кирмайсиз ва олиб ҳам чиқмайсиз, уларни сотиб ҳам олмайсиз, сотмайсиз ҳам. Ушбу шартномани эса, кейинги беш йилга чўзиш ёки чўзмаслик ҳуқуқини фақат менда қолдирасиз” деб шарт қўяди.

Алломани бу соҳада мутлақо саводсиз ва укувсиз деб ҳисоблайдиган ҳамда ўзларига ниҳоятда қаттиқ ишонадиган тапкаббур бой тадбиркорлар бу шартга розилик билдирадилар ва ўша заҳотиёқ файласуф томонидан ёзилган шартномага имзо чекадилар. Аксига олиб, бу воқеа тафсилотлари бутун Милет давлати аҳолиси орасига кенг тарқалади ва аксарият граждандар ушбу келишувнинг охири нима билан тугагини сабрсизлик билан кутиб юрган ўзига хос жамоатчи назоратчиларга айланадилар.

Фалес рақибларининг ўзи қўйган шартига кўнгани ва шартнома имзоланган дақиқаданок шиддат билан ишга киришади. У ҳали байрам тугамасидан ва Демократия майдонидаги халойиқ тарқамасиданок барча мойжувозлар бошлиқлари алмаштирилгани, мамлакатга кириб-чиқувчи савдогарларнинг бирортаси файласуф билан шартнома тузмасдан ёғ-мой махсулотини сотиб олаолмаслиги ва сотолмаслиги, ёғ-мой етиштирувчиларни қувватлаш мақсадида унга тўланадиган нархнинг уч баробарга, сотув нархининг эса олти баробарга ошганини эълон қилади.

Рақибларнинг бундан эси оғиб қолмаган бўлса керак, аммо бу борада анча тажрибали бўлган бу кишилар ўша заҳотиёқ қандай хатога йўл қўйганларини англаб етадилар ва ўзларининг қилмишларидан ниҳоятда пушаймон бўла бошлайдилар. Аммо вақт ўтган ва бир неча соат бўлсада ўзлари имзолаган шартнома кучга киргани, яъни шартнома тузилган ва унга риоя қилиш шартлигини яхши англайдилар. Шартномага риоя қилинмаган тақдирда эса, айбдорлар Демократия майдонида суд қилинади ва уларга нисбатан Конституцияда кўзда тутилган “Рози-ризолик ва ўз ихтиёри билан шартнома тузган, аммо уни бажармаган шахс ўлимга маҳкум этилади ёки гражданликдан маҳрум қилиниб, қуллар орасига юборилади” деган қоида муқаррар равишда кучга кирар эди.

Хуллас, бир йил давомида бутун мамлакатдаги ёғ-мой савдоси Фалеснинг ихтиёрига ўтади ва у бундан ниҳоятда устамонлик билан фойдаланади. Файласуф ҳаддан ортиқ бойиб кетади ва чексиз мол-мулкларга эга бўлади. Келгуси йилги Нептун байрамида эса, уни мулзам қилишга интилганларнинг барчаси бутун мамлакатдан келган депутатлар қаршида алломадан узр сўрайдилар ва шартномани чўзмасликни ўтиниб илтимос қиладилар.

Фалсафа тарихчилари Фалеснинг ушбу анжуманда ниҳоятда мулзам бўлган рақибларига нисбатан қандай фикрлар билдирганини тарихнинг ҳукмига қолдирадилар. Улар бу ҳақдаги ҳикоя ниҳоясида алломанинг тўплаган барча бойликларини ёғ-мой етиштирувчи деҳқонларга бўлиб бергани ва ўзи эса яна фақирона ҳаёт кечира бошлаганини қайд қиладилар.

Хўш Фалесни тез муддатда бой қилган усулнинг номи нима эди, деб ўйлайсиз? Албатта, коррупцион монополия. Аллома ақлини ишлатди, шартнома тузишда айёрлик қилди ва монополияга эришди, натижада барча рақибларини бозордан чиқариб юборди ва нарх-навони фақат ўзи белгилашга муваффақ бўлди. Классик монополия шу ва бундан бошқа нарса эмас.

Фалес давридан буён 2600 йил вақт ўтди, аммо у фойдаланган монополия усулининг бирор бир туки ҳам, тамойили ҳам ўзгаргани йўқ. Машхур файласуф-ку ўзини мулзам қилмоқчи бўлган рақибларига қарши ушбу усулни қўллаган ва пировардида тўплаган бойликларини унинг ҳақиқий эгаларига қайтариш учун ўзида куч топа олган эди. Аммо ундан кейинги икки ярим минг йилдан ортиқроқ вақт ўтган бўлсада бирор бир соҳада монополияни қўлга киритган кишиларнинг тўплаган барча бойликларини аҳолига бўлиб берганига инсоният тарихи гувоҳ бўлмаган.

Коррупция муаммосига жаҳоннинг деярли ҳар бир мамлакатида дуч келиш мумкин ва у бугунги кунда ҳақиқий тадбиркорликнинг асосий кушандаси ва сўнгги йилларда халқаро миқёсда трансмиллий жиноят сифатида кенг муҳокама қилинаётган мавзулардан биридир. У келтирадиган зарар барча учун тенг саналиб, мазкур иллатнинг турли соҳаларга, хусусан иқтисодий, ижтимоий, маънавий жабҳаларида амалга оширилаётган ислохотларга, мамлакатнинг халқаро майдондаги имижига ва инвестициявий жозибадорлигига, айти пайтда тадбиркорлик соҳасига ҳам жиддий салбий таъсир кўрсатиши маълум.

Ҳозирги глобаллашув замони, минтақалар ва давлатлараро интеграция жадаллашиб бораётган мураккаб бир шароитда коррупция барча мамлакатларда ҳам қатор муаммоларни келтириб чиқариб, жамиятни ич-ичидан емириб, пароканда қилиб ташлаш хавфини солмоқда. Бинобарин, бугун каттами-кичикми, бойми-камбағалми, кудратлими-кучсизми биронта давлатни коррупциядан холи ҳудуд, деб айтолмаймиз. БМТ ва Халқаро валюта жамғармасининг маълумотларига кўра, жаҳон иқтисодиёти коррупция туфайли йилига 1,5-2,6 триллион долларгача зарар кўрмоқда.

Коррупция фуқаронинг давлат вакили билан маъмурий муносабатлари маъно-моҳиятини ўзгартиради ва жамият учун ҳам, давлат учун ҳам салбий оқибатларга сабаб бўлади. Коррупция – давлат органлари ходимлари моддий ёки мулкӣ йўсинда ғайриқонуний шахсий наф кўриш мақсадида ўз хизмат мавқеидан фойдаланишида ифодаланадиган ижтимоий ҳодисадир. Лекин фақат давлат хизматчилари коррупция фаолиятининг субъектлари ҳисобланади, чунки коррупция муносабатлари юзага келишига сабаб бўладиган қарорлар қабул қилиш ёки ҳаракатлар содир этиш учун ҳокимият ваколатига фақат улар эга бўлади.

Умуман олганда, “Коррупция” тушунчаси ва ҳодисасига кенг маънода ёндашадиган бўлсак, бу шунчаки жиноят ёки ҳуқуқбузарлик эмас, балки кенг миқёсдаги ва чуқур иқтисодий-ижтимоий ва маънавий бузилиш ҳолатидир. Шунинг учун, илм-фанда мазкур иллатга қарши курашда нафақат давлат органлари, балки, жамият ва умуман барча фуқаролари масъул бўлиши шарт, деб қаралади.

Ҳозирда коррупция тушунчасини ёритишда бир қанча таърифлар мавжуд. БМТнинг Коррупцияга қарши конвенциясида коррупцияга энг қисқа, лекин кенг қамровли таъриф қуйидагича берилган: “Коррупция – бу шахсий наф кўриш мақсадида давлат ҳокимиятини суистеъмол қилишдир”.

Давлатимиз раҳбари томонидан ушбу жинойтга “Жинойтнинг ёпиқ ва энг қабиҳ тури бор. Бу коррупция ва порахўрлик, жинойтнинг бу тури бошқарув аппаратини издан чиқарибгина қолмай, бозор асосларини ҳам барбод этиши мумкин. Коррупция, энг аввало, уюшган жиноий тузилмаларга мададкор бўлиш ёки тўғридан-тўғри ёрдам бериш учун давлат хизматининг имкониятларидан фойдаланишидир” деб бежиз таъриф берилмаган.

Коррупцияга қарши курашишнинг устувор ҳуқуқий асослари қатор халқаро ҳуқуқий нормаларда ўз ифодасини топган бўлиб, уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- 2003 йил 31 октябрда қабул қилинган БМТ нинг Коррупцияга қарши Конвенцияси;

- 2000 йил 15 ноябрда қабул қилинган БМТ нинг Трансмиллий уюшган жинойтчиликка қарши Конвенцияси;

- 1999 йил 27 январдаги Европа Кенгашининг “Коррупция учун жиноий жавобгарлик тўғрисида” ги Конвенцияси;

- 1999 йил 4 ноябрдаги “Коррупцияга учун фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлик тўғрисида” ги Конвенциялари ва бошқалар.

Жамиятнинг ҳар бир соҳаси, хусусан бизнесдаги коррупция иқтисодиёт ва умуман мамлакат учун салбий оқибатларга олиб келадиган жиддий муаммодир. Бу бозор шароитларининг бузилишига, харажатларнинг ошишига ва компанияларнинг рақобатбардошлигини пасайишига олиб келади. Бундан ташқари, коррупция жамиятдаги ишончни бузади ва ноқулай бизнес муҳитини яратади. Коррупцияга қарши курашиш учун қонунчиликни кучайтириш, шаффофлик ва мас’улиятни ошириш, бизнесда ахлоқий меъёрлар ва кадриятларни ривожлантириш каби самарали чоралар кўриш керак.

Бу боада жаҳон тажрибасида муҳим омиллар ва тамойиллар шаклланган.

Шаффофлик ва очиқлик тамойилларига амал қилиш, яъни барча учун баробар, шаффоф ва очиқ бизнес муҳитини яратиш бу борадаги муҳим омил ҳисобланади. Бунда ушбу соҳадаги шартномаларни тузиш, турли ҳужжатларни қабул қилиш ва ресурсларни тақсимлаш жараёнлари шаффоф ва объектив мезонларга асосланган бўлиши кераклиги назарда тутилади. Тадбиркорларнинг ўз молиявий ҳисоботларини ва фаолияти тўғрисидаги бошқа маълумотларни очиқлашлари, агар зарур бўлса нашр этишлари хилма-хил салбий ҳолатларни яшириш эҳтимолининг олдини олишга хизмат қилади.

Ахлоқий меъёрлар ва одоб-ахлоқ қоидалари ҳам ҳалол тадбиркорликнинг таъсирчан омиллари сирасига киради. Бу борада тадбиркорлар ва тадбиркорлик субъектларининг турли салбий жиҳатларни таъқиқловчи ва ўзларининг фаолияти учун аниқ қоидалар ва қоидаларни

белгилайдиган ахлоқий меъёрлар ва одоб-ахлоқ қоидаларини ишлаб чиқиши ва амалга ошириши муҳим аҳамиятга эга. Ушбу меъёрлар ва қоидаларга қатъий риоя қилиш турли бузилишларни аниқлаш ва уларни бартараф қилишнинг шаффоф механизмни яратиш имконини беради.

Таълим-тарбия барча соҳалардаги тадбиркорлик маънавиятини юксак даражада шакллантиришнинг энг муҳим омилidir. Бу тизим ҳар бир тадбиркорда ватанпарварлик ва халқпарварлик, инсонпарварлик, ҳалоллик ва ҳокисорлик каби ахлоқий меъёрлар ва одоб-ахлоқ қоидаларини шакллантиришга хизмат қилади. Бинобарин, тадбиркорларни маънавият тамойиллари ва талаблари тўғрисидаги хабардорлигини ошириш ва уларни ҳалол бизнес юритишга ўргатиш учун махсус ўқув дастурлари ишлаб чиқиш, турли тарбиявий машғулотларни ташкил қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Жамотчилик назорати. Компаниялар коррупция схемаларини аниқлаш ва олдини олишга ёрдам берадиган самарали ички назорат ва аудит тизимларига эга бўлиши керак. Бунга молиявий операцияларни мунтазам равишда текшириш ва текшириш, шунингдек коррупция шикоятларини қабул қилиш ва кўриб чиқиш механизмлари киради.

Булар бизнесдаги коррупцияга қарши курашиш учун амалга оширилиши мумкин бўлган баъзи чоралар. Коррупцияга қарши кучли тизимни яратиш ва бизнес учун адолатли ва адолатли шароитларни таъминлаш учун компаниялар ва давлат идоралари биргаликда ишлашлари муҳимдир.

Шаффофлик ва очиқлик этишмаслиги. Агар бизнес жараёнлари ва қарор қабул қилиш шаффоф ва очиқ бўлмаса, бу коррупция учун қулай муҳит яратади. Ахборотдан фойдаланиш даражаси пастлиги ва назорат механизмларининг этишмаслиги амалдорлар ва тадбиркорларга ўз мавқеларини суиистемол қилишга имкон беради.

Кам иш ҳақи ва ижтимоий ҳимоянинг этишмаслиги. Агар иш ҳақи паст бўлса ва ишчилар учун ижтимоий ҳимоя бўлмаса, бу коррупцияни рағбатлантириши мумкин. Амалдорлар ва тадбиркорлар кўшимча даромад эвазига пора талаб қилишлари ёки ноқонуний хизматларни таклиф қилишлари мумкин.

Мураккаб бюрократик тизим. Мураккаб ва мураккаб бюрократик тизим коррупцияга ҳисса қўшиши мумкин. Агар бизнес учун процедуралар ва талаблар жуда мураккаб ва ноаниқ бўлса, бу порахўрлик ва порахўрлик учун имкониятлар яратади.

Ахлоқий меъёрлар ва қадриятларнинг этишмаслиги. Жамиятда аниқ ахлоқий меъёрлар ва қадриятлар бўлмаса, бу коррупцияга ҳисса қўшиши мумкин. Агар одамлар ҳалоллик ва ҳалол хулқ-атворга унчалик аҳамият бермасалар, улар бизнесдаги мавқеини суиистемол қилишга мойил бўлиши мумкин.

Самарали назорат ва жазо механизмларининг этишмаслиги. Коррупцияни назорат қилиш ва жазолашнинг самарали механизмлари мавжуд бўлмаганда, бу жазосизликни келтириб чиқаради ва кейинги суиистемолликни рағбатлантиради. Агар амалдорлар ва тадбиркорлар

коррупция учун кўлга олинишдан ва жазоланишдан қўрқмасалар, улар ўзларининг ноқонуний ҳаракатларини давом эттирадилар.

Бу бизнесдаги коррупциянинг бир нечта сабаблари. Ушбу ҳодисага қарши курашиш учун шаффофликни ошириш, иш ҳақи ва ижтимоий ҳимояни яхшилаш, бюрократик тизимни соддалаштириш, ахлоқий меъёрлар ва кадриятларни ривожлантириш, коррупция устидан назорат ва жазони кучайтириш чораларини кўриш зарур.

Бизнесдаги коррупция оқибатлари. Бизнесдаги коррупция иқтисодиётга ҳам, умуман жамиятга ҳам таъсир қиладиган жиддий оқибатларга олиб келади. Мана улардан баъзилари:

Қонунни бузиш ва адолациз рақобат. Бизнесдаги коррупция қонунчиликнинг бузилишига ва адолациз рақобатнинг пайдо бўлишига олиб келади. Пора билан фойда келтирадиган компаниялар бозор муносабатларини бузадиган ва рақобатнинг бузилишига олиб келадиган арзонроқ нархларни ёки яхши шароитларни тақлиф қилишлари мумкин.

Иқтисодиётга зарар. Бизнесдаги коррупция иқтисодиётга салбий таъсир кўрсатмоқда. Бу инвестицияларнинг пасайишига, ишбилармонлик муҳитининг ёмонлашишига ва иқтисодий ўсишнинг чекланишига олиб келади. Коррупция, шунингдек, ресурсларнинг нотўғ'ри тақсимланишига ва маблаг'лардан фойдаланиш самарадорлигининг пасайишига олиб келади.

Бизнесдаги коррупция тадбиркорлар ва инвесторлар учун ноқулай шароитларни яратади. Улар рухсатномалар, лицензиялар ёки шартномалар олиш учун пора тўлашга мажбур бўлишади, бу эса харажатлар ва хавфларни оширади. Бундан ташқари, коррупция фойданинг нотўғ'ри тақсимланишига ва акциядорлар ва инвесторларга зарар этказишига олиб келиши мумкин.

Товарлар ва хизматлар сифатининг ёмонлашиши. Бизнесдаги коррупция товарлар ва хизматлар сифатининг ёмонлашишига олиб келиши мумкин. Агар компаниялар пора эвазига шартномалар ёки лицензиялар олсалар, улар ишни бажариш ёки сифатли товарлар ва хизматларни тақдим этиш учун зарур кўникма ёки ресурсларга эга бўлмаслиги мумкин. Бу истеъмолчиларга зарар этказиши ва умуман бизнесга бўлган ишончни бузиши мумкин.

Жамиятга салбий таъсир. Бизнесдаги коррупция жамиятга салбий таъсир кўрсатмоқда. Бу тенгсизликка, яшаш шароитларининг ёмонлашишига ва ижтимоий адолацизликнинг кучайишига ёрдам беради. Коррупция, шунингдек, фуқароларнинг давлат ва институтларга бўлган ишончини пасайтиради, бу эса ижтимоий можаролар ва беқарорликка олиб келиши мумкин.

Умуман олганда, бизнесдаги коррупция иқтисодиёт ва жамиятга таъсир қиладиган жиддий оқибатларга олиб келади. Коррупцияга қарши кураш бизнес ва умуман жамиятнинг адолатлилиги, ривожланиши ва барқарорлигини таъминлаш учун муҳим вазифадир.

Бизнесдаги коррупциянинг иқтисодий оқибатлар. Бизнесдаги коррупция иқтисодиётнинг ривожланиши ва жамият фаровонлигига салбий

таъсир кўрсатадиган жиддий иқтисодий оқибатларга олиб келади. Мана улардан баъзилари:

Инвестицияларнинг пасайиши. Коррупция бизнес муҳитида беқарорлик ва ноаниқликни келтириб чиқаради, бу эса инвесторларни кўрқитади. Тадбиркорлар муваффақиятли бизнес учун пора тўлаш ёки коррупцион амалдорлар билан алоқада бўлиш зарурлигини кўрганларида, улар ўз пулларини бундай вазиятга қўймасликка қарор қилишлари мумкин. Бу иқтисодиётга инвестициялар ҳажмининг пасайишига олиб келади ва унинг ўсишини секинлаштиради.

Рақобатни бузиш. Бизнесдаги коррупция рақобатнинг бузилишига олиб келиши мумкин. Агар компаниялар пора олиш ёки коррупцион амалдорлар билан бог'ланиш орқали фойда олишлари мумкин бўлса, бу бошқа тадбиркорлар учун тенг бўлмаган шароитларни яратади. Бу бозорни монополлаштиришга ва истеъмолчилар учун танловни чеклашга олиб келиши мумкин.

Бизнес иқлимининг ёмонлашиши. Коррупция тадбиркорликни ривожлантиришни қийинлаштирадиган ноқулай бизнес муҳитини яратади. Тадбиркорлар пора тўлаш ёки бузуқ амалдорлар билан алоқада бўлиш зарурати билан дуч келганда, бу бизнес учун қўшимча харажатлар ва хавфларни келтириб чиқаради. Бу янги тадбиркорларни кўрқитиши ва кичик ва ўрта бизнеснинг ривожланишига тўсқинлик қилиши мумкин.

Давлат бюджетига зарар. Бизнесдаги коррупция давлат даромадларининг ёқолишига олиб келади. Компаниялар пора тўлаганларида ёки солиқ тўлашдан бўйин товлаганларида, бу давлат бюджетига тушадиган даромадларни камайтиради. Бу ижтимоий дастурлар, инфратузилма ва бошқа муҳим соҳаларни молиялаштириш учун маблаг ' этишмаслигига олиб келиши мумкин.

Ташқи савдога салбий таъсир. Бизнесдаги коррупция мамлакат ташқи савдосига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Компаниялар пора тўлашга ёки коррупцион амалдорлар билан алоқада бўлишга мажбур бўлганда, бу товарларни экспорт қилиш ва импорт қилиш учун қўшимча харажатлар ва хавфларни келтириб чиқаради. Бу мамлакатнинг халқаро бозордаги рақобатбардошлигини пасайтириши ва унинг иқтисодий имкониятларини чеклаши мумкин.

Умуман олганда, бизнесдаги коррупциянинг иқтисодий таъсири жиддий бўлиб, инвестицияларнинг пасайишига, рақобатнинг бузилишига, бизнес иқлимининг ёмонлашишига, давлат бюджетига зарар этказилишига ва ташқи савдога салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Бизнесдаги коррупцияга қарши кураш барқарор иқтисодий ривожланиш ва жамият фаровонлигини таъминлаш учун муҳим вазифадир.

Бизнесдаги коррупциянинг ижтимоий оқибатлари. Бизнесдаги коррупция бутун жамиятга салбий таъсир кўрсатадиган жиддий ижтимоий оқибатларга олиб келади. Мана улардан баъзилари:

Қоидалар ва нормаларни бузиш. Бизнесдаги коррупция қоидалар ва меъёрларнинг бузилишига олиб келади, бу эса ҳалол ва қонунга бўйсунувчи

тадбиркорларнинг ривожланиши учун ноқулай муҳит яратади. Бу бизнес иқлимнинг ёмонлашишига ва тадбиркорликни ривожлантириш имкониятларининг чекланишига олиб келиши мумкин.

Тенгсизлик ва ижтимоий адолацизлик. Бизнесдаги коррупция тенгсизлик ва ижтимоий адолацизликка ёрдам беради. Баъзи компаниялар пора ва порахўрлик орқали фойда кўрсалар, бу бошқа виждонсиз шароитларда рақобатлаша олмайдиган бошқа тадбиркорлар учун тенгсиз шароитларни яратади. Бу бойлар ва камбаг'аллар ўртасидаги тафовутнинг кучайишига, шунингдек, ижтимоий ҳаракатчанликнинг ёмонлашишига олиб келиши мумкин.

Товарлар ва хизматлар сифатининг ёмонлашиши. Бизнесдаги коррупция товарлар ва хизматлар сифатининг ёмонлашишига олиб келиши мумкин. Пора туфайли компаниялар лицензиялар, рухсатномалар ёки шартномалар олганда, улар сифатли товарлар ва хизматларни тақдим этиш учун зарур кўникма ва ресурсларга эга бўлмаслиги мумкин. Бу паст сифатли товарлар ва хизматларни оладиган истеъмолчиларга салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Ишонч ва жамоат ахлоқи учун зарар. Бизнесдаги коррупция жамиятдаги ишончни бузади ва жамоат ахлоқини бузади. Одамлар коррупция гуллаб-яшнаётганини ва бунинг учун жазолар аҳамияциз эканлигини кўрсалар, бу тизим ва ахлоқий кадриятларга бўлган ишончни ё'қотишига олиб келиши мумкин. Бу коррупция тциклини яратиши мумкин, бу эрда одамлар пора бериш ва пора бериш одатий ҳол деб ўйлай бошлайдилар.

Умуман олганда, бизнесдаги коррупциянинг ижтимоий оқибатлари жиддий бўлиб, қоидалар ва меъёрларнинг бузилишига, тенгсизликнинг кучайишига, товарлар ва хизматлар сифатининг ёмонлашишига, ишонч ва жамоат ахлоқига зарар этказилишига олиб келиши мумкин. Бизнесдаги коррупцияга қарши кураш адолатли ва ривожланган жамиятни таъминлаш учун муҳим вазифадир.

Бизнесдаги коррупцияга мисоллар. Бизнесдаги коррупция турли шаклларда бўлиши ва фаолиятнинг турли соҳаларида намоён бўлиши мумкин. Бу эрда бизнесдаги коррупциянинг баъзи мисоллари келтирилган:

Пора олиш ва пора бериш. Бизнесдаги коррупциянинг энг кенг тарқалган мисолларидан бири бу пора ёки порахўрликни таклиф қилиш ва қабул қилишдир. Бунга фойда олиш эвазига пул, совг'алар ёки бошқа қимматбаҳо нарсаларни бериш, масалан, фойдали шартномалар тузиш, лицензиялар ёки рухсатномаларни олиш, ишларни кўриб чиқиш жараёнини тезлаштириш ва бошқалар мисол бўлиши мумкин.

Ноқонуний битимлар ва келишувлар. Бизнесдаги коррупция ноқонуний битимлар ва тадбиркорлар ёки компаниялар ўртасидаги тил бириктириш орқали ҳам намоён бўлиши мумкин. Бунга нархларни белгилаш бўйича келишувлар, бозорни тақсимлаш, ҳужжатларни қалбакилаштириш, молиявий ҳисоботларни манипуляция қилиш ва ноқонуний фойда олишга қаратилган бошқа ноқонуний ҳаракатлар киради.

Давлат харидларидаги коррупция. Бизнесдаги коррупциянинг яна бир мисоли – бу давлат харидларидаги коррупция. Бунга давлат хизматчиларига товарлар ёки хизматларни этказиб бериш бўйича шартномалар олиш учун пора ёки пора таклиф қилиш киради. Бундай коррупция бюджет маблаг'ларидан нотўғри фойдаланишга, товарлар ва хизматларнинг паст сифатига, шунингдек бозорда рақобатнинг бузилишига олиб келиши мумкин.

Молия секторидаги коррупция. Бизнесдаги коррупция молия соҳасида ҳам намоён бўлиши мумкин. Бунга банк ходимларига, молиявий маслаҳатчиларга ёки аудиторларга ноқонуний молиявий фойда олиш ёки молиявий хийла-найрангларни яшириш учун пора бериш ёки пора бериш киради.

Бу бизнесдаги коррупциянинг бир нечта мисоллари. Коррупция фаолиятнинг турли шакллари ва соҳаларида намоён бўлиши мумкин ва унинг оқибатлари иқтисодиёт ва умуман жамият учун жиддий бўлиши мумкин.

Бизнесдаги коррупцияга қарши кураш чоралари. Бизнесдаги коррупцияга қарши кураш ҳалол ва шаффоф иқтисодий муҳитни таъминлаш учун муҳим вазифадир. Бу эрда бизнесдаги коррупциянинг олдини олиш ва унга қарши курашиш учун баъзи чоралар кўриш мумкин:

Қонунчилик чоралари. Бизнесдаги коррупцияга қарши қат'ий қонунларни жорий этиш бу ҳодисага қарши курашда биринчи қадамдир. Қонунлар порахўрлар ва пора олувчиларни, шунингдек коррупция схемаларида иштирок этганларни жазолаши керак. Бундан ташқари, қонунлар коррупция ҳақида хабар берадиган ва унинг олдини олишга ёрдам берадиганларни ҳимоя қилиши керак.

Хорижий давлатлар тажрибасига назар ташлайдиган бўлсак, кўплаб давлатларда, хусусан Сингапур, Буюк Британия, Германия, АҚШ каби ривожланган мамлакатларда “Давлат хизмати тўғрисида” ги, “Давлат хизматида жамоатчилик назорати тўғрисида” ги Қонунлар ҳамда давлат хизматчилари, мансабдор шахслар, шунингдек судьяларнинг хатти-ҳаракат меъёрларини тартибга солувчи Ахлоқ кодекслари мавжуд эканлигини кўришимиз мумкин.

Эътиборли жиҳат шундаки, мазкур нормалар билан давлат хизматчиларининг олиши мумкин бўлган совға ёки ҳадяларнинг аниқ миқдори ҳам белгилаб қўйилган. Масалан, АҚШ да ушбу миқдор 20 АҚШ долларини, Францияда 35 евро, Буюк Британияда 140 фунт, Россияда 3000 рубл этиб белгиланган, Канадада эса мансабдор шахсларнинг пул кўринишидаги совғалар қабул қилиши қатъиян тақиқланади, Сингапурда давлат бошқарувида фаолият кўрсатувчи мансабдор шахсларнинг гонорар, займ, қимматли қоғозлар каби тўловларни олиши таъқиқланган.

Бу борада Дания тажрибасига кўра, 2002 йилда қабул қилинган “Коррупция тўғрисида” ги Дания Қонуни коррупциянинг олдини олиш чоратадбирларининг устуворлигини белгиловчи, таъсирчан огоҳлантирувчи хусусиятга эга бўлган асосий норматив-ҳуқуқий ҳужжатдир. Хусусан, ушбу қонуннинг қоидалари Дания ҳукумати вакиллари хар йили ўз мол-мулки ва шахсий даромадлари тўғрисидаги маълумотларни нашр этишга, хорижий

компанияларда акцияларга эга бўлишни тақиклашга мажбур қилади, бу уларнинг бошқарув фаолиятининг ошқоралиги ва шаффофлигини, коррупцион ҳолатларини олдини олишга ёрдам беради.

Коррупцияни олдини олишнинг муҳим омили шундаки, мамлакатда давлат хизматчилари юқори даражадаги ижтимоий муҳофазага эга: улар бепул тиббий хизмат ва таълим олиш ҳуқуқига ва ижтимоий кафолатларга таянишлари мумкин, бу эса коррупцион ҳаракатлар эҳтимолини сезиларли даражада камайтиради.

Финляндияда Молия вазирлиги давлат хизматчилари ахлоқининг асосий мувофиқлаштирувчи органи ҳисобланиши билан характерлидир. Молия вазирлиги ҳукумат амалдорлари учун имтиёзлар ва совғаларни бериш ва олиш тартибини белгилайди, шунингдек давлат хизматчилари даромадларини текшириш ваколатига ҳам эга. Финляндия миллий тафтиш бюроси (НАОФ) эса мамлакатда коррупцияни олдини олиш мақсадида йилда икки маротаба марказий ҳукумат молиясини текширади, солиқ сиёсатини назорат қилади ва сиёсий партиялар ва сайлов компаниясини молиялаштиришни назорат қилади.

Бугунги кунда илғор хорижий давлатларнинг коррупцияга қарши самарали кураш олиб бориш жараёнида қўллаётган усулларидан бири бу давлат хизматчиларининг мол-мулки, даромадлари ҳамда катта ҳажмдаги харажатларини декларация қилишнинг мажбурий этиб белгиланганлигидир. Бундан кўзланган асосий мақсад мансабдор шахсларнинг ноқонуний даромад олишни олдини олиш ва манфаатлар тўқнашувини бартараф этишдан иборатдир. Давлат хизматида ушбу усул бугунги кунда 150 дан ортиқ мамлакатда қўлланилмоқда.

Таъкидлаш жоизки, давлат хизматчиларининг мулкӣ декларация тизими коррупциянинг олдини олиш, ноқонуний бойиш ва манфаатлар тўқнашувини аниқлашнинг қудратли воситасидир. Жаҳон банки маълумотларига кўра, Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотига аъзо мамлакатларнинг аксариятида активларни декларациялашнинг кенг жамоатчилик учун ошқора тизими йўлга қўйилган. Коррупцияга қарши амалдаги халқаро стандартлар, жумладан, БМТнинг Коррупцияга қарши конвенцияси ва бошқа қатор ҳуқуқий ҳужжатларда давлат хизматчилари томонидан активларнинг эълон қилиниши коррупцияга қарши самарали восита экани эътироф этилган.

Хуллас, дунё мамлакатлари бизнес соҳасининг коррупциялашганлик даражаси умумий кўрсаткичларига кўра ушбу иллат бу борада ҳамма жойда, иш бошлашдан олдинги лицензиялар олишдан тортиб шартномалар ва суд жараёнларигача рўй бериши мумкин. Халқаро экспертлар жамиятида бу борада шаклланган хулосага кўра бизнесдаги коррупция сабаблари хилма-хил тарзда намоён бўлади ва бу турли мамлакатлар ва халқларнинг миллий менталитети ва асрлар давомида шаклланган ўзаро инсоний муносабатларига боғлиқ ҳолда, хилма-хил тарзда намоён бўлади.

Таянч иборалар: коррупциянинг ижтимоий илдиэлари, коррупциянинг шакллари ва сабаблари, иқтисодий коррупция, коррупцияга қарши кураш, хорижий тажриба.

Такрорлаш учун саволлар

1. Коррупция тушунчасига таъриф беринг.
2. Коррупцияни келтириб чиқарувчи асосий сабаблар?
3. Коррупцияга қарши курашнинг қандай омилларини биласиз?
4. Коррупцияга қарши курашишга доир қандай халқаро ҳуқуқий нормалар мавжуд?
5. Коррупцияга қарши самарали кураш олиб бораётган хорижий давлатлар тажрибалари тўғрисида нималарни биласиз?

15-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОННИНГ КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ КУРАШ СИЁСАТИ

1. Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашнинг сиёсий-ҳуқуқий асослари.
2. Мамлакатимизда коррупцияга қарши кураш тамойиллари ва унинг маънавий омиллари

3. Ўзбекистонда коррупцияга қарши кураш борасида амалга оширилаётган тадбирлар.

Истиқлол йилларида республикамизда коррупцияга қарши курашиш ва унинг олдини олиш сиёсатининг мустаҳкам ҳуқуқий базаси ва аниқ тизими шаклланди. Мустақилликнинг дастлабки давридаёқ Коррупцияга қарши кураш ишларини ташкиллаштириш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 3 мартдаги “Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси тузилмасида ташқи иқтисодий фаолият соҳасидаги порахўрлик, ўғирликлар ва бошқа суиистеъмолчиликларга қарши кураш бошқармасини ташкил этиш тўғрисида”ги, 1994 йил 11 майдаги “Хусусий мулкчилик ва тадбиркорликни коррупция, рэкет ва уюшган жиноятчиликнинг бошқа кўринишларидан ҳимоя қилишнинг ташкилий чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 1997 йил 28 майдаги “Коррупция, рэкет ва терроризмга қарши курашни такомиллаштириш ишларини янада ривожлантириш тўғрисида”ги қарорлари қабул қилинди ва уларнинг ижросини таъминлаш юзасидан чора-тадбирлар ишлаб чиқилди.

Ушбу иллатга қарши курашишни жаҳон талаблари асосида ташкил этиш мақсадида 2008 йилда мамлакатимиз Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг "Коррупцияга қарши кураш тўғрисида" Конвенциясини ратификация қилди, шунингдек, ушбу конвенцияга Ўзбекистон Республикаси кўшилиши тўғрисида"ги Қонун қабул қилинди. Шунингдек, Давлатимиз 2010 йил март ойида Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти доирасида қабул қилинган коррупцияга қарши курашнинг Истанбул режасига (2003 йил 10 сентябрь) қўшилди.

2017 йил 4 январдан кучга кирган “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида коррупцияга шундай таъриф берилган: «коррупция — шахснинг ўз мансаб ёки хизмат мавқеидан шахсий манфаатларини ёхуд ўзга шахсларнинг манфаатларини кўзлаб моддий ёки номоддий наф олиш мақсадида қонунга ҳилоф равишда фойдаланиши, худди шунингдек, бундай нафни қонунга ҳилоф равишда тақдим этиш». Соддароқ айтганда, коррупция давлат идораларида ишловчи шахсларнинг ўз амалидан фойдаланиб, шахсий манфаатларини ҳамма нарсадан устун қўйишлари, пора эвазига сотилишлари ёки сотиб олинишлари, ноқонуний моддий ёки номоддий бойлик орттиришларидир.

Шу боис мамлакатимизда коррупцияга қарши кескин ва муросасиз кураш олиб борилмоқда. Хусусан, 2020 йилда “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилиниши, шунингдек Коррупцияга қарши курашиш бўйича республика идоралараро комиссиясининг ташкил этилиши ва коррупцияга қарши курашиш бўйича Давлат дастурининг тасдиқланиши юртимизда коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга қаратилган қатор чора-тадбирларни самарали амалга оширилишини таъминлади. Мисол учун, қисқа вақт ичида коррупцияга қарши курашишнинг ҳуқуқий механизмларини такомиллаштиришга оид бешта норматив-ҳуқуқий ҳужжат, шу жумладан, “Ҳуқуқий ахборотни тарқатиш ва

ундан фойдаланишни таъминлаш тўғрисида”ги, “Маъмурий тартиб-таомиллар тўғрисида”ги, “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги, “Давлат харидлари тўғрисида”ги қонунлар қабул қилинди.

“Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонунини амалга ошириш доирасида ишлаб чиқилган ва “Аҳолининг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини юксалтириш, жамиятда коррупцияга нисбатан муросасиз муносабатни шакллантириш” деб номланган Давлат дастурида куйидагиларнинг белгилаб қўйилгани баганги амалиёт учун ниҳоятда муҳим аҳамият касб этмоқда:

— содир этилаётган коррупцияга оид жиноятларнинг ўзига хос схемасини ўрганиш асосида коррупциянинг типологиясини тузиш;

— коррупцияга мойил бўлган соҳаларни аниқлаш асосида тармоқлар кесимида коррупцияга оид хариталарни тузиш;

— коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар содир этилишининг шарт-шароитлари ва сабабларини ўрганиш, шунингдек уларни бартараф этиш таклифларини ишлаб чиқиш;

— коррупцияга қарши курашиш соҳасида қабул қилинаётган чоратадбирларнинг самарадорлигини баҳолаш;

— коррупцияга қарши курашиш соҳасида таълим ва тадқиқот муассасалари илмий ходимларига, шу жумладан, халқаро ташкилотлардан коррупцияга қарши курашиш соҳасида тадқиқотлар ўтказиш бўйича грантлар жалб қилиш орқали кўмаклашиш;

— коррупция даражаси, коррупцияни идрок этиш ва шахсий тажрибаси, шунингдек, давлат ҳокимияти институтларига ишонч ва коррупцияга қарши чораларнинг таъсири даражасини баҳолаш мақсадида жамоатчилик фикрини ўрганиш бўйича тадқиқотларни ташкил қилиш назарда тутилди.

Президентимиз 2021 йилда имзолаган “Ўзбекистонда коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармон бу борадаги самарадорлигини янада ошириш, энг юқори даражадаги қулай инвестициявий ва ишбилармонлик муҳитини яратиш, мамлакатнинг халқаро майдондаги ижобий имижини ошириш ва мустаҳкамлашга қаратилган.

Мазкур Фармон билан коррупцияга қарши курашиш давлат дастури қабул қилиниб, Коррупцияга қарши курашиш бўйича республика идоралараро комиссиясининг янгиланган таркиби тасдиқланди, коррупцияга қарши курашиш соҳасида давлат сиёсатининг устувор йўналишлари ҳам белгилаб берилди. Жумладан, суд ҳокимиятининг мустақиллигини янада мустаҳкамлаш, судьяларга ҳар қандай тарзда қонунга хилоф равишда таъсир ўтказиш шарт-шароитларини истисно этиш, давлат хизматчиларини танлов асосида саралаб олиш, лавозимга тайинлаш ва юқори лавозимларга кўтаришнинг шаффоф тартибига асосланган давлат хизмати тизимини шакллантириш, давлат хизматчилари даромадларини декларация қилиш тизимини босқичма-босқич жорий этиш, коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар тўғрисида хабар берган шахсларни ҳимоя қилишнинг самарали ташкилий-ҳуқуқий механизмларини жорий этиш, жамиятда коррупцияга нисбатан муросасиз муносабатни кучайтириш, давлат органлари

ва ташкилотларининг ҳисобдорлиги ва фаолиятининг шаффофлигини ошириш, фуқаролик жамияти институтлари, оммавий ахборот воситалари фаолиятининг чинакам эркинлигини таъминлаш ва уларни коррупцияга қарши чораларни тайёрлаш, ўтказишда ва ижросини мониторинг қилишда иштирок этишга жалб қилиш каби масалалар шулар жумласидандир.

Буларнинг барчаси идоравий коррупцияга қарши курашишнинг самарали дастурларини амалга ошириш, уларнинг ҳисобдорлиги ва фаолиятининг очиқлиги механизмларини жорий этиш, одоб-ахлоқ қоидаларига риоя этилиши ва манфаатлар тўқнашувининг олди олиншини таъминлаш бўйича амалий чора-тадбирларни бажариш орқали тегишли соҳада коррупцияга оид ҳуқуқбузарликларга имкон яратаётган сабаблар ва шарт-шароитларни таг-томири билан йўқотиш давлат органлари ва ташкилотлари раҳбарларининг биринчи даражадаги муҳим вазифаси эканидан далолат беради.

Эндиликда, давлат органлари ўз зиммаларига юкланган вазифа ва функцияларни амалга оширишда юзага келадиган коррупция хавф-хатарларини вақти-вақти билан мажбурий равишда баҳолаб боришлари лозим. Агар давлат бошқаруви ва маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органлари раҳбарлари коррупция хавф-хатарларини ўз вақтида аниқламасалар ҳамда тегишли баҳо бермасалар, шунингдек, коррупцияга оид ҳуқуқбузарликларни такроран содир этиш ҳолатларига йўл қўйсалар, шахсан жавобгар бўладилар. Эксперимент тариқасида, жамоатчилик ва етакчи экспертларни, шу жумладан, хорижий экспертларни жалб этган ҳолда дастлабки босқичда капитал қурилиш ва олий таълим соҳаларида «Коррупциясиз соҳа» лойиҳаси амалга оширила бошланди.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, коррупция мураккаб ижтимоий ҳодиса бўлиб, унга қарши курашиш учун алоҳида чораларни қўллаш самарали ҳисобланмайди, коррупцияга қарши курашиш давлат ва жамиятнинг ўзаро жипслиги талаб этилади. Зеро, бу йўналишда олиб борилаётган ислохотлар фуқаролар томонидан ҳам фаоллик кўрсатилсагина, кўзланган натижани бериши мумкин.

Ўзбекистон тараққиётининг бугунги янги босқичида мамлакатимиз ва халқимизнинг дунёдаги энг ривожланган давлатлар қаторига кўарилишга хизмат қиладиган улкан ўзгаришлар, туб ислохотлар амалга оширилмоқда. Ҳаётимизнинг барча жабҳалари каби, иқтисодий соҳада ҳам, айниқса тадбиркорликни ривожлантириш ва бу жабҳада коррупциянинг олдини олиш борасида муҳим натижалар қўлга киритилмоқда. Жаҳоннинг илғор мамлакатларида синовдан ўтган янги самарадор воситалар ва усулларни жорий этиш орқали “Инсон манфаатлари - барча нарсадан устун” деган эзгу ғояни ҳаётга жорий этишга ҳаракат қилинмоқда.

Айнан ҳозирги даврда мамлакатимизда бу масалага катта эътибор берилаётгани асло бежиз эмас. Негаки, жаҳон халқлари ва замонавий илғор мамлакатлар иқтисодиётининг натижадорлигини, ҳаракатчанлиги ва динамиклигини таъминлаш, соҳани ривожлантиришда тадбиркорликнинг ўзига хос ўрни борлиги аллақочон исботланган. У бугунги тараққий этган

мамлакатлар ҳаётининг асосий элементларидан бири ҳисобланади ва бизнинг юртимиз иқтисодиёти учун ҳам энг муҳим омиллардан бири сифатида ўз самарадорлигини кўрсатмоқда.

Бу борада бугунги кунда мамлакатимизда биргина тадбиркорлик соҳасида коррупцион жаоаёнларнинг олдини олишга оид баъзи рақамлар ва далилларни келтиришнинг ўзиёқ ушбу фикрни яққол исботлайди. Мамлакатимизда 2023-йилнинг 1-октабр ҳолатига фаолият юритаётган хусусий корхона ва фирмалар сони 418,7 мингтани ташкил этди. Хусусан, бу кўрсаткич Тошкент вилоятида 38876 та, Самарқанд вилоятида 37680 та, Фарғона вилоятида 36359 тани ташкил қилмоқда. Тадбиркорлик субъектларининг сони ҳар 1000 аҳолига 14,1 бирликни ташкил қилмоқда. Бу кўрсаткич Самарқанд вилоятида 11,8 бирлик, Тошкент вилоятида 15,2 бирлик, Фарғона 11,9 бирликни ташкил қилмоқда. 2023-йил январ-сентябрида саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришининг умумий ҳажмида кичик тадбиркорликнинг улуши 25,9 фоизни ташкил этди.

Буларнинг барчаси муҳтарам Президентимизнинг ушбу соҳага алоҳида эътибори қаратилгани, бу жабҳада ислохотларнинг аниқ-тиник стратегияси амалга оширилаётгани билан изоҳланади. Хусусан, 2021 йилдан бошлаб ниҳоятда яхши бир тажриба – Тадбиркорлар куни арафасида Президентимизни соҳанинг энг илғор вакиллари билан очиқ мулоқот шаклидаги учрашувлари, яъни тўпланиб қолган масалаларга биргаликда ечим топиш амалиёти йўлга қўйилгани ва ушбу анъана давом эттирилаётгани бунинг яққол далилидир.

Айни пайтда, сўнгги 3-4 йилда халқаро майдонда бўлаётган ўзгаришлар дунё иқтисодиётига, шу жумладан, миллий иқтисодиётимизга ҳам катта таъсир ўтказмоқда. Турли зиддиятлар туфайли логистика ва маҳсулот етказиб бериш занжирининг узилгани, ҳамкор мамлакатлар валютасининг қадрсизлангани, глобал миқёсда инфляция даражаси юқори бўлиб қолаётгани оқибатида молиявий ресурсларнинг қимматлашгани каби омиллар таъсирини соҳа вакиллари сезиб турибди.

Бундай мураккаб шароитда муаммоларни бевосита бизнес вакилларининг ўзидан эшитиб, уларга биргаликда ечим топиш ва бу орқали тезкорлик билан қарор қабул қилиш энг тўғри йўл эканини ҳаётнинг ўзи исботлаб берди. Мисол учун, 2021 йилда бўлиб ўтган очиқ мулоқот натижалари бўйича 57 та, 2022 йили эса 55 та ташаббус илгари сурилган эди. Буларнинг ҳисобидан бизнесни юритишда нима енгилликлар бўлди? Тадбиркорлар ҳаётида қандай ижобий ўзгаришларга эришилди? Умуман, биргаликдаги ташаббусларимиз натижаси мамлакатимиз иқтисодиётига қандай ижобий таъсир кўрсатди?

Биринчидан, 2022 йилги таклифлар асосида бизнес субъектлари микро, кичик, ўрта ва йирик тоифаларга бўлинди ва уларнинг ҳар бири билан алоҳида ёндашувлар асосида ишлаш тизими йўлга қўйилди. Шунингдек, туман ва шаҳарлар ҳам 5 та тоифага ажратилди, 60 та туманга алоҳида солиқ, кредит ва молиявий ёрдам режимлари жорий қилинди. Натижада бу туманлардаги тадбиркорлар ўтган олти ойда қарийб 1 триллион сўмлик

имтиёзлардан фойдаланди. Бунинг ҳисобидан 20 та тумандаги тадбиркорларнинг даромади ўтган йилга нисбатан 1,5-2 баробар ошди. Бошқача айтганда, жорий йилнинг биринчи ярмида 7 триллион сўмдан 11,5 триллион сўмга кўпайган.

Иккинчидан, қўшилган қиймат солиғини қайтариш муддати қисқартирилиб, ўтган бир йил ичида – 2022 йил 1 августдан 2023 йил 1 августгача – 6 мингта корхонага 20 триллион сўм қайтариб берилди. Айниқса, экспортдан валюта тушумини кутмасдан, қўшилган қиймат солиғини интизомли экспортчи корхоналарга қайтариб бериш тартиби жорий қилинган натижасида 2 мингдан зиёд тадбиркорларнинг ҳисоб рақамига 7 триллион сўм келиб тушди. Энг муҳими, ушбу солиқ ставкасини 12 фоизга туширганимиз ҳисобидан қўшилган қиймат занжири иштирокчилари сони 26 мингтага кўпайиб, уларнинг фаолияти “соядан” чиқди. Қўшилган қиймат солиғи тўловчилар сони 184 мингтага етди. Самарасиз солиқ механизмларини қўллаш оқибатида вужудга келган солиқ қарздорлигидан воз кечганимиз ҳисобидан бизнес ихтиёрида 2 триллион сўм қолди.

Учинчидан, кредит беришда айланмадаги товарлар, экспорт шартномалари, аккредитивлар ва келгуси тушумлардан ҳам гаров таъминоти сифатида фойдаланиш тизими яратилди. Бу имкониятдан фойдаланган тадбиркорларимизга 1 миллиард доллар кредитлар берилди. Шунингдек, микро-молия ташкилотларини очиш тартиби осонлашди. Бунинг натижасида мамлакатимизда банкларга муқобил кредитлар бозори пайдо бўлди. Натижада сўнгги бир йилда бундай ташкилотлар сони 1,5 баробар, улар ажратган кредит миқдори эса 3 баробар ошди. Бир йилда нобанк ташкилотлар 3 триллион сўм кредит берган. Божхона ҳудудида қайта ишлаш тизими соддалаштирилди. Натижада ушбу божхона режимидан фойдаланувчи тадбиркорлар сони 2 баробар кўпайди. Мисол учун, бир йил ичида ушбу имконият орқали 455 миллион долларлик маҳсулот экспорт қилинди. Шу тариқа 110 миллион долларлик қўшилган қиймат яратилди.

Тўртинчидан, илгари янги тадбиркорлар учун “кириш қийин бўлган” 119 та фаолият бўйича лицензия ва рухсатномалар бекор қилинди ёки хабардор қилиш шаклига ўтказилди. Мамлакатимиз ҳудудида биргина юкларни автомобилда ташиш фаолияти бўйича лицензияларни бекор қилиш ҳисобидан юк ташиш ҳажми 1,5 баробар ошди.

Бешинчидан, тадбиркорлар ўзлари айцин, тўғри ишлайдиган солиқ тўловчилар фаолиятида текширишлар кескин қисқаргани муҳим омил бўлди. Хусусан, 2023 йилнинг олти ойида текширишлар ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 40 фоиз ёки 104 мингтадан 64 мингтага камайган. Яъни, тадбиркорларимиз тўғри ишлаш “сояда” ишлашдан кўра афзал эканини тушуниб етмоқда. Шунинг учун ҳам солиқ ҳисоботларини топшириш ва камерал текшириш натижалари бўйича молиявий жарималар қўллаш бекор қилинди. Умуман, ўтган бир йилда кичик тадбиркорлар сони 40 мингтага кўпайиб, 490 мингга, ўрта тадбиркорлар сони 2 мингтага ошиб, 10 мингга етди. Йирик корхоналар сони эса бир йилда 400 тага кўпайиб, 1,5 мингта бўлди.

Берилган енгилликлардан фойдаланиб, бир йилда 155 та корхонанинг йиллик айланмаси 100 миллион доллардан ошди. Киритилган йиллик хорижий сармоялар ҳажми эса илк бор 10 миллиард долларга етди. Бу – 2017 йилга нисбатан 3 баробар кўп демакдир. Бўлиб ўтган очик мулоқотлардан кейин сўнгги икки йилда корхоналаримиз томонидан 25 миллиард долларлик маҳсулотлар экспорт қилинди ва аввал импорт қилинган 10 миллиард долларлик маҳсулотни ўзимизда ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Мамлакатимиз ишбилармон доиралари вакиллари бўлган тадбиркорлик субъектлари учун 2023 йил алоҳида аҳамиятга эга йиллардан бири сифатида эса қоларли бўлди. Хусусан, 18 август куни Тошкент шаҳридаги «Tashkent City Congress Hall» халқаро конгресс марказида Ўзбекистон тарихида учинчи марта Ўзбекистон Республикаси Президентининг тадбиркорлар билан «очик мулоқот» тадбири бўлиб ўтди.

Мазкур «очик мулоқот»да белгиланган вазифаларни амалга ошириш юзасидан давлат раҳбарининг 292-сонли қарори қабул қилинди ва ушбу ҳужжат билан 42 та банддан иборат «йўл харитаси» тасдиқланди. Унда тадбиркорликни ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш бўйича 57 та ташаббус илгари сурилган. Қарор билан 5 та йўналиш бўйича «йўл харитаси» тасдиқланди ва унга асосан 11 та қонун, 15 та Президент қарори, битта Президент фармони, 10 та Вазирлар Маҳкамаси қарори, 10 та амалий чора-тадбир, 3 та чора-тадбир режаси ҳамда 1 та Шаҳарсозлик нормалари ва қоидалари қабул қилиниши белгиланди.

Бироқ, бу соҳада олимлар ва мутахассисларнинг диққатини тортаётган ва дунёнинг қарийб барча мамлакатларига хос бир қатор муаммолар, яъни, мулкдорлик ва тадбиркорлик суб'йектларининг барқарор фаолиятини таъминлаш мақсадида давлатнинг стратегик сиёсати то'ғ'ри ё'лга қо'йилган бо'лиши, тижорат фаолияти билан шуг'улланувчилар о'ртасида монополистик тенденциялар юзага келиш ҳолатларига барҳам бериш, бу соҳада адолациз рақобатнинг олдини олиш ва коррупция ҳолатларини бартараф этиш кабилар билан боғлиқ масалалар долзарб аҳамиятини сақлаб қолмоқда.

Айни пайтда, мулкдорлик ва тадбиркорлик суб'йектларининг капитал қо'йилмалари, молияси, солиқлари ва кредитлари билан бог'лиқ мураккаб ме'ёрий ҳужжатларнинг мавжудлиги, техник ва ахборот базасининг паст даражаси, ички бозорнинг етарли даражада ҳимояланганлиги, бозор инфратузилмаси замонавий технологияларга эга эмаслиги, қонунчилик базасининг етарли даражада ривожланмаганлиги, амалдаги қонунчиликда қатор камчиликлар мавжудлиги, бу борадаги қонун ҳужжатларининг етарли даражада ёритилмаганлиги билан боғлиқ баъзи муаммолар сақланиб қолмоқда.

Шу нуқтаи назардан қараганда, мавзунинг долзарблиги бозор иқтисодиётининг қонуний талаблари ва мавжуд камчиликларнинг мавжудлигини ўрганиш билан бог'лиқ, албатта.

Бугунги кунда, Янги Ўзбекистонни ривожлантириш шароитида, иқтисодиёт тизимини йўналтириш, тартибга солиш, тартибга солиш

сиёсатини олиб бораётган ҳукуратимиз томонидан мулкдорлик ва тадбиркорликни шакллантириш ва ривожлантириш билан боғлиқ кўплаб кўп йўналишли ва тизимли чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистонда

Маълумки, истиқлолнинг илк давридаёқ мамлакатимизда миллий тараққийтимизнинг манфаатларига мос тамойиллар асосида миллий кадриятларга таяниш ва шу омишларга алоҳида эътибор қаратиш устувор вазифа сифатида белгиланди.

Шу боис, мустақиллик йилларида буюк алломаларимизнинг бутун жаҳонда ҳайрат билан ўрганилаётган меросини тиклаш ҳаётий эҳтиёжга айланди. Айниқса, Имом Бухорий, Имом ат-Термизий, Бурхониддин Марғиноний, Хожа Бухоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳмад Яссавий, Ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Аз-Замахшарий, Бобур, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон ва бошқа кўплаб буюк сиймоларимиз илмий-адабий меросини ўрганиш мамлакатимизда барпо этилаётган фуқаролик жамиятининг миллий-маънавий негизларини ташкил этмоқда.

Афсуски, собиқ иттифоқ даврида жамиятни сунъий тарзда турли синфларга ажратиб, хусусий мулкни йўқотиш ғояси амалиётга татбиқ этилди. Мустабид жамиятнинг сиёсий ва мафкуравий мақсадларига хизмат қилган бу ғоя аввало жамият аъзоларини мулкдан бегоналаштирди, қолаверса мулк эгаларига эса зарарли қатлам сифатида қарашни шакллантирди, учинчидан, ҳаётда мулкдан бегоналашиш туйғусини шакллантириб, “Мулк ҳамманики, айна пайтда ҳеч кимники” деган ақида одамлар онгига сингдирилди. Бу эса ўз навбатида, мулкнинг эгаси йўқ бўлишига, мулкдорлар йўқотилишига, ўрта синф шаклланмаслигига олиб келди ва оқибатда одамларда мулкка нисбатан эгалик ҳиссини барҳам топтирди. Фақатгина мамлакатимизнинг мустақилликка эришиши ушбу йўналишларда муҳим бурилиш имконини берди.

Мазкур жараённинг нафақат миллий, балки умуминсоний жиҳатлари, бутун жаҳон халқларига хос хусусиятлари ҳам бор, албатта. Бу жиҳатдан, алоҳида таъкидлаш жоизки, бутун инсоният ХХІ асрга қадам кўяр экан табиат ва жамият билан боғлиқ ўнлаб глобал муаммоларга дуч келди. Албатта булар бирдан пайдо бўлган муаммолар эмас эди. Ўтган аср иккинчи яримларидан бошлаб жаҳонда рўй берган воқеалар, ҳаётга, турмушга соф рационалистик ёндашувнинг авжланиб боравериши, айниқса иқтисодий фойда олиш ва бойлик орттиришни муттасил рағбатлантириб турувчи тамойилларни кучайтирди.

Тараққий ва юксак ривожланишга эришган давлатлар тажрибасига кўра, ушбу йўналишдаги қонуният шундан иборатки, истиқлолга эришган ҳар бир халқ ўз олдига улуғ ва истиқбол мақсадларни кўяди ҳамда уни амалга ошириш салоҳиятлари билан жаҳон ҳамжамиятига кириб келади ва ундан ўзига хос ўрин эгаллайди. Айни пайтда, бундай ривожланиш жараёнларини босиб ўтиш мустақиллик йўлини танлаган барча халқларга хос жараён бўлиб ҳисобланади.

Бугунги кунда бу борадаги ўзгаришлар ва янгиланишлар таянадиган асосий парадигмалар ўзининг яққол ифодасини топган. Айни пайтда бу

жамиятимиз ривожда янги давр тамойиллари устувор бўлаётганини исботлайди.

Замонавий тадбиркорларга хос маънавий етукликнинг шартларидан бири инсоний сифатларнинг уйғунлиги масаласидир. Кишининг ички ва ташқи дунёси, соғлом фикр ва оқилона сўзи билан амалий фаолияти, тили билан дили бирдай бўлиши етуклик мезони ва шарт-шароитидир. Бундай уйғунликка эришган одам бахтиёр бўлади. Ҳар бир шахсни илк ёшлигидан бошлаб мантиқий фикрлашга ўргатиш ҳаёт талабидир.

Бу борада эришилган ютуқлар нақадар салмоқли бўлишидан қатъи назар давлатнинг иқтисодиётдаги иштирокини янада камайтириш, давлат иштирокидаги корхоналарни самарали бошқариш, хусусий тадбиркорликни ривожлантириш борасида қатор тизимли муаммолар сақланиб қолмоқда. Баъзи ҳолларда очиклик ва шаффофлигига талабларнинг ўрнатилмаганлиги, бир томондан, давлатнинг иқтисодиётдаги иштирокини янада камайтиришга ҳалал бераётган бўлса, иккинчи томондан, давлат иштирокидаги корхоналарни самарали бошқаришга тўсқинлик қилмоқда.

Тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш бўйича яхлит тизим-нинг мавжуд эмаслиги, аҳоли тадбиркорлигини қўллаб-қувватлашга оид ижтимоий дастурларнинг иқтисодиётда амалга оширилаётган ислохотлар билан уйғун эмаслиги ҳам муайян зарар келтираётгани шубҳасиз.

Бу борада қуйидагиларни алоҳида таъкидлаш лозим:

Биринчидан, бозор иқтисодиётига ўтишда иқтисодий ислохотларнинг ҳуқуқий негизини барпо этиш катта аҳамиятга эга эканлигини мустақиллик йиллари яққол кўрсатди. Собиқ иттифоқ давридан фарқ қиладиган ҳуқуқий асослар давр тақазосига айланди. Кўп қонунлар қабул қилинди. Натижада ҳокимиятнинг бирдан-бир тўла ҳуқуқли бўлган ҳокимлик институти яратилди.

Иккинчидан, янги механизмлар талабига жавоб брадиган янги қонун ҳужжатлари ишлаб чиқилди ва улар ҳаётга жорий этилди.

Учинчидан, республикани халқаро муносабатларда тенг ҳуқуқли субъект сифатида таъминловчи ҳуқуқий норма яратилди. Яъни ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида, Республикани халқаро етакчи ташкилотларига аъзолиги тўғрисида, валютани тартибга солиш тўғрисида, чет эл инвестицияларини жалб этиш, чет эллик инвесторларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида қонунлар яратилди.

Туртинчидан, инсонлар ишончини таъминловчи, конституцион ва юридик ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи, яъни инсон, жамоат ташкилотларининг ҳуқуқлари, виждон эркинлиги қонунлари қабул қилинди. Республикада қонун устуворлиги тантана қилишга шарт-шароитлар вужудга келтирилди.

Ана шуларнинг барчаси бугунги кунда мамлакатимизда рўй бераётган янгиланиш ва ислохотларни амалга ошириш борасидаги туб ўзгаришларнинг мустаҳкам асослари тадрижий тарзда шаклланишини кўрсатади. Айнан ана шундай асослар эса, кейинги йиллардаги ўзгаришлар ва ислохотлар, Ўзбекистон тараққиётининг янги босқичини бошлаш имконини яратди.

Демак, биз коррупцияга қарши курашда жамоатчилик назоратини кучайтиришимиз, барчамиз бирга ҳаракат қилмоғимиз зарур. Бунда коррупцияга қарши курашиш фаолиятининг мақсади ва объекти сифатида алоҳида олинган коррупционер эмас, балки ушбу хатти-ҳаракатларни амалга оширишга шароит яратиб берувчи ҳолатларини бартараф қилиш ва профилактик олдини олиш чораларида намоён бўлишини англаган ҳолда ҳаракат қилмоғимиз лозим бўлади.

Шу мақсадда коррупцияга олиб келувчи туб сабабларни аниқ таҳлил қилиш, коррупция илдиз отиши мумкин бўлган соҳалар ҳақида аҳоли ва мансабдор шахсларни мунтазам огоҳ этиб бориш, аҳоли, айниқса, ёшларнинг ҳуқуқий саводхонлигини ошириш, улар орасида коррупцияга қарши курашиш маданиятини шакллантириш асосий вазифа саналади. Ўз навбатида, аҳолининг турли қатламлари орасида, шунингдек, давлат органлари ва тадбиркорларнинг юзма юз учрашувларини, очик мулоқотларини ўтказиш, хорижий давлатларнинг коррупцияга қарши самарали курашиш тажрибасини ўрганиб, мақбул жиҳатларини ўзимизда тадбиқ этиш, бу йўналишда чуқур таҳлилий тадқиқот ишларини йўлга қўйиш ҳамда уларнинг натижаларига таянган ҳолда коррупцияга қарши курашишнинг самарали усулларини ишлаб чиқиб, тегишбу борадаги фаолиятининг устувор йўналишларидир.

Шу билан бирга, кенг жамоатчиликнинг коррупцияга бўлган қарашлари ва муносабатини салбий томонга ўзгартириш йўлида оммавий ахборот воситалари билан ҳамкорлик алоқаларини тубдан такомиллаштириш ва кучайтириш масалаларига биринчи навбатдаги вазифа сифатида ёндашиш зарур. Дарҳақиқат, жамиятда коррупцияга нисбатан муросасиз муносабатни шакллантириш бугунги кунда ниҳоятда долзарб масала бўлиб, бу борада нафақат масъул идоралар, балки кенг жамоатчилик ҳам ҳамжиҳат ва ҳамфикр бўлмоғи мақсадга мувофиқдир.

Шундан келиб чиқиб, қаердадир таъмагирлик, порахўрлик ҳолатларига дуч келсак, ҳар биримиз бу нохуш ҳодисага нисбатан бефарқ бўлмаслигимиз, лоқайдлик қилмаслигимиз, аксинча, коррупция иллатини таг томири билан қуритишга қаратилган саъй-ҳаракатларни виждонан бажаришга киришмоғимиз бурч ва масъулиятимизга айланмоғи даркор. Бошқача ифодалаганда, адолацизликка нисбатан муросасиз бўлишни ўзимиздан бошлашимиз зарур. Зеро, бу борада ҳар бир фуқаронинг ҳуқуқи қонуний асосда қатъий кафолатланган. Яъни, "Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида"ги Қонунда жисмоний ва юридик шахсларнинг коррупцияга оид ҳуқуқбузарлик фактларига доир мурожаатлари тўлиқ, холисона ва ўз вақтида кўриб чиқилиши, коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар тўғрисида ахборот берган шахслар ҳимоя қилиниши белгилаб қўйилган.

2023 — 2030 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бўйича “Янги Ўзбекистон - 2030” стратегиясини амалга оширишга оид Давлат дастурида назарда тутилган коррупциянинг олдини олиш ва унга қарши курашишнинг самарали механизмларини яратиш чора-тадбиридан кўзланган пировард мақсад ҳам Жаҳон банкининг

«Бизнесни юритиш» рейтингдаги барча йўналишларда Ўзбекистоннинг ўрнини тубдан яхшилаш, нуфузини оширишга қаратилган. Бунинг учун бошқа соҳалар қатори коррупция иллатига барҳам бериш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Чунки бирон бир давлатга сармоя киритиш истагида бўлган инвестор, энг аввало, ўша давлатдаги инвестицион иқлимнинг барқарорлигига, яратиб берилган шарт-шароитлар, имкониятлар ва албатта ҳуқуқий кафолатларга қизиқади. Ўша давлатда порахўрлик, таъмагирлик, коррупция ҳолатларига йўл қўйилмасагина инвестиция киритишга бел боғлайди.

Шундай экан, коррупцияга сабаб бўлаётган ҳолатларни ҳамда жамиятни бу балодан қутқариш масаласи муҳокамасини йўлга қўйиш ҳамда бу ҳақда кенг жамоатчиликни, халқаро ҳамжамиятни хабардор қилиб бориш долзарб аҳамиятга эга. Бинобарин, иқтисодиётимизни янада жадал юксалтириш, халқимиз фаровонлигини ошириш, мамлакатимизда инвестиция муҳитини яхшилаш борасидаги стратегик вазифаларни ҳал этиш бевосита коррупцияга қарши курашиш соҳасида давлат сиёсатининг самарали амалга оширилиши билан чамбарчас боғлиқ. Бу мақсад йўлида барчамиз бирлашишимиз, бир ёқадан бош чиқаришимиз, ҳамжиҳат ва ҳамфикр бўлишимиз, коррупцияга қарши кураш бўйича амалга оширилаётган давлат сиёсатини нафақат қўллаб-қувватлашимиз, балки унда фаол иштирок этишимизни бугунги даврнинг ўзи тақазо этаётганини унутмаслигимиз шарт ва зарур.

Чунки коррупция бутун мамлакат миқёсидаги тадбиркорлик ривожланишига жиддий путур етказди, қонун устуворлигини заифлаштиради, пировардида ҳақиқий тадбиркорлар ҳуқуқ ва эркинликлари поймол бўлишига олиб келади. Шунинг учун ҳам Президентимиз Ш.М.Мирзиёев янги давр бошланишидаёқ “Жамиятимизда коррупция иллати ўзининг турли кўринишлари билан тараққиётимизга ғов бўлмоқда. Бу ёвуз балонинг олдини олмасак, ҳақиқий ишбилармонлик ва инвестиция муҳитини яратиб бўлмайди, умуман, жамиятнинг бирорта тармоғи ривожланмайди” дея *алоҳида* таъкидлагани асло бежиз эмас.

Бугунги кунда юртимизда коррупцияга қарши курашиш тизими самарадорлигини янада ошириш, энг юқори даражадаги қулай инвестициявий ва ишбилармонлик муҳитини яратиш, мамлакатнинг халқаро майдондаги ижобий имижини ошириш ва мустаҳкамлашга ҳаракат қилинаётгани бу борадаги ислохотларнинг бардавомлигидан далолат беради.

Таянч иборалар: Коррупция, коррупцияга қарши кураш тамойиллари, миллий қонунчилик, “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни.

Такрорлаш учун саволлар

1. Коррупцияга қарши курашда давлат сиёсатининг устувор йўналишлари?

2. «Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида»ги Қонуни мазмун-моҳияти.
3. Ўзбекистонда коррупцияга қарши кураш борасида амалга оширилаётган тадбирлар тўғрисида нималарни биласиз?

MUNDARIJA:

МУҚАДДИМА	3
1-МОДУЛ. ФАЛСАФА ВА МАНТИҚ	6
1-МАВЗУ. ФАЛСАФА ВА УНИНГ ЖАМИЯТ ҲАЁТИДАГИ РОЛИ	6
2-МАВЗУ. ФАЛСАФИЙ ТАФАККУР ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ: ШАРҚ ФАЛСАФАСИ	22
3-МАВЗУ. ФАЛСАФИЙ ТАФАККУР ТАРАҚҚИЁТИ БОСҚИЧЛАРИ: ҒАРБ ФАЛСАФАСИ	49
4-МАВЗУ. БОРЛИҚ (ОНТОЛОГИЯ) ВА РИВОЖЛАНИШ ФАЛСАФАСИ	67
5-МАВЗУ. БИЛИШ ФАЛСАФАСИ (ГНОСЕОЛОГИЯ)	102
6-МАВЗУ. МАНТИҚ.	110
7-МАВЗУ. ТАФАККУР ШАКЛЛАРИ: ТУШУНЧА, ҲУКМ ВА ХУЛОСА.	129
8-МАВЗУ. ЖАМИЯТ ФАЛСАФАСИ	158
9-МАВЗУ. ИНСОН ФАЛСАФАСИ (ФАЛСАФИЙ АНТРОПОЛОГИЯ)	169
10-МАВЗУ. ҚАДРИЯТЛАР ФАЛСАФАСИ (АКСИОЛОГИЯ)	183
2-МОДУЛ. АХЛОҚ ВА НАФОСАТ ФАЛСАФАСИ. КОРРУПЦИЯ - ҲОЗИРГИ ЗАМОН ГЛОБАЛ МУАММОСИ СИФАТИДА	199
11-МАВЗУ. АХЛОҚ ФАЛСАФАСИ (ЭТИКА)	199
12-МАВЗУ. НАФОСАТ ФАЛСАФАСИ (ЭСТЕТИКА)	232
13-МАВЗУ. ГЛОБАЛЛАШУВ ВА БАРҚАРОР ТАРАҚҚИЁТ ФАЛСАФАСИ	260
14-МАВЗУ. КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ КУРАШНИНГ ЖАҲОН ТАЖРИБАСИ	269
15-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОННИНГ КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ КУРАШ СИЁСАТИ	281

